

valóság

A TARTALOMBÓL

Mezei Balázs: Molnár Tamás (1921–2010) pályarajza

Pap Krisztián: A német katonai felső vezetés 1938 és 1941 között (2. rész)

Dr. Vida Csaba: Az Osztrák–Magyar Monarchia katonája, a csehszlovák haderő tisztje...

Gerencsér Tibor: A nyugati civilizáció peremén

Sallai János: Vasfüggöny

Tarrósy István: A térségi együttműködés jelentősége és jellegzetességei Kelet-Afrikában

Dr. Haid Tibor: Út az új európai romaintegrációs stratégiához

Bolla Emőke – Faragó Péter: Krízishelyzet az iskolapadban – avagy emberi erőforrás válságban?

Miskolczy Ambrus: II. József és a magyar kérdés angol szemmel

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
2

12

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2012. december; LV. évfolyam 12. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

Nemzeti
Kulturális
Alap

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Czifrik-Keszthelyi Barbara

Molnár Tamás (1921–2010) pályarajza

(Családi háttér) Molnár Tamás, teljes nevén Molnár Tamás István (Thomas Steven Molnar) 1921. június 26-án született Budapesten Molnár Sándor és Blom Aranka egyedüli gyermekeként. Meghalt 2010. július 20-án Richmondban, az Egyesült Államok-beli Virginiában. Apja, Molnár Sándor katonatisztként szolgált az I. világháborúban, ezt követően kereskedőként tevékenykedett. Anyja székesfehérvári családból származott, amelyről nincs közelebbi információnk; vezetékneve holland, esetleg észak-német bevándorlókra utal. Üzleti vállalkozásuk fenntartása végett a család 1926-ban a Romániához csatolt Nagyváradra költözött, ahol valószínűleg román állampolgárságot is szereztek. Molnár Tamás itt kezdte meg iskolai tanulmányait egy olyan rendszerben, ahol a tanárok románul tanítottak, a diákok azonban valamennyien magyar anyanyelvűek voltak.

A jómódú középosztályhoz tartozó család élénk társasági életet élt, amelyben magyar és román ismerősök egyaránt helyet találtak. Tamás a kornak megfelelő oktatásban részesült; megtanult vívni, lovagolni, párbajozni, úszni, és több stílusban táncolni is. A magyar, a román és a francia nyelven kívül természetesen a német nyelvet is elsajátította. Angolul később, a háborút követően tanult meg.

A nyugtalan, olykor kaotikus román belpolitika hatására a család már az 1930-as közepén mérlegelni kezdte a visszatérést a szervezettebb és békésebb Magyar Királyság területére. A Vasgárda növekvő népszerűsége Romániában, megemlékezéseik és militáns felvonulásaik, ami különösen a nem románok lakta területeket érintette, fokozódó félelmet keltettek a magyar, szász, és zsidó lakosságban. Ez a helyzet akadályozta az üzleti tevékenység zavartalan folytatását is. Noha II. Károly román király 1938 februárjában új alkotmányt vezetett be és feloszlatta a Vasgárdát, az új helyzet továbbra sem kedvezett a nyugodt, polgári viszonyoknak és a nem román azonosságú személyek egyenjogúságának. Az új alkotmány megtiltotta a szabad pártműködést, csupán egyetlen pártot engedélyezett, amelynek maga a király volt a vezetője, ami a kulturális-gazdasági téren fokozódó központosításhoz vezetett.

1940. augusztus 30-án Nagyvárad a második bécsi döntés következtében ismét a Magyar Királyság része lett. A román állampolgárságot többnyire automatikusan felváltotta a magyar. A család, ismét üzleti megfontolások következtében, Budapestre költözött. Amikor Molnár Tamás 1940-ben Belgiumba került felsőfokú tanulmányok céljából, még nem tudta, hogy szüleit többé nem láthatja viszont. A szülők Budapest ostroma alatt lebombázott házuk romjai között veszítették életüket. A család megmaradt ingóságait és értékeit fosztogatók széthordták.

Molnár Tamás élete során többször nősült, de kánonjogilag érvényes módon csak egy alkalommal: Molnár Ildikóhoz fűződő házassága 1980-tól haláláig tartott. Egyetlen gyermeke, Eric, fiatalkori kapcsolatából született 1950-ben. Eric Molnar New Yorkban él festőművészként.

(Lakóhelyek, iskolák, pozíciók) Molnár Tamás 1938-ban Nagyváradon érettségizett a román szabályoknak megfelelően. 1940-ben először a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen kívánta megkezdni tanulmányait. Mint kiderült, román érettségije és a román oktatási rendszerben elsajátított ismeretei nem alkalmasak arra, hogy a hozzá közel álló bölcsészettudományok körében kezdje meg magyar nyelvű felsőfokú tanulmányait. A család ekkor úgy döntött, hogy egy belgiumi üzleti partner segítségét kérve a fiatalembert Brüsszelbe küldi, ahol francia nyelven, a román rendszerben elsajátított francia

irodalmi és történeti ismeretei alapján elkezdhette az egyetemi stúdiumot. Európában már folyt a háború és a Német Birodalom megállíthatatlanul terjeszkedett; 1940-ben Belgiumot is birtokba vette, ám a hétköznapiak rendje ezzel nem tört meg. Molnár Tamás 1940 nyarán költözött Brüsszelbe és 1949-ig kisebb-nagyobb megszakításokkal ott is maradt.

1944 márciusában a német hadsereg módszeresen megszállta a Magyar Királyság egész területét és ezzel párhuzamosan megindult az államhatáron kívül élő magyar állampolgárságú személyek összegyűjtése a németek által ellenőrzött államokban, így Belgiumban is. Molnár Tamást Dachauba internálták. Itteni élményei, a tábori élet tapasztalatai, az amerikai hadsereg előrenyomulásával párhuzamosan kialakult kaotikus állapotok mély nyomot hagytak a fiatalemberben.

Miután a táborból kiszabadult, megélhetést kellett keresnie. Ezt néhány korabeli fiatalemberrel együtt a határokon átlépő kereskedésben találta meg: néhány hónap leforgása alatt Molnár Tamás a társaival közösen birtokolt gépkocsival megjárta Bécsset, Budapestet, Koppenhágát, és még számos más várost, ahol a háború utáni helyzetben, a szükségből kialakult cserekereskedelem lehetőségei révén biztosította megélhetését. Budapesten csupán házuk romjait lelte fel és a szomszédok elbeszélését hallgathatta meg a romba dőlt családi ház kifosztásáról. Amikor visszatért Brüsszelbe, a hatóságok illegális kereskedés miatt letartóztatták. A börtönben kiderült, hogy Molnár Tamás legálisan a Brüsszeli Egyetem hallgatójának számít, ezért néhány hónap után kiengedték. A rákövetkező három év alatt tanulmányait befejezte: történelemből, illetve francia nyelvből és irodalomból diplomát szerzett.

Noha Molnár franciasága anyanyelvi szinten állt és anyagi helyzete, egy édesanyjától korábban kapott letét következtében, biztosította megélhetését, egyetemi diplomájának megszerzését követően mégis kereste annak lehetőségét, hogyan vándorolhatna be az Egyesült Államokba. Ez a lehetőség 1949-ben nyílt meg előtte, amikor egy újságban mintegy véletlenül rábukkant a hírre, mely szerint Dwight D. Eisenhower tábornokot, a későbbi amerikai elnököt kinevezték a Columbia University rektorává. Molnár hirtelen elhatározással levelet írt a rektornak, amelyben a Dachauban töltött fogságára hivatkozva kérte felvételét az egyetemre. A levélre kapott válasznak köszönhetően Molnár 1950-ben már a Columbia Egyetem doktori hallgatója volt. Doktori disszertációját francia nyelv és irodalom körében, *The Political Thought of Georges Bernanos* („Georges Bernanos politikai gondolkodása”) címen 1952-ben védte meg. A dolgozat könyv alakban 1960-ban jelent meg.

Molnár már amerikai tartózkodása kezdetétől dolgozott. Először magánórákat adott és könyvtárban végzett kisegítő munkát, 1950-től kezdve oktatói pozíciót is betöltött. Kezdetben a Rutgers University franciatanára volt, ám a koreai háború és az ezzel járó sorozások következtében a hallgatók létszáma egy időre erősen csökkent, ami a nyelvtanári állás elvesztésével járt. Molnár hamarosan új állást kapott a Pacific University-n Oregon államban, ahol francia nyelvet és irodalmat, illetve művelődéstörténetet tanított. Itt ismerkedett meg Frederick Wilhelmsennel, aki az amerikai katolikus megújulás szellemi vezetője lett a következő években. Wilhelmsen vezette be Molnárt az amerikai konzervatív körökbe és vezette el Helen Casey nővérhez, aki egy San Franciscó-i főiskola igazgatója volt. Casey nővér hatására Molnár elmélyedt a vallás világában. Rajta keresztül kapott állást a Pacific University-n; párhuzamosan több kisebb főiskolán is tanított, így a San Franciscó-i College for Women, majd a kaliforniai Saint Mary's College falai közt oktatott történelmet és francia nyelvet. Ezekben az években kezdte el angol és francia nyelvű publikációs tevékenységét.

1955-ben jelent meg *The Plight of the Intellectual* című cikke, amely szerte az országban komoly figyelmet keltett; a *Time* magazin külön írásban foglalkozott Molnár felvetésével. Molnár a cikket elküldte Russell Kirknek, aki egy évvel korábbi könyve (*The Conservative Mind*) nyomán az új konzervatív mozgalom középponti alakja lett. Molnár Kirk barátsága

és közbenjárása révén 1957-ben álláshoz jutott a State University of New York Brooklyn College-ában; néhány év után tehát ismét a keleti partra költözött. Miközben számos más egyetem és intézmény professzora és előadója volt élete során, ezt a pozícióját 1986-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig megtartotta. Legnevesebb előadásai a Yale University-hez, a Hillsdale College-hoz, valamint dél-amerikai, francia és német egyetemi és kutató intézmények mellett a magyar egyetemekhez kapcsolódnak. 1992 és 2004 között rendszeresen tartott előadásokat az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem keretében. 2004 után mozgásszervi betegsége, majd fokozódó gyengesége miatt már nem hagyta el USA-beli otthonát.

Molnár az új konzervatív fórum, a kezdetben Kirk által szerkesztett *Modern Age* egyik fontos szerzője lett. A számos fórum közül, amely közölte Molnár elemzéseit, tanulmányait, kiemelkedik az országos jelentőségűvé emelkedett *National Review*. 1965-ben L. Brent Bozell Jr. és Frederick Wilhelmsen mellett Molnár volt a *Triumph* c. folyóirat alapítója, amely néhány évig nagy figyelmet keltve működött.

Molnár Tamás felnőtt életének hosszabb időszakait Brüsszelben (1940–1949), New Yorkban (1950–1955; 1957–2004), San Franciscóban (1955–57) és Richmondban (2004–2010) töltötte. A *Triumph* szerkesztői tevékenysége kapcsán hosszabb időn át rendszeresen járt a folyóirat washingtoni irodájába. Házat tartott fenn Spanyolországban 1965 és 1995 között, illetve Budapesten minden évben mintegy hat hónapot töltött az 1992 és 2004 közötti években. Magyarországon az *Élet és irodalom* közölte az első vele készült interjút; később rendszeres szerzője lett a *Havi Magyar Fórumnak* és más folyóiratoknak. Emlékére 2010-ben konferenciát rendeztek, amelyen a hazai filozófiai élet kiválóságai vettek részt, a megnyitót Pálkás József, az MTA elnöke tartotta.

Molnár élete legnagyobb részét, majdnem egy fél évszázadnyi időt Manhattanben, illetve később New York elegáns kertvárosában, Ridgewoodban élte le; éppen megőrzött európaisága, franciás műveltsége és közép-európai, magyar öntudata következtében tarthatjuk igazi New York-inak.

(*Fontosabb személyes kapcsolatok*) Személyes megjegyzései alapján Molnár Tamás számára a legfontosabb lény édesanyja volt: minden könyvét az ő emlékének ajánlotta. Az a személy, aki Molnárt elindította az eszmetörténeti, filozófiai pályán, más forrásból ismeretlen: Josef Dombrowskynak hívták, 1910 körül született és igen tájékozott volt a vallás- és filozófiatörténetben. Az ifjú Molnár Tamás nagyváradi beszélgetőtársaként ő volt az a személy, aki Molnár figyelmét az 1930-as évek második felében a bölcselet és az eszmetörténet felé fordította. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Dombrowsky volt Molnár Berische. Mint Goethe önéletrajzából tudjuk, Berisch ösztökélte az ifjú Goethét a gondolkodás és a költészet összekapcsolására; s Dombrowsky indította el, mint Molnár több írása is mutatja, a nagyváradi diákot a filozófia, az eszmetörténet, a politikai gondolkodás útján. A már említett Helen Casey nővért tekinthetjük Molnár szellemi anyjának, mivel, miként ezt vissza-terően említette magánbeszélgetések során, neki köszönhette vallási elmélyülését.

Molnárnak nem voltak hazai, magyar nyelvű mesterei, mivel iskoláit román, francia, és angol nyelven végezte. Am e nyelvekben való otthonossága a későbbiekben sokféle kapcsolatot biztosított számára, így például Mircea Eliade és köre nagy hatással volt a már Egyesült Államokban élő Molnárra. Francia részről a legnagyobb erővel Georges Bernanos személye és műve hatott Molnárra. A francia katolikus politikai gondolkodó és író hatása oly nagy volt rá, hogy disszertációját életművéből írta; e munka az első angol nyelven megjelent Bernanos-monográfia, amely nemcsak a francia szerző gondolatait

elemzi, hanem megmutatja Molnár egész művére gyakorolt mély hatását is. A könyv már tartalmazza Molnár későbbi kulcs gondolatait, az utópia-kritikától kezdve a rend eszméjéig mint a politikai világ legfontosabb eleméig. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Molnár volt az Egyesült Államok Bernanos-a. Francia körben még két nevet érdemes megemlíteni: barátjának tudhatta Jean-Marie Domenach-t, a jeles író és szerkesztőt, illetve Alain de Benoist-t, a francia szellemi élet enfant terrible-jét.

Az angolszász világban Molnár legfontosabb kapcsolatát Russell Kirk jelentette. Kirk az Egyesült Államokbeli intellektuális konzervativizmus megalapítója, Molnár személyes barátja és akadémiai pályafutásának segítője volt. Frederick Wilhelmsen, aki Amerika-szerte az egyik legbefolyásosabb szellemi személyiséggé vált, hosszú időn át szoros barátságot ápolt Molnárral. William Buckley és Whittaker Chambers, az amerikai konzervativizmus vezető alakjai személyes munkatársakként jelentek meg Molnár életében és munkáiban. Rajtuk kívül Molnár európai emigránsokkal is kapcsolatban állt, így elsősorban Eric Voegelinnel, akivel éveken át levelezést folytatott. Magyarországon Molnár számos kapcsolata közül érdemes megemlíteni Gyurkovics Tibort, akivel éveken át szoros barátságban álltak. Mezei Balázs filozófus Molnár munkája közül többet lefordított, hazai tevékenységét minden módon segítette, és hagyatékát Molnár Richmond-beli otthonából 2011-ben Budapestre szállította. Turgonyi Zoltán kiváló fordításai mellett előszóval, konferenciатеvékenységgel járult hozzá Molnár munkásságának hazai népszerűsítéséhez. Molnár kapcsolatban állt mindazon személyekkel, akik a 2010-es Molnár-konferencia kötetéhez hozzájárultak.

New York-i évtizedei során Molnár rendszeres vendége volt Madame Gaubert híres szalonjának, ahol a világ kiemelkedő személyiségei találkoztak, mint amilyen a volt kommunista kém Hede Massing, a De Gaulle tábornok jobb kezének számítójak Jacques Soustelle, a zenész Duke Ellington, Martin Buber menyé, Margarete Buber-Neumann, vagy oly hírességek a II. világháborúból, mint Otto von Skorzeny. Molnár számos személlyel állt kapcsolatban a spanyol világban és Dél-Amerikában, továbbá Afrikában, ahol többször járt és két könyvet is közreadott utazásairól.

(Kapcsolata Magyarországgal) Romániai iskoláztatása miatt, főképpen Eliade körében Molnár a román emigráció is szívesen magáénak tudta volna. Ám Molnár nem tette kétségessé, hogy szellemi értelemben franciának érezte magát, szellemi otthonának Dél-Franciaországot, különösen Lyont tartotta. Soha nem tagadta meg anyanyelvét, és élete utolsó két évtizedének tevékenysége révén a lehető legszorosabban kötődött Magyarországhoz.

Ez a kötődés már 1956-ban is kifejeződött, amikor magyar létére sokan kérték fel előadásra a magyar forradalom körülményeit megvilágítandó. A későbbiek során szorosabb kapcsolatba került az amerikai magyar emigrációval és a magyar Szent Korona visszaszolgáltatásának egyik előkészítője lett. Az ügyben kiterjedt levelezést folytatott konzervatív politikai körökkel és segítette a korona hazatértét. Hagyatékát is Magyarországon kívánta elhelyezni, noha a lehetőség fennállt volna arra, hogy könyveit egy amerikai egyetemnek ajándékozza.

Molnár a történelmi magyar identitást a hagyományos államszervezet egyik kiemelkedő példájaként szemlélte. Más példákat is fontosnak tartott, így a román, a német, vagy a francia konzervatív alakzatokat. Ám identitását semmi sem bizonyítja jobban, mint első amerikai útlevele, amelynek második oldalán, nyilvánvalóan biztonsági okból, külön pecsét tiltja a bevándorló útlevél használatát az elhagyott ország területére. A pecsét világosan fogalmaz: Not valid for Hungary—Magyarország területére nem érvényes.

(*Befolyása*) Molnár hatása publicisztikáján, önálló könyvein, utazásain, tanítványi és baráti kapcsolatain, illetve akadémiai nexusain keresztül érvényesült.

Molnár élete során több száz hosszabb-rövidebb írást tett közzé oly folyóiratokban, mint a *Commonweal*, a *National Review*, a *University Bookman*, a *Modern Age*, a francia *Esprit*, a *Pensée Française*, a *Le Contrat Social* és az *Aspects de la France*, a német *Dokumente* és a *Zeitschrift für Politik*, a svájci *Schweizer Monatshefte*, a spanyol *Razon Espanola* stb. Ezek a folyóiratok általában a konzervativizmus fórumai voltak és maradtak ma is, Molnár publicisztikai megnyilvánulásait pedig nem utolsósorban éppen ennek a közönségnek szánta.

Önálló könyveivel már szélesebb közönséget kívánt elérni, amit jól mutat Sartre-ról szóló, nagy figyelmet keltő 1969-es könyve, de még inkább legfontosabb munkája, *The Decline of the Intellectual* (*Az értelmiség alkonya*), amely a legszélesebb körben váltott ki komoly elismerést és vitázó kritikát. Ez a könyv része volt a baloldallal szemben kibontakozott amerikai konzervatív forradalom jelentős műveinek. Későbbi korszakában több befolyásos, sőt úttörő művet alkotott (erről lásd alább); itt a személyi kapcsolat miatt az Alain de Benoist-val közösen írt *L'Eclipse du Sacré* (*Szentfogyatkozás*) c. könyvét említem, amelyben a két szerző egyszerre vitázik egymással és a progresszivisták értelmiséggel.

Későbbi munkái a nevelés, a politikaelmélet és a vallásfilozófia körében mozogtak és szűkebb célközönségnek íródtak; Molnár mindezzel együtt az amerikai konzervativizmus katolikus ágának egyik karakteres alakja volt és hatása ebben a körben bizonyult a legtartósabbnak. Befolyását munkáinak számos nyelvre történt lefordítása globálissá szélesítette.

Utazásaival, előadásaival hozzájárult ismertségéhez; ezek során több alkalommal is informális diplomáciai megbízást teljesített. Távolsági, afrikai és európai útjai során előadásokat tartott és mindenütt vezető értelmiségiekkel, magas beosztású állami tisztviselőkkel, arisztokratákkal és uralkodókkal tartott kapcsolatot; például többször találkozott az Orleans-i herceggel, a legitim francia trónörökösrel. Megállapítható, hogy amerikai értelmiségiként Molnár kora egyik legszélesebb körben ismert személyisége volt, aki találó meglátásaival és sokszor kendőzetlen véleményével erős visszhangot volt képes kiváltani. Dél-Amerikától Dél-Afrikán keresztül Japánig a konzervatív analízis egyik legismertebb személyiségeként tekintettek rá. A Szovjetunió összeomlása után Molnár lényegében Budapestre tette át tevékenységének középpontját, ahonnan bejárta a közép-európai volt szovjet államokat, amelyekben több könyve és számos írása megjelent.

Egyetemi kurzusokat az említett budapesti intézményekben adott több mint egy évtizeden át. Ennek során közeli kapcsolatba került a fiatal tudósok felnövekvő nemzedékével, ismerősökre és követőkre tett szert, de legalábbis érdeklődő olvasókra, akik értelmes vitába bocsátkoztak tézisei kapcsán. Mindenek együttes hatásaképpen Molnár ma a legtöbbször által ismert és olvasott, vitatott és továbbgondolt magyar anyanyelvű filozófus. A 2010-ben, halálát közvetlenül megelőzően tartott konferencia, amelyet Frenyó Zoltán szervezett, jelentős mértékben hozzájárult Molnár Tamás tudományos recepciójához Magyarországon.

Molnár Tamás hamvai a richmondi temetőben, Virginia államban kerültek elhelyezésre. A sírköbe vésett felirat a vezetéknev esetében ékezetet használ – így jelölve ennek az ékezetnek múlhatatlan fontosságát Molnár életében, személyiségében és munkásságában. Molnár az USA-beli ökonzervatív három legjelentősebb alakjának az egyike; s e három személy – John Lukács, John Kekes és Thomas Molnar – mind magyar anyanyelvű.

(*Bevezető Molnár szellemi hagyatékához*) Molnár Tamás egyszerre volt eszmetörténész, filozófus, politikai gondolkodó és közéleti kommentátor. Több mint 1500 publikációjában mindegyik vonatkozás szóhoz jut. A megjelent műveken, könyveken és újságcikkeken túl

két munkája maradt kéziratban: önéletrajzának nyers szövege, melyet halála előtt diktált le; és az 1990-as évek derekán francia nyelvű írása, amelynek témája az „American Way of Life” („az amerikai életfelfogás”) kritikája. Ezek gondozott kiadása folyamatban van.

Molnár pályája az egyetemi-akadémiai filozófia és az akadémián kívüli, mozgalmi jellegű szellemi ébredés fórumainak határvidékén futott. Disszertációja és első munkái még oly részletességgel fogalmazódtak, amint azt az egyetemi világ elvárja. Am publicisztikai sikere, amely országos hírnevet, majd nemzetközi ismertséget biztosított számára, hamarosan könyveiben is érezte hatását: munkái egyre inkább az alkotóművész stílusjegyeit hordozták és egyes meglátások, gondolatok találó kimondása mellett kevesebb figyelem jutott az érvek aprólékos kifejtésére és az ellenérvek részletes vizsgálatára. Molnár az eszmetörténész és elemző szerepét fokozatosan cserélte fel az egzisztencialista gondolkodó szerepével, és egyre inkább a stílusos megfogalmazás, a láttató szókimondás került írásainak középpontjába.

Molnár ezen írásmódja a bölcséleti esszé műfaját követi; s noha sokan voltak, akik hasonlóan fejezték ki magukat, Molnár fogalmazási módja egyedüli és sajátos maradt egész élete során. Így volt ez megjelenésével is; szemtanúk szerint konferenciákon, kerekasztal-beszélgéseken mindig az idegen benyomását keltette: Amerikában európainak, Európában amerikainak, s a két világot egyaránt ismerők szemében meghatározhatatlannak tűnt. Csak akik látták dél-francia barátainak birtokán vagy spanyolországi házában, tudhatták, hogy Molnár e vidékeken mozgott otthonosan. Arisztokratikus, elvonuló, visszafogott, és – sétabotjával, bőr cigarettatárcájával, ázsiai arcélével és kimért viselkedésével – a rendkívüli egyéniség benyomását keltette. Magyarországi társasága leginkább írókból, művészekből állt; s így válhatott gondolkodóként a Magyar Művészeti Akadémia tagjává. 2008-ig a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tanácsadó testületének, a Nyugati Magyar Tudományos Tanács Tanácsadó Testületének is tagja volt.

(A szellemi háttér) Ha meg akarjuk érteni Molnár szellemi indíttatásait, mindenekelőtt Georges Bernanos (1888–1948) életművéből kell kiindulnunk. Másodjára tanulmányoznunk kell az amerikai konzervativizmus tartalmait, irányait és személyiségeit. Tekintetbe kell vennünk a magyar történelmi alkotmány államfelfogását. Végül figyelembe kell vennünk a 20. század meghatározó eszméi és történeti eseményeit: az ideológiai uralmát, a világháborúkat, Európa kulturális felbomlását, a szovjet világaluralmat és annak leszerelését, s nem utolsósorban a kereszténység átalakulását ugyanezen időszak alatt.

Bernanos a 20. századi francia szépirodalom egyik kiemelkedő alkotója volt, akinek regényírói érdemei vitán felül állnak. „Zseniálisan értett a gyakran detektívtörténetekre emlékeztető cselekménybonyolításhoz, vizionárius képessége és kegyelem utáni sóvárgása Dosztojevszkijjel rokonítja.” (Gera György) Bernanos-nál a nagy regényírói alkotóerő és a markáns világlátás a legszorosabban összekapcsolódnak. Hívó keresztény és katolikus, de egyben a legélesebb kritikus a egyházának; elkötelezett francia hazafi, de nemcsak a Vichy-rezsimet ostromozza, hanem a francia nép szellemtelenségét, közömbösségét, megaluvását a technika csábításával, a gépuralom totalitarizmusával, az élvezetet kínáló utópiák követésével, a vallás igazságának, személyességének, pátoszának elhagyásával. Politikailag Bernanos de Gaulle követője volt, noha fiatalon a francia szélsőjobb is megkísértette. De amiképpen George Orwellt a spanyol polgárháború a kommunizmus ígéreteiből ábrándította ki, Bernanos szemében, a kegyetlenkedések láttán, a falangista rezsim üveggömbje tört apró szilánkokra. Mégis megmaradt a tekintély, az erős vezető személyiség, a hagyományos erkölcs követőjének és hirdetőjének. Erről szólnak legnevesebb regényei, például *A sátán napja alatt*, de közéleti írásai, beszédei és megnyilvánulásai ugyancsak.

Molnár disszertációja megírása, majd könyvének előkészítése során Bernanos felfogásaival alaposan megismerkedett, és felfedezte a köztük fennálló szellemi rokonságot. Nem mintha Molnár valaha is regényírói babérokra tört volna; de sajátos stílusú írásmódja, esszéisztikus fogalmazása olyan keretet alkotott, amelyben elhelyezhette a bernanos-i gondolkodás számára vonzó elemeit és alkalmazhatta felfogásának horizontját. Nem arról van szó, hogy Bernanos vagy Molnár visszavágyott volna a „középkorba”, mivel mindketten tisztában voltak azzal, hogy a romantika idealizált középkora valójában nem létezett; sokkal inkább arról, hogy mindketten ragaszkodtak a kereszténységben közvetített örökérvényű filozófiai és morális felfogások fő vonalaihoz és ezeken keresztül értékelték koruk fejleményeit. Mivel e fejlemények a legszélsőségebbek voltak és maradtak, kritikájuk is erőteljes, olykor szembetűnően éles volt. Nemcsak a falangizmust vagy a nemzeti szocializmust illették bírálattal, hanem ugyanennyire a kommunizmust és a féktelen, utópikus liberalizmust is. Amire hivatkozhattak, az emberi személy és annak természetes közösségei, a transzcendencia hamisíthatatlan valósága, és a történelem értelmes összefüggése, amit a hagyomány szerves továbbvitele, megújítása, gondos fejlesztése biztosít. Politikailag Molnár abban is Bernanos-t követte, hogy meg volt győződve az állami rend elsődleges fontosságáról; ezen nem a totalitárius elnyomást értette, aminek esküdt ellensége volt, hanem az egyén és a közösség fizikai, jogi, gazdasági, politikai és szellemi-erkölcsi rendjét. Nem létezhet magas kultúra ilyen rend nélkül; s a kaotikus rendszerek, amilyen a szélsőséges liberalizmus vagy az anarchisztikus kommunizmus volt és maradt, nem a történelmi továbblépést szolgálják, nem fejlődést jelentenek, hanem felbomlást és agóniát.

Molnár az első Bernanos-monográfia szerzője az Egyesült Államokban, és – miként életrajzában is olvashatjuk – Frederick Wilhelmsennel és Helen Casey nővérrel való találkozása elvezette őt az amerikai katolicizmus megújuló köreibbe. Wilhelmsen Etienne Gilson tanítványa volt, ami kapcsolatot jelentett a franciás műveltségű Molnárhoz. Wilhelmsen később a Christendom College alapítója lett, a Dallasi Egyetem filozófia és politológia tanára, aki a gilsoniánus tomizmust tartotta a katolikus gondolkodás megújulási lehetőségének. Molnár nem volt tomista, de ismerte a tomizmust; nem volt Gilson követője, de többször hallgatta a mester előadásait. Molnár a maga útját járta, amely a specifikus filozófiai kérdésekkel szemben a közösség mint politikai egész lényegét kutatta, ahogyan az a történelem sodrában formálódik. Ám Wilhelmsen barátsága nélkül Molnár nem jutott volna el a konzervatív megújulás belső köreibbe, Russell Kirkhöz, nem került volna a *Modern Age* alkotói közé, és nem tett volna szert országos jelentőségre szerzőként, szerkesztőként, előadóként.

Itt tehát Kirkről kell szólnunk, hiszen Molnárral való szoros, családi barátsága több mint három évtizeden át tartott. Oly közeli volt ez a barátság, hogy 1962-ben együtt indultak el több hónapos afrikai útjukra, és már nős emberként is szoros, a szakmain túlnyúló kapcsolatban maradtak. Kirk hamarosan a konzervatív mozgalom egyik legtekintélyesebb személyisége lett és minden módon segítette Molnár érvényesülését. Molnár a maga részéről ezt a segítséget számos publikációval, recenzióval hálálta meg. Kirk előszót írt Molnár *The Future of Education (Az oktatás jövője)* című könyvéhez is; Kirk segítette Molnárt ahhoz, hogy a William Buckley és társai által létrehozott *National Review* egyik szerzője legyen. E minőségében, mint G. H. Nash rámutat, Molnár a kialakuló amerikai konzervativizmus egyik ágának befolyásos alakja lett.

Molnár pályafutásában jelentős változást okozott franciaországi publicisztikai és szerzői sikere. 1969-ben jelent meg Párizsban *Sartre, philosophe de la contestation (Sartre, a perlekedő filozófus)* c. munkája, amely jelentős figyelemben részesült a francia szellemi élet

különböző oldalai részéről. Természetesen Molnárt elsősorban a konzervatívok üdvözltek és előttük e könyv biztosította tekintélyét. Molnár egyre több időt töltött Franciaországban, részt vett szellemi életében, aminek következtében eltávolodott az amerikai konzervativizmus fő irányaitól. A *Triumph* megalapítását, 1966-ot követően néhány éven át e tradicionalista magazin szerzője volt, miképpen számosan az angolszász konzervatív mozgalomból, például John Crosby, Christopher Dawson, Dietrich von Hildebrand, Russell Kirk, Erik von Kuehnelt-Leddihn, vagy John Lukacs. Az 1960-as évek végén Molnár egyre inkább irreálisnak érezte a szerkesztők mindennel szembeforduló viselkedését. Önéletrajzában már gunyorosan ír Brent Bozellről és társairól, és túlzó felfogásukat sem osztotta. Molnár túlságosan arisztokratikus volt ehhez a tradicionalista mozgalomhoz; s a tőlük való eltávolodása egyben az amerikai konzervativizmus fő irányaitól való távolodását is jelentette.

Az 1970-es évek végén Molnár már megint a helyét kereste; felesége, Ildikó révén szorosabb kapcsolatba került az amerikai magyar emigrációval, és részt vett a magyar Szent Korona visszaszolgáltatásának előkészítésében. Ezzel összefüggésben jobban megismerte a Szent Korona-tant és felelevenítette a magyar történelmi alkotmányra vonatkozó ismereteit. Világossá vált számára, mint ezt magánbeszélgetésekben kifejtette, hogy államfelfogása legközelebb a legitím, vallási és erkölcsi hagyományokon nyugvó, monarchisztikus jellegű államformához állt közel, amely nemcsak jogokat, hanem kötelességeket is előír polgárai számára, és mindezt történelmileg egységes, örök érvénnyel bíró keretben látta. A társadalom alapja nem a nép, hanem a legitím tradíció, amelyhez számos nép is tartozhat, melyek együttesen adják az államalkotó nemzetet. A Szent Koronát Molnár ritka történelmi relikviának látta, amely a magyar nép állam- és nemzetalkotó erejét bizonyítja.

Molnár szellemi hátterét végül azok a rendkívüli történések határozzák meg, amelyekben az emberiség a 20. század folyamán részesült. Ez a század tanúja volt a hagyományos európai értékrend felbomlásának, különösen az I. világháború előtti Franciaországban; az európai értékrend megújítási kísérlete a világháborúban megbukott, ami elhozta „a Nyugat alkonyát”. A kereszténység ugyanezen időszakban először harcosan szembefordult a modernizmussal, ám a világháború után egyre nyitottabbá vált. Ez kétségtelen hitelvesztéssel járt, amit a nagy társadalmi utópiák kívántak betölteni, mint amilyen a kommunizmus, a fasiszmus és a nemzeti, ill. a nemzetközi szocializmus volt. A század folyamán ezek az ideológiák gazdaságilag, politikailag, de katonailag is megbuktak, ám ez a sors, Molnár szerint csak átmenetileg, nem érte el a szélsőséges liberalizmus ideológiáját.

Molnár e változásokban saját, Bernanos-i ihletésű utópia- és ideológiakritikájának igazolását látta. Helytelen lenne azonban nem észrevenni, hogy Molnár az egyes jelenségeket összetettségükben nézte: nem tagadta akár a kommunista, akár a fasiszta államrendek egy-egy előnyös vonását. Így például a nyugati fogyasztást-hajszoló társadalommal szemben előnyösebbnek vélte a tervgazdálkodást és a fogyasztás viszonylagosan alacsony szintjét a volt szocialista államokban; s New York-i beszélgetései alapján nem tagadta meg az olyan szakemberek érdemeit sem, amilyen Heinz Gurian, a német páncélos hadviselés atyja, akinek segítségével folyt le a nyugat-német hadsereg újjászervezése 1945 után.

A legnagyobb eszmei változást a II. vatikáni zsinat hozta Molnár életében. Mint tradicionalista katolikus, Molnár sokáig vívódott a zsinat lényeges változtatásainak értékelését illetően, különös tekintettel a liturgikus reformra, a más vallásokhoz való viszonyra, a politikai filozófiát érintő változásokra, így a létező szocializmus iránt mutatott új attitűdre az 1960-as évek második felétől kezdve, amit Mindszenty bíboros drámai története, címétől való megfosztása fejezett ki a leglátványosabban. Ellentétben a *Triumph* szerkesztőivel és egyes szerzőivel, Molnár végül megbékélt e változásokkal, ám ez a megbékélés egyben megtörte korábbi lendületét, magabiz-

tos szemléletmódját, és közelebb vezette a misztika, a filozófiai teológia mélyebb kérdéseihez. Ezen a ponton bizonyult fontosnak az Eric Voegelinhez és a Mircea Eliadéhoz fűződő viszonya: e szerzőket alaposan tanulmányozta és gyakran vitatkozva kommentálta felfogásait.

A szovjetrendszer európai felbomlását Molnár elkerülhetetlennek tartotta, de óvott a túlzó reménykedéstől az Európai Unió jellegét illetően. Ezt a politikai tömörülést Molnár némi gyanakvással szemlélte; szavai szerint előbb-utóbb be kellett bizonyosodnia, hogy az unió egy-egy ország gazdaságában, társadalmában, s nem utolsósorban moralitásában nem hozza el a remélt, kedvező változásokat; épp ellenkezőleg, ezen államok meggyengülését idézi elő, amit ígéretei ellenére sem képes magasabb, erősebb struktúrákkal helyettesíteni. Molnár Egyesült Államokat illető kritikája is erősödött az évek folyamán; véleménye szerint a kommunizmussal való kiegyezés végeredményben az USA gyengeségét mutatta, illetve e rendszerek előnytelen jellemzőinek kölcsönösségét. A történelmet értelmes folyamatnak tartotta, ám meggyőződése szerint az emberiség a mai, sokféleképpen torzult helyzetéből csak nagy megrázkódtatások árán emelkedhet ki; e változásokat meglehetősen közelinek vélte. Mint mestere, Bernanos, Molnár is vonzódott a politikai prófécia zsáneréhez, s érdekes módon kisebb előrejelzései meglehetősen pontossággal teljesültek. Egyetlen példa elegendő itt: gazdaságtörténeti okokból Molnár már bevezetések ostromozta a közös európai fizetőeszközt, az eurót, s leszögezte: hamarosan egyetlen állam sem fog bizalommal tekinteni erre a pénzre. „Az euró az árulás szimbóluma.” (*Én, Symmachus*, 28. old.) Nem véletlen, hogy a Molnárról szóló, egyik hazai írás címe, amelynek szerzője Könczöl Miklós, ezt a címet viseli: *Próféta a hazájában*.

(*Az életmű*) Molnár összesen 44 könyvet publikált, ezek közül a Bernanos-könyv úttörő jellegű, *Az értelmiség alkonya* (*The Decline of the Intellectual*, 1961) a kialakuló új amerikai konzervativizmus egyik fontos, azonosság-meghatározó munkája. Ezt a munkát követően Molnár könyvei a következő irányokba mutattak: 1. Aktuális közéleti tárgyú könyvek; 2. Könyvek az utópiáról; 3. Filozófiai-metafizikai tárgyú könyvek.

Az aktuális közéleti tárgyú könyvek körében Molnár publikált az oktatás kérdéséről (*The Future of Education*, R. Kirk előszavával, 1961), az amerikai politikáról (*The Two Faces of American Foreign Policy*, 1962; *The American Dilemma*, 1971; *L'Américanologie*, 1991), ugyanígy európai kérdésekről (*The European Dilemma*, 1974; *L'Europe entre parenthèses*, 1990; *The Emerging Atlantic Culture*, 1994). Több publikációban foglalkozott az egyház átalakulásával a II. vatikáni zsinatot követően (*Ecumenism or New Reformation?*, 1968; *Christian Humanism – A Critique of the Secular City and Its Ideology*, 1978; *Politics and the State – The Catholic View*, 1980; *The Pagan Temptation*, 1987; *The Church, Pilgrim of Centuries*, 1990). A harmadik világ, Afrika kérdéseit sokszor személyes hangú írásokban elemezte (*Africa: A Political Travelogue*, 1965; *South West Africa. The last pioneer country*, 1966; *Tiers-Monde; Ideologie, Réalité*, 1982).

Az utópia témaköre Molnár központi érdeklődése. E körül egész életműve felvázolható, mivel már első könyvében megfogalmazza későbbi kritikája alapelemeit. A modernitás mint az utópisztika mentalitás eredménye Molnár fő tézise. Ezen belül elkülönülnek a történelmi-elméleti távlatból megírt munkák a mainstream „baloldaltól” szóló kritikus könyveitől. Az előbbire oly nagy figyelmet keltő, sokszor döntő hatást elérő írások jellemzők, mint a *Utopia, The Perennial Heresy* (1967), *The Counter-Revolution* (1969), *La gauche vue d'en face* (1970), *Authority and its Enemies* (1976), *Lo stato debole* (1978), *Le modèle défiguré* (1978), vagy a *L'Hégémonie libérale* (1992). Az aktuálisabb írások között találjuk a következőket: *Sartre: Ideologue of our Time* (1968); *Le socialisme sans visage* (1976); *Du mal moderne – Symptômes et antidotes* (1996).

A filozófiai-metafizikai témájú munkái is sokfélék. Egyesek közülük a politikafilozófia aktuális kérdéseitől emelkednek az általánosságig (*Bernanos, His Political Thought and Profecy*, 1960; *The Decline of the Intellectual*, 1961; *L'éclipse du sacré*, 1986; *Twin Powers – Politics and the Sacred*, 1988; *Igazság és történelem*, 2000). Mások magukból az egyetemes problémákból indulnak ki (*God and the Knowledge of Reality*, 1973; *Theists and Atheists*, 1980; *Le Dieu immanent*, 1982; *Philosophical Grounds*, 1991; *Archetypes of Thought*, 1996; *Return to Philosophy*, 1996. Ismét mások önéletrajzi jellegűek (*Moi, Symmaque & L'Âme et la machine*, 1996; *Századvégi mérleg*, 1999; *L'American Way of Life*, kéziratban).

E munkák áttekintése azonnal megmutatja, hogy Molnár első nyelven közölt könyvei határokon túllépők: angolul, franciául, olaszul, magyarul íródtak. Legfontosabb munkáinak számos (francia, német, olasz, spanyol, magyar, lengyel, román stb.) fordítása született. Megjegyzendő, hogy több, francia nyelven írt könyvét nem publikálta angolul. Különböző nyelveken született művei természetesen Molnár másutt is fellelhető gondolatait tartalmazzák, de mindenkor az adott nyelv kultúrájának adottságaiból indulnak ki. Másfelől a könyvek elolvasása megmutatja, hogy Molnár a legotthonosabban, a legmagabiztosabban a fenti csoportosítás második körében mozgott: amikor korunk politikai-közéleti adottságait alapul véve érvelt magasabb összefüggések mellett. A filozófiai-metafizikai témájú munkái ez utóbbiak párlatát kínálják az olvasónak, sokszor megmaradva a tipizálás-általánosítás szintjén, aminek kapcsán Voegelin kritikát fogalmazott meg levelezésükben. Érdekesnek, dokumentum-jellegűen tarthatjuk azokat az írásokat, amelyekben a szerző életrajzi adottságait szövi össze a tipikus-általános megállapításokkal.

Molnár középponti témája az utópia kritikája. Ebben felhasználta alapos ismereteit a nyugati, különösen a francia eszmetörténetre vonatkozóan. A legérdekesebb, a témában egyedülálló összefoglaló munkája az *Utopia, The Perennial Heresy*; s a legnagyobb, az amerikai konzervatív mozgalomra is döntő hatást gyakorló könyve *The Counter-Revolution*. Míg az előbbi mű az utópia témakörének egyedülálló áttekintése, az utóbbi olyan szerzőkre gyakorolt betű szerinti hatást, mint Irving Kristol, az újkonzervativizmus atyja (lásd különösen Irving Kristol: *Neoconservatism: The Autobiography of an Idea*). Noha Kristol név szerint nem említi Molnárt, szóhasználata, egyes mondatai és felvetései egyértelműen mutatják a *The Counter-Revolution* olvasásának a hatását. Ezáltal Molnár nemcsak az ókonzervativizmus egyik jelentős szerzőjének bizonyul, hanem a neokonzervativizmus forrásvidékén is megtaláljuk a befolyását. Molnár utópia-kritikája annyira egyszerű és világos, hogy nem lehetett nem tudomást venni róla: a létező szocializmusra éppúgy alkalmazható volt, mint az „amerikai álm” képviselőire; a marxista elfogultságra éppúgy, mint a liberális milió dogmáira, amelyekkel szemben az 1970-es évek végére kialakult a konzervativizmus szellemi frontja.

Francia nyelvű publikációival Molnár jelentős figyelmet keltett, de nem tudta megtörni a szellemi élet baloldalinak vélt dogmatikáját. Ennek ellenére munkái mind a mai napig a legnagyobb haszonnal olvashatók, hiszen az általa bírált dogmák ma is egyfajta konszenzus tárgyát képezik. Magyarországon, Horvát- és Lengyelországban, illetve Romániában Molnár könyveit a helyi, közép-európai konzervativizmus összefüggésében olvasták; ezért e munkák hatása is más, mélyebb, alaposabb.

Molnár összefogását perennializmusnak nevezzük. Eszerint a történelem, a társadalom, a politika és a morál kérdéseit örök, perennialis szükségyszerűségek határozzák meg. Ezekről el lehet térni ideig-óráig, egyes civilizációk főképpen felbomlásuk időszakában térnek el tőlük. Ám elkerülhetetlen a rend helyreállítása, az örök értékek újbóli felismerése és alkalmazása, ismételt kidolgozásuk a gondolkodás eszközeivel, és alkalmazásuk a köz-

és magánélet köreiben. A nyugati civilizáció felbomlása a „liberalizmus” címszava alatt indult meg és teljesedett ki. Molnár szerint e folyamatban új érték nem keletkezik, új és alapvető felismerések nem születnek. Inkább a korábbi felismerések torz változatai, „eretnekségei” kerülnek előtérbe és válnak uralkodóvá az agónia korszakában. A liberalizmus szószólói mindezt új fejleményként üdvözlik, noha csupán a régi felnagyításáról van szó. Az ideológiák az összeomlott rend helyét kívánják betölteni, de szükségképpen bukásra ítéltetnek, mivel nem felelnek meg az örök, perenniális valóságok szükségyszerűségének. Istennel szembe fordulnak, az alapvető morális követelményeket semmibe veszik, az egyén, a család, a közösség és a nemzetközi relációk terén voluntarizmust, önkényeskedést, zsarnokságot érvényesítenek. Még azok az ideológiák sem kerülhetik el a végzetüket, amelyek a régi rend visszaállítását tűzik zászlajukra, mint történt a spanyol falangizmussal vagy a román Vasgárdával; s még szembetűnőbb bukásra ítéltetett jellegük a fasizmus, a nemzeti és a nemzetközi szocializmus esetében. Molnár prófétaként a szélsőséges liberalizmust is ebben a sorban helyezi el, mivel az említetteknel még kevésbé képes az örök valóságoknak megfelelő rendet teremteni az egyén, a család és a társadalom köreiben.

A modernitás gépimádata e felbomlás technikai kifejeződése. A gép, noha számos elvével már a régi görögök is tisztában voltak a nyugati világ hajnalán, e korszak végén uralkodóvá lesz és kiszorítja az élő emberi kezdeményezést, tevékenységet, meggondolást, lerombolja a természetes életvilágot. Mindennek gépesítése nem civilizációs vívmány, hanem a felbomlás szimptomája. Ezzel Molnár a konzervativizmus azon ágához kerül közel, amely a gépesítés ellen lépett fel a korai szocializmustól kezdve az ellenkultúra egyes képviselőiig az 1960-as évektől kezdve.

Molnár legfontosabb pozitív üzenete a rend helyreállításának elkerülhetetlensége, legyen szó akár az egyéni erkölcsről, akár a kis- és nagyközösségek életéről. A rend a gépesített, de magasabb szinten összehangolhatatlan káosz ellenpólusa. Alapja a személyi autoritás, a tekintély, amely csak és kizárólag az örök valóságoknak megfelelő egyéni teljesítmény talaján állhat elő. A tekintély egyfelől egyéni érdem eredménye; másfelől az örök hagyomány kifejeződése az egyéni teljesítményben. Hagyomány nélkül a tekintély önkényhez vezet; egyéni teljesítmény nélkül a hagyomány merő bürokrácia, lélektelenség. A filozófus feladata a rend fontosságának képviselése az örök valóságok alapján; érvelés a tekintély fontossága mellett; a felbomlási folyamatok erőteljes, profetikus bírálata; morális példa a káosszal szemben; az eluralkodó embertelenséggel szembe fordulva az ember, a család, a közösség védelme. A történelem a hagyományelvű embert igazolja, noha ez az igazolás talán katasztrófák árán következhet csak be, különösen a jelenkori modernításban, amely minden ismert példánál messzebb ment a felbomlás útján.

(Én, Symmachus: Molnár Tamás magányossága) A röviden vázolt felfogásokkal Molnár Tamás korunk egyik nagy, magányos alkotójaként áll előtünk. Olyan ő, mint Bernanos a francia szellemi életben, Unamuno a spanyoloknál, Russell Kirk az amerikai konzervativizmusban, Ernst Jünger a németeknél, vagy Hamvas Béla a magyar művelődésben. Barátai mindig voltak; szellemi társai ritkán és rövid időre. Mindez nyomot hagyott az életművön is, amely az 1970-es évek végéig a legjelentősebb befolyással kecsegtetett. A II. vatikáni zsinatot, az enyhülést követően azonban Molnár meglehetősen magára maradt; nem volt képes bevenni azt a kanyart, amelyet a nyugati világ diktált a Kínával és a Szovjetunióval való kiegyezés során. Franciaországban hasztalan tette közzé szellemdús, találó megfigyelésekkel telt írásait. Őt nem számúzhették, mint Mircea Eliadét vagy Paul Ricoeurt (mindkettő Chicagóban talált menedéket), de elérték, hogy népszerűsége kisebb

körökre szűküljön. Ebben a helyzetben hazatérése Magyarországra 1990 után egy új alkotói fázis kezdetét jelentette, ami meghozta számára a másutt csak gyéren elnyert elismerést: idehaza a legmagasabb állami kitüntetésekben részesítették és olvasótáborra, egyben a bírálók táborra is, váratlanul szélesre duzzadt.

Molnár önéletrajzi ihletésű írásában (*Moi, Symmaque & L'Âme et la machine*, 1996; *Én, Symmachus; Lélek és gép*, 2000) visszatekintést nyújt életére. Személyét az 4–5. századi római szenátoréhoz, Quintus Aurelius Symmachushoz (345–402) hasonlítja, aki a kereszténnyé váló szenátusban hasztalan kérelmezte Victoria istennő szobrának és kultuszának helyreállítását. Symmachus a hellenisztikus műveltség egyik utolsó, nagy képviselője, aki nem vonta kétségbe a korszakváltás szükségességét, de nem értett egyet ennek eszközeivel, lebonyolításával. Azokkal szemben, akik Róma helyett már Konstantinápoly dicsőségét szolgálták, úgy vélte, Róma még fennmaradhat, s nem csak eszmei értelemben, hanem katonailag, politikailag is. Symmachus szoros kapcsolatban állt Flavius Stilicho hadvezérrel, aki utolsó római stratégaként képes volt megállítani a Róma ellen irányuló gót támadásokat. Stilicho meggyilkolása egyben Róma védelmének összeomlását és Alarich gótjainak győzelmét hozta; s noha ezt Symmachus már nem érte meg, kortársai joggal vélhették úgy, hogy Symmachus egész törekvése, Victoria kultuszának megújítása elháríthatta volna Róma elesét.

Molnár magára veszi Symmachus hajdani pózát, és úgy érvel a régi rend visszaállításának szükségessége mellett. Ha ez nem következik be, állítja Molnár, annak következményei beláthatatlanok; a nyugati világ hagyományának teljes összeomlása. E hagyomány azonban oly értékeket tartalmaz, amelyek nélkül az emberiség nem maradhat fenn; tehát vagy megújítja ezen értékek ismeretét és követi őket, vagy jobb esetben megállítja feledésük folyamatát és fenntartja ismeretüket és a belőle fakadó gyakorlatokat. Fenntartja tehát a rendet a kaósszal, a művelődést a barbarizmussal, az erkölcsöt a széteséssel, az élő szellemiséget a halálos szellemtelenséggel szemben. Molnár az emlékezés és emlékeztetés feladatának szentelte életét. Mint Symmachus az egykori szenátusban, Molnár Tamás is magányos maradt az Egyesült Államokban éppúgy, mint Párizsban vagy Budapesten. Mindez nem gátolta abban, hogy utolsó éber pillanatáig kitarson ifjúkori felismerései mellett és bizzon abban, hogy életműve fő céljainak lesz folytatója.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

1. A szerzőtől

- Molnar, Thomas: *The Plight of the Intellectual*. In: *Commonweal*, August 7, 1955.
- : *Bernanos: His Political Thought and Prophecy*. New York: Sheed and Ward, 1960.
- : *The Decline of The Intellectual*. Cleveland: World Publishing Co., 1961. Magyarul: *Az értelmiség alkonya*. Ford. Mezei B. Bp.: Európa, 1996.
- : *The Future of Education*. New York: Fleet Publishing Corp., 1961.
- : *Africa; A Political Travelogue*. New York: Fleet Publishing Corp., 1965.
- : *Utopia, the perennial heresy*. New York: Sheed and Ward, 1967. Magyarul: *Utópia: Örök eretnokség*. Ford. Boros A. Bp.: Szent István Társulat, 1994.
- : *Sartre: Ideologue of Our Time*. New York: Funk & Wagnalls, 1968.
- : *The Counter-Revolution*. New York: Funk & Wagnalls, 1969. Magyarul: *Az ellenforradalom*. Ford. Turgonyi Z. Bp.: Kairosz, 2006.
- : *God and the Knowledge of Reality*. New York: Basic Books, 1973. Magyarul: *Filozófusok istene*. Ford. Mezei B., Bp.: Európa: 1994.

- : *Authority and its Enemies*. New Rochelle, N.Y.: Arlington House Publishers, 1976. Magyarul: *Az autoritás és ellenségei*. Ford. Ábrahám Z. Bp.: Kairosz, 2002.
- : *Christian Humanism – A Critique of the Secular City and Its Ideology*. Chicago: Franciscan Herald Press, 1978. Magyarul: *Keresztény humanizmus: a szekuláris államnak és ideológiájának kritikája*. Ford. Nincs megadva. Bp.: Kairosz: 2007.
- : *Theists and Atheists: A typology of Non-Belief*. The Hague: Mouton, 1980. Magyarul: *Teisták és ateisták: A hitetlenség tipológiája*. Ford.: Kádár A., Bp.: Európa, 2002.
- : *Politics and the State: The Catholic View*. Chicago: Franciscan Herald Press, 1980.
- : *Le Dieu immanent*. Paris: Editions du Cèdre, 1982. Magyarul: *Bennünk lakik-e Isten?* Ford. Turgonyi Z. Bp.: Kairosz, 2002.
- Molnar, Thomas – Alain de Benoist: *L'éclipse du sacré: discours et réponses*. Paris: Table Ronde, 1986.
- : *Twin Powers: Politics and the Sacred*. Grand Rapids, Mn.: Eerdmans, 1988. Magyarul: *A hatalom két arca: Politium és szentség*. Ford. Mezei B. Bp.: Európa, 1992.
- : *The Church, Pilgrim of Centuries*. Grand Rapids: Eerdmans Publishing Company, 1990. Magyarul: *Az egyház, évszázadok zarándoka*. Ford. Lukácsi H. Bp.: Szent István Társulat, 1997.
- : *The Pagan Temptation*. Grand Rapids: Eerdmans Publishing Company, 1990. Magyarul: *A pogány kísértés*. Ford. Berényi G. Szentendre: Kairosz, 2000.
- : The East isn't red anymore. In: *Fidelity*, May 1990.
- : *Philosophical Grounds*. New York: Peter Lang, 1991.
- : *L'hégémonie libérale*. Lausanne: L'Age de l'Homme, 1992. Magyarul: *A liberális hegemonia*. Ford.: Gábor Zsuzsa. Bp.: Gondolat, 1993.
- : *The Emerging Atlantic Culture*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1994. Magyarul: *Az atlanti kultúra kibontakozása*. Ford. Turgonyi Z., Bp.: Kairosz, 2006.
- : *Moi, Symmaque & L'Âme et la machine*. Lausanne: Editions l'Age d'Homme, 1996. Magyarul: *Én, Symmachus. Lélek és gép*. Ford. Vajda L. Bp.: Európa, 2000.
- : *Du mal moderne – Symptômes et antidotes*. Cinq entretiens avec Jean Renaud. Québec: Editions du Beffroi, 1996. Magyarul: *A modern-kór. Tünetek és ellenszerek. Öt beszélgetés Jean Renaud-val*. Bp.: Kairosz, 2008.
- : *Archetypes of Thought*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1996. Magyarul: *A gondolkodás archetípusai*. Ford. Kádár A. Bp.: Kairosz, 2001.
- : *Dove va la Tradizione Cattolica?* Roma: Edizioni Settimo Sigillo, 2005.
- Molnár Tamás: *A modernség politikai elvei*. Sajtó alá rendezte Boros A. Bp.: Európa, 1998.
- Molnár Tamás – Eric Voegelin levelezése: *Kommentár*, 2010/3, 22–37., ford. Tóth A., bevezetés és jegyzetek Mezei B.

2. A szerzőről

- Frenyó Zoltán (szerk.): *Molnár Tamás eszmévilága*. Gondolat: Budapest, 2010.
- Könczöl Miklós: Proféta a hazájában. *Kommentár*, 2011/6: 111–116.
- Kirk, Russell: Introduction to Molnar, Thomas: *The Future of Education*. New York: Fleet Publishing Corp., 1961.
- Kristol, Irving: *Neoconservatism: The Autobiography of an Idea*. New York: Free Press, 1995.
- Levy, David J.: Thomas Molnar, 1973. In: *Modern Age*, 1983, Summer-Fall, 289–291.
- Mezei Balázs: Beszélgetés Molnár Tamással. *Élet és irodalom*, 1992. szeptember 5.
- : A történelem önelhatározásai. Beszélgetés Molnár Tamással. *Heti válasz*, 2004. 09. 02.
- : Molnár Tamás körül. *Kommentár*, 2009/6, 3–11.
- : A gondolkodás bátorsága: Molnár Tamás (Thomas S. Molnar) 1921–2010. *Magyar Nemzet*, 2010. augusztus 17.
- : Lázadás a modernitás ellen: Eric Voegelin és Thomas Molnar. *Szavadég*, 2011/59.
- : The Way to Anti-Utopia. Thomas Molnar's Place in American Conservatism (kézirat, megjelenés előtt).
- Nash, George H.: *The Conservative Intellectual Movement in America since 1945*. Wilmington, DE: Intercollegiate Studies Institute, 1996.
- Nash, George H.: *Reappraising the Right: The Past and Future of American Conservatism*. Wilmington, Del.: ISI Books, 2009.
- Turgonyi Zoltán: A fordító előszava. Molnár Tamás: *Az ellenforradalom*. Bp.: Kairosz, 2006.

A német katonai felső vezetés 1938 és 1941 között (2. rész)

Látványos győzelmek, konfliktusok és fatális tévedések
(Egy megközelítési vázlat)

(*A Barbarossa mint Hitler legnagyobb tévedése, avagy: ugrás a sötétbe*) Manapság alapvetően kétféle megközelítési szemlélet él a Barbarossa hadművelettel kapcsolatban. Az első, a régebbi, a szovjet-orosz, amely szerint az ártatlan, békés Szovjetuniót „aljas” és nem várt német agresszió éri 1941 nyarán. A másik, az 1980-as években előállt Szuvorov (eredeti nevén: Vladimir Rezun), egykori GRU tiszti meglátása volt, amely szerint a Nyugat megtámadására készülő Sztálin seregeibe robbant bele a német preventív támadás. Ez utóbbira vonatkozó, a sztálini támadást egyértelműen előirányzó dokumentum, egyelőre, nem került elő. Az első konkrét szovjet (ellen)támadási direktívát 1941. június 22-én adta ki Sztálin (aki május 6-tól a Népbiztosok Tanácsának elnöke, vagyis miniszterelnök volt), miután bizonyossá vált a németek intervenciója. Ebben viszont felettebb biztosra ment, mert a direktívát addig nem adta ki, amíg teljes bizonyosságot nem kapott, hogy nem egy esetleges, kisebb határincidensről, vagy provokációról van-e szó, abból ugyanis jócskán akadt abban az időben.

Mindez után történik, hogy 21-én este egy német katona szökik át a szovjet oldalra, ahol elmondja, hogy a német csapatok most foglalják el megindulási körleteiket a támadáshoz, amely a következő nap hajnalán kezdődik. A harcok kirobbanását követően Sztálin a Kremlben fogadja Zsukovot és másokat. Zsukov az 1941. június 22-e hajnalban lezajló megbeszélést így adta vissza: A „láthatóan gondterhelt” Sztálin első kérdése:

– Nem lehetséges, hogy a német tábornokok azért dobták át ezt a szökevényt, hogy konfliktust provokáljanak ki? [Értve ezalatt: azért, hogy az oroszok támadjanak először.]

– Nem – felelte Tyimosenko. – Véleményünk szerint a szökevény igazat mond.

– Mit tegyünk? – kérdezte Sztálin.

– Haladéktalanul ki kell adni az utasítást, hogy a határ menti körzetek csapatait helyezék teljes harcészültségbe. – szólalt meg a népbiztos.

– Olvassa! – felelte Sztálin.

Felolvastam a direktíva tervezetét. Sztálin megjegyezte:

– Korai még kiadni ilyen direktívákat, lehet, hogy a kérdést még békésen is el lehet intézni. [nyilván, csak erre várt – P. K.] Rövid utasításokat kell adni, amelyben rá kell mutatni arra, hogy a támadás a német csapatok provokációs tevékenységével kezdődhet. A határ menti körzetek csapatai ne üljenek fel semmiféle provokációnak, hogy ne keltsenek bonyodalmakat.¹⁰²

Nagyon érdekes mondatok. Vegyük végig: „Rövid utasításokat kell adni” – vagyis rövid pórázon kell tartani az érintett hadseregeket, hogy a helyzetnek megfelelően lehessen őket irányítani, „amelyben rá kell mutatni arra, hogy a támadás [„csak” – ez a szó úgy tűnik kimaradt a szövegből – P. K.] a német csapatok provokációs tevékenységével kezdődhet.” És hogy végül milyen „bonyodalmakra” gondolhatott Sztálin? Mondjuk arra, hogy egy komolyabb lövöldözés miatt, esetleg egy izgatott szovjet tiszt elhamarkodottan mozgásba

hozza a szovjet riadóláncot és ezzel ideje korán aktivizálja a vörös hadsereg helyszínén lévő egységeit, amelyek az előzetesen kiadott titkos parancsoknak megfelelően támadásba lendülnek. Ezek a parancsok pedig a következő célpontokra is irányulnak: Königsberg, a Ploiesti-olajmezők, magyar–szlovák területek, és igen valószínűsíthetően a kassai bombázás is ebbe a sorba tartozik.

Sztálinék azon a hajnalon részletesen kidolgoznak egy a csapataiknak szánt direktívát, ennek 2. pontja: „Csapataink feladata – ne engedjenek semmiféle provokációs tevékenységnek [vagyis biztosra menjenek, ha támadnak!], amely nagy bonyodalmakat idézhet elő.”¹⁰³ Mondjuk, ha a szovjet csapatok elhamarkodottan cselekednek, és a kiadott titkos parancsok szerint támadásba lendülnek, akkor bizony hiába voltak a gondos előkészületek, a terv rosszul sült el, hiszen a szovjetek lesznek az agresszív támadók, és ennek Washingtonban sem fognak örülni. Egyidejűleg a Leningrádi-, Balti-, Nyugati-, Kijevi- és Ogyesszai Katonai Körzet csapatainál teljes harcészültséget rendeltek el, és kiadták a parancsot, hogy verjék vissza a németek vagy szövetségeseik esetleges csapásait.

Szuvorov és nyomában mások, az adatok akkora tömegét sorolják föl a Vörös Hadsereg mennyiségi jellemzésére, hogy azok már szinte csillagászatnak tűnnek, de mivel valós arányokról van szó, azokat nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezért történhetett, ennek a nézetnek lehetett a következménye az, hogy a 2000-es évek elején az EBESZ és az Európa Tanács Parlamentje a háború kirobbantásának felelősségét, ha nem is egyenlő arányban, de megosztotta a németek és a szovjet-oroszok között.¹⁰⁴

Ennek az írásnak a keretében most egy harmadik szempontra szeretnénk föl hívni a figyelmet, amely szempont valószínűleg „föülírja” az előzőeket. Ezen szintén újabb időkben megjelent¹⁰⁵ szemléletnek a lényege, hogy a sztálini vezetés szándékosan bevárta a német támadást, azért, hogy utána ellentámadást indíthasson Közép-Európa és a török tengerszorosok megszerzése érdekében. Ily módon a németek szolgáltatta casus belli jogosnak tüntette föl a szovjetek előretörését a saját és az arra érzékeny nyugati közvélemény szemében, hiszen ők, a megtámadott szovjetek, úgymond, csak visszavágtak. (Itt érdemes arra gondolni, hogy mekkora nemzetközi felháborodást váltott ki a kis Finnországnak a szovjetek általi megtámadása, amely miatt a Szovjetuniót 1939. december 14-én ki is zárták a Népszövetségből.) Azon kívül jól látható, hogy a sztálini vezetés nem apró győzelmekben gondolkodik, hanem hosszú távú berendezkedésekben, hódításokban. Ezt az itt felvetett, viszonylag újabb keletű nézőpontot, az előző kettőnél nehezebb dokumentumokkal vagy adatokkal alátámasztani, mivel ilyesminek még csak nyomát sem találjuk, több ok miatt sem. Az egyik ok, amiért nem is volt szükség ezt a nagystílú hadicselt különösebben diplomáciai tárgyalások útján előkészíteni, vagy konkrét direktívákban, utasításokban rögzíteni (amint az Hitler esetében megfigyelhető a Barbarossa hadjárat fejlődéstörténetében), az, hogy a hadsereg egy olyan „szerkezet”, amelyhez – jó előkészítés esetén – elég az „utasítás” gombot használni, és az teszi a dolgát. A másik, az előzővel szorosan összefüggő ok az, hogy egy hadicselt nem szoktak különösebben nagydobra verni. Ennek jó példája, hogy amikor 1941. június 22-én hajnalban kimegy a riasztás a kiválóan megszervezett szovjet riadóláncon, akkor az egyes parancsnokoknak nem kell mást tenniük, mint a „szigorúan titkos” borítékaikat kibontaniuk és az abban foglaltak szerint cselekedniük. Esetleg az fordulhat elő, hogy Sztálin, vagy valamelyik közvetlen beosztottjának személyes levelezéséből kerül elő olyan példány, amelyben erre a cselre utalás történik, de még ez sem bizonyos. Perdöntőek lehetnek még azok a titkos, borítékokba zárt utasítások, amelyeket a német–szovjet határnál állomásozó szovjet csapatparancsnokok kaptak 22-ét megelőzően. Azonban azt, hogy mégis a sztálini „becsalogató” technikával van dolgunk, a kialakított

helyzet, a körülmények ismertetésével és a logika segítségével, úgy véljük, főbb vonásai-
ban mégis igazolni tudjuk.

A Barbarossa vállalkozás hadászati lefolyását már sokan, sokféleképpen leírták, ezért ezt most inkább mellőzzük. Tudjuk, hogy Hitler már 1940 nyarán közvetlen környezetében többször utalt a keletre fordulásról, majd ez év őszén Erich Marks őrnagy kap utasítást, hogy dolgozzon ki felvonulási tervet a Szovjetunió ellen, konkrét kezdő időpont nélkül, amelyet aztán Jodl, majd Friedrich Paulus fognak pontosítani.¹⁰⁶ Végül pedig 1940. december 18-án adják ki a 21. direktívát, amely elrendeli a Barbarossa-t, ennek előkészületeit pedig május 15-ig kellett befejezni, de még ennek az irányelvnek a pontosítására is jócskán szükség volt a továbbiakban, tehát még ez is csak egy elnagyolt vázlatnak, egy általános felvonulási tervnek minősíthető. Hitler ezen utasításainak létrejöttét nagyban befolyásolták a szovjet expanzív lépések, mint Finnország megtámadása 1939-ben, majd a következő évben a Balti államokba való bevonulás, aztán Bukovina és Besszarábia megszállása 1940 júliusában, de főleg az ez év őszi, rossz hangulatú csúctalálkozó Molotovval vált forduló-ponttá, ahol teljesen világossá lettek a szovjetek további expanzív szándékai, amelyekhez makacsul ragaszkodnak. A Szovjetunió elleni hadjárat sematikus leírása helyett inkább a háború előtti szovjet társadalomra és annak rendkívüli szervezettségére vetnénk néhány pillantást.

A szovjeteknek két dologból van kimeríthetetlennek látszó tartaléka, stratégiai nyersanyagokból és emberekből, s itt a sorrend nem tévedésből fordított. Ez a szovjet társadalom a végletekig kiszolgáltatott, megfélemlített, túlhajsolt és a legtotálisabban felügyelt, amely nem kevés értetlenséggel figyelte a vele történeteket. Egyes periódusokban (mint 1937–38-ban) napirenden vannak a politikai okokból történő bebörtönzések, folynak a gyakran teljesen értelmetlen, a tömeges megfélemlítést is szolgáló tömegmészárlások sor-túzzal, benzingázzal¹⁰⁷, éheztetéssel, de ezen terror peridusoktól függetlenül is teljes gözzel működnek a Gulag szigetek. (A szovjetek által megszállt területeken pedig periódustól független rémuralmat vezetnek be, a helyi értelmiség azonnali likvidálásával, a teljes lakosság megfélemlítése érdekében.) Aki szabadlábban van, és nyilván a nagy többség ilyen, azok is két életformára oszthatók, leszámítva a kiemelt helyzetű pártapparátust, a szegényebb vidékiekre és a valamivel jobban kereső iparvárosi rétegre. Az orosz társadalom sajátos lelki alkatának tudható be, hogy bár rosszul, nehezen él, alapvetően mégis elviseli a kommunista diktatúrát, ennek egyik lélektani oka, hogy ezért a rendszerért, azért hogy ez a kommunisztikus állapot (vagy valami hasonló) elérkezzen, a társadalom jelentős része a cárok alatt mindent megtett. Hogy talán nem egészen erre gondoltak, az egy más kérdés. Mert van egyfajta hallgatólagos beletörődés, elfogadás a bolsevik rendszerrel kapcsolatban, amit talán „Stockholm szindrómának” is nevezhetnénk, hiszen a társadalom nagy hányada részt vett az 1917-es forradalomban, vagy valamilyen módon támogatta, mert aki nem, azt legyilkolták, bebörtönözték, vagy elűzték.

Ez a tipikusan „beletörődő”, passzív orosz-szovjet magatartás természetesen igen nehezen tűri a kommunista párt erőltetett stílusát vagy a rajta elkövetett többféle pressziót, az egymásba érő, fárasztó öt éves munkaterveket, de a párt kiterjedt hatalma, besúgó hálózata, ellenőrző katonai szervei annyira jól kiépítettek, hogy alapvető változtatásra, egy esetleges ellenforradalomra semmi esély nem mutatkozik. Ahogy ezt egy Makarova nevezetű munkánő fogalmazta meg '41 június 22-e után: „Ideje volt már, hogy kitorjjon a háború, hisz mostanra elviselhetetlenné vált az élet a Szovjetunióban. Mindenki torkig van már az éhezéssel és a kényszermunkával; minél előbb véget vetnek az egésznek, annál jobb.”^{107b} Az SzK(b)P és a szovjet társadalom tehát egymás fogságában élnek, egy hamis, torz világban,

és emiatt elmondható, hogy Sztálinéknak úgy kell egy „igazságos” honvédő háború, mint egy életmentő falat kenyér, hogy a társadalmat a maguk oldalára tudják állítani. Viszont egy újabb támadó, egyértelműen „imperialista” háború, mint az 1914-es, a bolsevista rendszer létét tenné kockára, emiatt viszont nem mindegy, hogy a szovjet nép milyen tudattal megy a háborúba. Nagyon nem mindegy, hogy magáéknak érzi-e a harcot, vagy csupán pártutasítást hajt végre. Ez a szovjet társadalmi rendszer tehát fogcsikorgatva, kissé értetlenül, a termelési grafikonok színes ábráitól megbolondítva, viszont a megelégedettséget hírből sem ismerően működik, de működik.

A szovjet állam jelszavaiban ugyan kommunista, de valójában egy elvtelen totalitárius rend épült ki határai között, amelyet példátlanul, a túlzásig szigorú, s terrorisztikus szervezethez jellemez. Ennek az államszerkezetnek gyakorlati megtervezése M. V. Frunze (1885–1925) katonai teoretikus, az orosz polgárháború hőségének nevéhez köthető elsőként, aki az 1920-as években több tanulmányában is fölvezet, miként is kell kiépíteni ezt az államszerkezetet. Frunze igen érzékletesen bemutatta, milyen irányvonalak mentén kell a Szovjetunió haderejét, politikáját és társadalmát úgy összehangolni, hogy a „jövő háborújában” megállja a helyét. Egészen megdöbbentő újraolvasni ezt a „programot”, mert szinte lépésről lépésre visszaköszön az 1941-es Szovjetunió szervezeti fölépítésének.

Szovjet-Oroszország az 1920-as évek elején túl van egy véres forradalmon és polgárháborún, valamint túlélte a nyugati intervenciót, tehát egy sor támadást elhárítania és indítania, ilyen viszonyok között a bolsevisták saját országukat egy „ostromlott erőd”-ként¹⁰⁸ fogták föl, amelyet minden eszközzel meg kell védeni. Ehhez azonban nem elegendők a régi, hagyományos módszerek, hanem új szemléletre van szükség. Frunze így ír *A Vörös Hadsereg katonai-politikai nevelése* c. tanulmányában: „Sok mindent új módon kell szemlélünk, és régi szabályzatainkat, utasításainkat stb., a legalaposabban revideálnunk kell. Ez az első dolog. A második, ami ebből következik, az, hogy még békeidőben a lehető leg-szorosabbra kell fűzni a Vörös Hadsereg és a hátszország kapcsolatát. A hadsereg csak elől levő, fölfegyverzett része a népnek, amelyet egész tömegében harcra kell előkészíteni. Ez a tétel a polgárháború és az imperialista háború tapasztalataiból következik, és a jövőben előttünk álló hadműveletekre is érvényes. Ahhoz, hogy az ország felkészüljön, jó előre egész sor előkészítő munkát kell elvégezni; ki kell dolgozni iparunk és mezőgazdaságunk mozgósítási terveit, a katonai célok szolgálatába kell állítani a tudományos tevékenységet stb.”¹⁰⁹ És így tovább, mindezt 1921-ben megfogalmazva.

Ha valaki veszi a fáradságot, hogy Frunze és mások tanulmányait átolvassa, akkor talán benne is megfogalmazódik, hogy az, aki a leginkább megfogadta ezek az irányelveket, az éppen Sztálin volt, akiről tudjuk, hogy sokat és sokrétűen olvasott. Valószínű, hogy saját államrendjének fönntartása, túlélése érdekében is alapos ismereteket igyekezett gyűjteni, ugyanis a szovjet vezér lépésről lépésre szinte az összes frunzei elvet magáévá tette, és mások által pontosítva meg is valósította azokat. Frunze az I. világháborús elavult gondolkodást elvetve állította, hogy „Ma [1921] szinte egész népek vesznek részt a háborúban, nem ezrek vagy tízezrek, hanem milliók harcolnak; maguk a háborúk a társadalmi lét valamennyi oldalát körükbe vonják, alárendelik maguknak, és kivétel nélkül minden állami és társadalmi érdekre kiterjednek. A hadszíntér ma már nem körülhatárolt szűk térség, hanem óriási terület, amelyen tíz- és százmillió lakos él.”¹¹⁰ Ebben a hangnemben beszélt Sztálin is 1941. július 3-ai rádiószózatában: „Egész munkánkat azonnal a háború követelményeinek megfelelően kell átszerveznünk, mindent az arcvonal érdekeinek és annak a feladatnak kell alárendelnünk, hogy szétzúzzuk az ellenséget. ... Meg kell szerveznünk a Vörös Hadsereg támogatását minden téren, biztosítanunk kell sorainak fokozott utánpót-

lását, gondoskodnunk kell minden szükségessel való ellátásáról, meg kell szerveznünk a csapatok és hadianyagok gyors szállítását, valamint a sebesülteknek nyújtandó fokozott segítséget. ... Meg kell erősíteniük a Vörös Hadsereg hátszágát, olyanformán, hogy egész munkánkat ennek az ügynek rendeljük alá, biztosítanunk kell minden üzem fokozott munkáját, több puskát, gépfegyvert, ágyút, töltényt, lövedéket, repülőgépet kell gyártanunk, meg kell szerveznünk az üzemek, villanytelepek, telefon- és távíró összeköttetés őrzését és a helyi légvédelmet.”¹¹¹ Szózatának vége felé még hozzátette: „Erőnk mérhetetlen. Az elbizakodott ellenség erről hamarosan meg fog győződni.” Ezekkel a kijelentésekkel tehát nem is az a gond, hogy azok eredete kire vezethető vissza, hanem az, hogy ezek a feladatok már addigra meg voltak szervezve, vagyis majdnem két évtizedes szervező munkáról van szó, csak éppen ezt nem lehetett nyíltan a világba kiáltani, s tömegpropagandával kihirdetni. Másrészt, az egyszerű orosz ember számára a pártfőtitkár-miniszterelnöknek a megszokott kioktató hangnemtől eltérő, közvetlen és szokatlanul őszinte beszéde szinte érzelemtolulást okozott.

Frunze az orosz ember átneveléséről is beszél, magát és a pártot is beleértve, elismerve, hogy a „múltban egy sereg hibát követtünk el, hogy rosszul voltunk felkészülve, hogy tanulnunk, tanulnunk és ismét tanulnunk kell.”¹¹² Oroszország a 20. század elején alapvetően egy agrárország, lakosságának döntő többsége vidéken él és nagyrészt analfabéta, az ipar pedig elhanyagolható mennyiséget jelentett az ország egészéhez mérten. De milyen is ez a cári világból érkező orosz ember? Olyan, aki vallási miszticizmusban, egyfajta elhagyatottságban és műveletlenségben él. Ez a típus kész volt tömegével föláldozni magát a harcmezőn, némi túlzással azt lehet mondani, tudott meghalni, de nem tudott küzdeni, pedig a gyalogsági áso szinte hozzáértő a kezéhez, vagyis mindannyian alapos katonai kiképzést kaptak. De az orosz közkatonák alapvetően nem tudott önállóan gondolkodni és gyors döntéseket hozni, ezért kétséges helyzetekben bizonytalanná vált. (Itt most természetesen nem a tisztikarra, vagy a kozák elit hadosztályokra gondolunk, bár ezek a kategóriák is rendelkeztek ilyen vonásokkal.) Erre talán jó példa, ahogy az számtalan esetben előfordult az I. világháború folyamán, amikor néhány fős magyar (vagy német, vagy osztrák) alakulat elfogott nála nagyobb, olykor kétszáz főnyi oroszot is, akiket nyugodtan hátra lehetett engedni egyetlen honvéd felülegele mellett, mert egyikük sem szökött meg. De ennél még cifrább eset is előfordult, amikor a sebesült honvédek orosz katonák részesítették elsősegélyben, majd a sebesült „kézintéssel” adott jelére vitték hátra, annak saját vonalába.¹¹³ (Más szempontból pedig ott volt az a tény, hogy a németek még 1942-ben is megfigyelték, hogy a szovjetek nehézkesen, többnyire rosszul tudják csak megvalósítani nagy tömegben a taktikai elképzeléseiket.) Volt tehát mit az oroszokon „átnevelni”, hogy egy „modern” államgépezet hasznos részeivé váljanak, és való igaz, hogy a II. világháború folyamán a fenti esetek nem sűrűn, vagy csak kezdetben fordultak elő, amikor még a zavarodottság a tetőpontján állt. Igaz ugyan, hogy a németek 1941 második felében számtalan alkalommal összesen, mintegy 3,3 milliónyi vörös katonát ejtenek fogságba, de ehhez érdemes hozzátenni, hogy ezek a szovjet-oroszok többnyire nagyon kemény harcok után, bekerítésben és kifogyva minden utánpótlásból, elcsüggedve, valóban legyőzve lettek hadifoglyok, nem pedig az első főlészólitásra adták meg magukat. Ilyesmik ekkor már csak elsősorban fordul elő, és ez nem csak a „hangulatfelelős” komisszárok miatt volt így, ebben már a bolsevisták átnevelése is benne volt. Ezért is írhatta '41 nyarán Günther Blumentritt, a német 4. hadsereg tábornoka a következőket: „Az oroszok viselkedése már az első összecsapásban is jelentősen eltért a legyőzött lengyel vagy nyugati szövetségeseiktől. Az oroszok még a bekerítésben is tovább folytatták a harcot.”^{113b}

Az „új típusú” proletár államnak, a cári külpolitikát egy az egyben követő expanzív terveihez nagy segítséget adott, hogy Európa legtöbb államában lábra kapott a kommunista eszmeiség, így ezek a sejtek ötödik hadoszlopként szolgáltak a szovjetek háborús terveihöz. Frunze nem kevés joggal írhatta: „a burzsoá világ különböző országaiban, s a *rohamra készülő proletár hadoszlopok félelmetes lábdobogása* azt bizonyítja, hogy ezen az oldalon is készülődnek valamire. Ezt az ellentmondást megoldani és kiküszöbölni csak fegyveres erővel lehet, az osztályellenségek véres összecsapásában. Más kivezető út nincs és nem is lehet.”¹¹⁴ Vagyis az összeütközés, a „jövő háborúja” elkerülhetetlennek van deklarálva, amelyre mindenképpen sor kerül majd valamikor a bizonytalan jövőben. Szerzőnk szerint az orosz nép magáévá tette a kommunista világnézetet, és „szellemi energiájával” kapcsolatban csak az „szükséges, hogy jó irányban, kellő tervszerűséggel és rendszerességgel használják fel. E cél eléréséhez az egész államra kiterjedő szervezett katonai propagandára van szükség.”¹¹⁵

A totalitárius állam legfőbb vonásának talán azt lehet tartani, hogy alapvetően katonai szempontok mentén szervezik meg az állam és annak polgárainak (alattvalóinak) életét, valamely határozott, de távolabbi cél érdekében, akár elvont, akár konkrét célokról is legyen szó, és ennek rendelnek alá mindent. A hitleri Németország és a Szovjetunió korabeli geopolitikai céljai ma már egyértelműek, nekik az idő behatárolta feladataikat és lehetőségeiket, emiatt voltak annyira látványosan, vagy kevésbé feltűnően, de feltétlenül militaristák. Szemben a nyugati demokráciákkal, amelyek helyzeti előnyük (megfelelő mértékű ipar, kellő idő intervallum a felkészüléshez) s képzett anyagi-emberi tartalékaiknál fogva sokkal „kényelmesebben” felkészülve nézhetek egy új háború elébe. A dunquerk-i csapás viszont megmutatta, hogy egy kissé elaludtak a fölkészülésben és csupán Hitler angomániájának és korlátozott Európa felfogásának köszönhető az angolok, hogy nem kaptak egy kivédhetetlen inváziót a nyakukba. Mert, mint említettük, csupán a németek gyors felkészülésének, és a helyes (meglepő) taktika megválasztásának volt köszönhető, hogy a nagyobb angol–francia (és belga–holland–kanadai) hadseregeket összetörhették 1940-ben.

Frunze-val egy időben, de az ő halála után is, a többi szovjet katonai szakíró (mint M. Ny. Tuhacsevszkij, Sz. Sz. Kamenyev, V. K. Trindafillov és mások) is ugyanebben a hangnemben és hozzáállásban foglalkoznak a vörös hadsereg és a hátsország fölkészítésével. Nézetük fő vonása volt, hogy a hadsereget „a legnagyobb aktivitás szellemében”, vagyis támadó szellemben kell átnevelni. Az ő írásos fejtegetéseiknek alap gondolata, hogy olyan korszerű irányelveket dolgozzanak ki, olyan konkrét szabályzatokat és haditerveket, amelyeket mindenkor az adott helyzethez lehet igazítani. Vagyis nagyfokú rugalmasságra való törekvés figyelhető meg részükről, ahogy Frunze is gyakran hangsúlyozta, hogy nem szabad merev, dogmatikus álláspontokat kialakítani és azokhoz körömszakadtáig ragaszkodni, hanem mindig tudni kell rugalmasnak lennie a hadvezetésnek és a „helyzetnek megfelelően” alkalmazni eszközeit.

Nagyon hosszan részletezni lehetne, hogy mennyire kiterjedt, aprólékos, az állam egészét átfogó szervezettséget irányoztak elő a szovjet teoretikusok önmaguk és a politikai vezetés számára, úgy, hogy figyelembe vették a bizonytalan tényezőket (az új, még ismeretlen haditechnikai újításokat), mindezt az erős katonai állam kiépítése érdekében. A bolsevista vezetés számára a legnagyobb kihívást talán az ipar gyors felfejlesztése, a minél nagyobb fokú gépesítés jelentette, és ennek érdekében kétségtelenül rendkívüli erőfeszítéseket tesznek. Sztálin 1927-ben megindította az iparosítást, a gazdasági korszerűsítést és a mezőgazdaság kollektivizálásának programját. „Az úgynevezett első öt éves terv a mezőgazdaságot csaknem romba döntötte, de igen sikeresnek bizonyult a szovjet nehézipar

szempontjából. A terv ugyanis mindennél fontosabbnak tartotta a nehézipar és a gépgyártás fejlesztését.²¹¹⁶ Ennek nyomán „1929 júniusában autó- és traktorüzemek sorát hozták létre Moszkvában, Gorkijban, Sztálingrádban, Cseljabinszkban és Jaroszlavban. Ezzel egy időben megkezdődött az olajkitermelés az uráli Kuznyecov-medencében.”²¹¹⁷ Az Uráltól keletre is gyárvárosok születnek és jellemző, hogy a legkeletibb traktor és harckocsi gyártó város a Tankograd nevet kapja. Miután kiépültek a gyártó bázisok, sor kerülhetett a fegyvergyártás szempontjából kedvező váltásra 1931-ben, ugyanis Sztálin ez év augusztusában fogadta el Tuhacsevszkij „Nagy Harckocsi Programját”. Ennek az évnek februárjában a Gyárigazgatók Összövetségi Kongresszusán Sztálin beszédet mondott, ebből egy részlet: „...50 vagy 100 évvel le vagyunk maradva a fejlett országok mögött. 10 éven belül fel kell zárkóznunk. Vagy megteesszük ezt, vagy szétfűzünk bennünket.”²¹¹⁸ Felettébb érdekes, hogy pontosan tíz év múltán, a Szovjetunió valóban komoly konfliktusba keveredett, itt nyilván a beszédben jósoltak és a bekövetkező eseménynek csak váratlan egybeeséséről lehet szó, mindesetre jelzés értékű, hogy a Sztálin által megadott ütemtervet a szovjet gazdaság teljesíteni tudta, vagyis készen álltak a háborúra, csak ezért tudták túlélni a német támadást.

Sztálin minden jel szerint „nagyon szoros összefüggést látott a katonai erő és a gazdasági modernizálás között, aminek következtében jelentős mértékben növelte a hadianyag-termelés mértékét, illetve a hadsereg fejlesztésére fordított pénzt. ... A harckocsik előnyt élveztek a többi fegyverrel szemben, és 1932-re már körülbelül 30 üzem gyártott nagy számban harckocsikat.”²¹¹⁹ De a többi fegyvernem fejlesztését sem hanyagolták el, ezáltal „1935 elején 10.180 harckocsival rendelkeztek és 4-5000 repülőgéppel.”²¹²⁰ Nem áruunk el titkot mikor megjegyezzük, hogy ekkor a világon egyetlen államnak, de más államoknak összesen sincs ennyi harckocsija, és ez a tendencia a későbbi években is így alakult. Gyakorlatilag azt lehet mondani, hogy a szovjetek azt teszik a harckocsigyártás terén, amit az angolok a repülőgépekkel, vagyis fejlesztenek-gyártanak és megint csak fejlesztenek-gyártanak, minél többet és minél korszerűbbet. Ezen rohamléptekben folyó fejlesztéseknek egyik rendkívül érdekesnek ígérkező kérdésének tűnik az egyben kiöntött harckocsi toronyok megjelenése és ezen technológia elterjedése. Ugyanis a V. Buszlov és V. Nyicsenko által tervezett öntött toronyok könnyebb volt sorozatban gyártani, mint a hegesztett típust, vagy pláne az elavult szegecseltet. Ez az olcsó, tömeggyártást lehetővé tevő technológia érdekes módon elterjed (bár más formatervezésben) az angol, francia, amerikai haderőben, de a németek alig próbálkoznak vele, hiszen csak 1940-ben, de főleg 41-ben ismerik meg ezt az eljárást és az akkori, háborús viszonyok között már nem engedhettek meg maguknak egy komoly gyártástechnológia-váltást.¹²¹

A Szovjetunió tehát rendkívüli módon iparosít¹²², és ennek egyik ellentmondása, hogy az országban nincsenek jó, se nyugat-európai, se semmilyen értelemben vett egybefüggő, szilárd burkolatú autóutak, pláne autópályák. A szovjet stratégák ugyanis a jövő háborújában az utánpótlás biztosítását a nagyobb kapacitású vasúti szállításban látták, nem pedig a közúti teherszállításban, ezért is alakul úgy, hogy az ukrán-orosz régióban magasan a vasúti közlekedés dominál. Ez megint csak jellemzője a nyugati előretörés szándékának, hiszen ha ők valóban védelemre rendezkedtek volna be, akkor a belső térben való közúthálózatot fejlesztették volna. De ennek a nagyszabású elgondolásnak oka és előzménye, ami talán már hihetetlennek tűnik, hogy a szovjet vezetés ezt a hatalmas térséget haditerületnek tekinti, és ilyen felfogásban is készíti elő. Frunze szerint „az arcvonal már nem eleven sorompó többé, amely elzárja az ellenség útját a hátszágba”, emiatt viszont szükséges, hogy „a hátszágot még békeidőben minden oldalról és tervszerűen felkészítsük.” Nagy baj esetén ugyanis „ha van elegendő tér és idő, amely lehetővé teszi a hadsereg harcképes-

ségének helyreállításához szükséges emberi és anyagi erőforrások újabb mozgósítását, a hadsereg könnyen helyreállíthatja az arcvonalat.¹²³ Nehezen lehet vitatni, hogy 1941 második felében a németeknek az egyik, talán a legnagyobb kihívást a nagy távolságok leküzdése okozza a megfelelő közúthálózat hiánya miatt. Szabályosan összeroppan a logisztikai rendszerük a túlterheltség miatt és mindig csak a legszükségesebbet (sokszor annak is csak egy részét) tudták a csapataikhoz eljuttatni. Ennek aztán a szovjet hadifoglyok tömegei is megfizették az árát, hiszen az ő ellátásuk végképp háttérbe szorult. Ráadásul, a „Dél” hadseregcsoport (von Rundstedt) arcvonalán is már júliusban olyan mértékben rossz, esős az idő, hogy a nagy sár miatt csak a lánctalpas járművek és a lovas kocsik tudtak előrejutni, ezzel a motoros járművek fele azonnal kiesett a hasznosításból.¹²⁴

Úgy tűnik, még manapság sem, amikor újabb és újabb elemzések készülnek a szovjetek hadipotenciáljáról, tehát még ennek ismeretében sem fogjuk fel, hogy a sztálini vezetés mennyire teljességre törően és nagy gondossággal készült a „jövő háború”-jára. Nehezen hisszük el, hogy a szovjet vezetés – itt elsősorban Sztálinra kell gondolnunk, aki szigorúan kézben tartotta a gyepelt – mennyire tudatosan, az ország és a társadalom teljes egészére vonatkozóan, egyetlen részterületet sem elhanyagolva készült föl egy újabb nagy összecsapásra. Ezért a gyors iparosítás, ezért az egységesítő (de már nem a világorradalomban hívó!) kommunista ideológia fenntartása, ezért a sport népszerűsítése és ingyenessé tétele, és ezért adnak ki célirányosan történelmi regényeket, készítenek filmeket, ezért az egészségügy fejlesztése stb. Mert a sztálini vezetés nem csak anyagi dolgokban erősít, hanem a nép mentális felkészítése is megindul. Nagyon komoly propaganda tevékenység zajlott a vezetés részéről, hogy a lakosságot lelkileg fölkészítsék a rájuk váró megpróbáltatásokra, mindezt úgy, hogy az érintettek nem is sejtették, hogy háború van készülöben. Ennek megfelelően újra kiadják L. Tolsztojnak a nagy honvédő háborúról szóló *Háború és békéjét*, bemutatják pl. Sz. Eisenstein történelmi filmjét a teuton (micsoda egybeesés!) lovagok kiveréséről. Eisenstein úgy ábrázolta a jellegzetesen német sisakos lovagokat, hogy a párhuzam egyértelmű legyen, és gondosan kiemelték ezeknek, az orosz parasztonok elkövetett atrocitásait, melynek erős érzelmi hatása volt a nézőkre.¹²⁵ Az oroszok átnevelésüknek köszönhetően megtanultak (embertelenül) keményen dolgozni, mindent parancsra tenni, de mivel ők voltak megtámadottak, az áldozatok, a hazaszeretet hihetetlenül föllángolt körükben. De az egész korszak és minden nép emberére igazak Robert Kersaw szavai: „abban az időben a kötelességtudathoz erős nemzettudat párosult.” Anyagilag és pszichológiailag a Szovjetunió népe készen áll a háborúra, pedig nagyrésztük nem is tud róla, de ez a külvilág számára is rejtve van, így amikor 1941. június 22-én a németek megindulnak, akkor egy olyan, sok szempontból előkészített talajra lépnek, amelyről nem sok fogalmuk van. Ezért mondhatta később Hitler személyes jó barátjának, a rexista Leon Degrelle-nak: „Amikor beléptem Oroszországba, olyan voltam, mint egy bezárt ajtóval szembenálló ember. Tudtam, hogy át kell rajta mennem, de anélkül, hogy tudnám, mi van mögötte.”¹²⁶ Annyit mindesetre jól ismer fel a német vezetés, hogy olyan szintű belső forrongás, mint ami Lenin idejében történt, nem fordulhat elő Sztálin alatt, ilyesmire nem lehet számítani.¹²⁷

Schellenberg szerint, Hitler 1941 elejére meglehetősen szorult helyzetben találta magát, mivel felmerült a lehetősége annak, hogy a kompromisszumra nem kapható Angliának az USA segítségével sikerül meggyorsítania felfegyverkezését. A Führer úgy vélte, ha az USA be is lépne a háborúba, hiszen minden jel erre mutatott, akkor is még körülbelül másfél évig nem kell tartani az európai inváziótól, tehát ezen idő intervallum alatt kell Oroszországot „elintézni”, s ezzel elkerülhetővé válna a kétfrontos háború.¹²⁸ Hitler azon törekvése, hogy elkerülje a biztos vereséget jelentő kétfrontos háborút, ugyancsak felemásra sikeredett, hi-

szen 1941 első felében folyt az angol–német légi háború, Berlint brit bombázók támadták, miközben a nem elhanyagolható erejű Africa Korps Egyiptom felé tört.

Az amerikai, elsősorban a Roosevelttel kormányzat, feltűnően barátságtalan magatartást tanúsított a hitleri Németországgal, az „antiszemita Berlin”-nel szemben, de az amerikai közvélemény túlságosan izolacionista (és alapvetően antikommunista) ahhoz, hogy egy újabb nagy háborút helyeselt volna. Az angolszász hatalmak politikusai ténykedése, leginkább 1940-től, oda irányult, hogy olyan helyzetet teremtsenek, addig provokálják a németeket, amíg azok meg nem küldik a hadüzenetet az Egyesült Államoknak, megkönnyítve annak háborúba lépését. Hitler végül 1941 decemberében üzent hadat az USA-nak, miután a japánok megtámadták Pearl Harbort, talán mert elfogyott a türelme, de valószínűleg inkább egyfajta szolidaritásból, hiszen Japán tagja volt a háromhatalmi egyezménynek. Jellemző, hogy a japánok annyira a saját útjukat járják, hogy ők viszont nem teszik meg azt a szívességet, hogy cserébe hadat üzenjenek a Szovjetunióknak, ennek elmaradása és kitudódása viszont, elég egyértelműen, a németek Moszkva alatti vereségét eredményezte. Az ekkor tájt létező német–japán viszony ugyancsak sajátos, és egyáltalán nem lehet barátinak mondani, az olaszokkal való előzékeny viszonytalán össze sem hasonlítható. A japán–német viszony kapcsán még egyszer utalunk kell Hitler elfogultságára az angolokkal kapcsolatban, ugyanis, amikor a japánok 1942 februárjában elfoglalják a brit fennhatóságú Szingapúrt, annak ő egyáltalán nem örült.¹²⁹ A már akkor globálisan gondolkodó angolszász hatalmak részéről elképzelhetetlen volt ilyen jellegű fanyalgás, és bár voltak közöttük komoly súrlódások, de a katonai együttműködést a legtökéletesebben, zökkenők nélkül valósították meg.

A feszültség közben egyre fokozódott a német–szovjet határ mentén, amit Schellenberg így érzékelt: „Oroszországban az előkészületek olyan fenyegetőek, hogy hamarosan támadást várhatunk szovjet részről. Sztálin bármikor kihasználhatja nyugati és afrikai lekötöttségünket.”¹³⁰ Hitler tehát preventív csapásban gondolkodott, mert úgy vélte, és „szorongatott” helyzete is ezt meglátást erősítette, hogy a szovjetek mindenképpen támadni fognak, ezt bizonyította számára a határ mentén kétségtelenül egyre szaporodó szovjet csapatok jelenléte. Szuworov is úgy véli a szovjet készülődés mértékét és azt látva, hogy a szovjet oldalon sorban számolták fel a szögesdrót akadályokat és aknamezőket¹³¹, hogy Sztálin feltétlenül támadni akart, előbb 1942 nyarán, majd az időpontot előbbre hozta egy évvel. Ezek szerint a német támadás csupán időben előzte meg a szovjetekét. Szuworov állításai azonban néhány helyen hibáznak, mint itt is, hiszen ha a szovjetek támadni akartak volna, minden jogalap nélkül, akkor erre az 1941 nyara előtti időszakban számtalan kedvező alkalmuk lett volna, hiszen a németek február és június között négy kisebb hadjáratot is végrehajtanak. Nem, a szovjetek készülődnek, egyre csak készülődnek, de mégsem mozdulnak, várnak. Ma már ahhoz sem férhet kétség, hogy Sztálin pontosan tudta a német támadás várható időpontját, hiszen azt a legkülönbözőbb hírszerzési és diplomáciai irányokból és utakon keresztül megjelentették neki, úgy Churchill által, mint a Távol-Keletről dr. Sorge kettősügynök részéről, vagy éppen Rudolf von Schelihától, aki a Német Légügyi Minisztérium magas rangú hivatalnokja volt, hogy csak néhány forrást említsünk.

Szuworov-Rezun elévülhetetlen érdeme, hogy fölhlívta a figyelmet a szovjeteknek a világban egyedül álló erőkoncentrációjára ’41 tavaszán. Meglátásainak egyik kisebb föl-fedezése, hogy „a szovjet bombázók és csatarepülőgépek szorosan szárny-szárny mellett megtöltötték a szovjet határ menti repülőtereket, miközben készek voltak az ellenség elleni azonnali csapásra, ők maguk ebben a pozícióban rendkívül sebezhetőek voltak egy váratlan ellenséges támadással szemben.”¹³² Nyomában mások, mint Rodic Braithwaite is megem-

lítik ezt a momentumot, az „összeérő szárnyvégű” támadógépeket, anélkül azonban, hogy teljes egészében helyesen tudnák értékelni ennek jelentőségét, Szuworov sem tudta. Egy vadászgép bázison, amikor a parancsnokok tudják, érzik, hogy valami készül, elképzelhető lenne az, hogy gépeiket, mint egy lomtárban összehordva tárolják? Akkor, amikor az NKVD már napokkal június 22-e előtt megkezdte az ukrán ellenállók ezreinek a kivégzését és a balti államokban végrehajtja a tömeges deportálásokat?¹³³ Nincs olyan trehány repülőtér-parancsnok, aki így tárolna harci gépeket, hacsak nem azért, mert olyan mennyiségben áll felügyelete alatt repülőgép, hogy azok már máshogy nem férnek el. Szuworov elmondja a későbbi szovjet visszaemlékezések alapján, hogy a légierő átfegyverzése, az új gépek átvétele zajlott ekkoriban, mi azonban élünk a gyanúperrel, hogy ott, akkor egy demonstrációs felvonultatás is történt, horgász nyelven szólva „beetetés” zajlott. Az egymás léteirét akkoriban naponta megsértő légi felderítés előtt egy „nyílt” repülőtéren nem lehetett titkolódnni.

A német vezérkarban túlzott optimizmus uralkodott az Oroszország elleni hadjáratl kapcsolatban, amelyet az előző két év látványos győzelmei érthetővé tesznek, és bár hiába hallatszottak ellenvélemények (Guderian, Paulus), a szovjet csapatok szinte már demonstratív növekedése kétségtelen volt, és úgy látszik a méltó választ egy támadó hadjáratban látták. Pedig a német felderítés csak annyit lát, amennyit a szovjetek feltétlenül látni engednek (persze az sem kevés), ugyanis a nagy csapatmozgatások éjszaka zajlanak, a legnagyobb titokban, amikor sem az antibolsevista ukrán ellenállás, sem a rendszeresen nappal felderítést végző német repülők nem érzékelhetik a helyes arányokat. Ezért is írhatta Halder naplójában a következőket, július 3-ai bejegyzés: „A háború elején mi 200 ellenséges hadosztállyal számoltunk. Mostanra már 360-at számoltunk meg.”¹³⁴

Az utóbbi időkben közgazdász körökben is egyre népszerűbbé váló kínai teoretikus, Szun Ce, már kétezer évvel ezelőtt leírta, hogy „a háború mindig a csalás útját járja.”¹³⁵ A háború tehát a csaláson, a megtévesztésen alapul, vagyis a bizonytalanságnak igen nagy szerepe van ebben a komoly, véres, emberi színdarabban. Az oroszok pedig, talán a tatár hódoltság évszázadai miatt is, amikor a sikeres álcázás a túlélést jelenthette, a megtévesztés mestereinek bizonyultak. Azt gondoljuk, hogy a fentiekben érzékelhetővé tettük, bár korántsem teljes körűen, hogy egy újabb háborúra egyetlen állam sem készült fel olyan teljességre törően, mint a bolsevikok vezette Szovjetunió. Az egész szovjet állam egy felhúzott rugóhoz volt hasonlatos, amely csak egyetlen parancsra, Sztálin utasítására „várt”, hogy mozgásba jöjjön. Egy ilyen hatalmas „gépezetet” csak a legnagyobb titoktartásban volt lehetséges készenlében tartani és a morózusan közönyös, általában rendkívül visszafogott Sztálin a hallgatásban és titoktartásban is elsőrangúnak mutatkozott. Churchill visszaemlékezésiből az derül ki, hogy ő sem értette a sztálini logikát: „a történelemben talán mégis példa nélkül áll az a hiba, amit Sztálin és a kommunista vezetők követtek el, amikor nem éltek a Balkánon kínálkozó lehetőségekkel [vagyis nem avatkoztak be az angol intervencióval egy időben], hanem közönyösen várták, vagy talán felismerni sem voltak képesek az Oroszországot fenyegető szörnyű támadást. Eddig önzőnek és számítónak minősítettük őket. Most ezenfelül még ostobának is bizonyultak.”¹³⁶

Hogy a hajdani brit miniszterelnök mennyi mindent nem látott (sem akkor, sem előre), azt itt hely hiány miatt nem szeretnénk kifejteni. Annyiban azért igaz van, hogy Sztálin sem tudhatott mindent előre, így azt sem, hogy a német hadvezetés pontosan milyen fő irányba fogja helyezni támadásának súlypontját. Zsukov maga mondja el visszaemlékezésében: „Sztálin meg volt győződve róla, hogy a hitleristák a Szovjetunió elleni háborúban elsősorban Ukrajnát s a Donyec-medencét igyekeznek elfoglalni, hogy gazdaságilag fontos terüle-

tektől fosszák meg országunkat és megkaparintsák az ukrajnai gabonát, a donyeci szenet és utána a kaukázusi olajat.⁷¹³⁷ Ebből kifolyólag pedig „a legveszélyesebb hadászati iránynak a délnyugati irányt – Ukrajnát – és nem a nyugati irányt – Belorussziát tartottuk, ahol a hitlerista fővezérség 1941 júniusában a leghatalmasabb szárazföldi és légi csoportosításokat összpontosította és vetette be.”⁷¹³⁸ A német hadvezetés, ellentétben Hitlerrel, Moszkvát tartotta a legfontosabb célpontnak, és ezt az irányt is teszik meg elsődlegesnek, és ezzel a módosítással alaposan összekeverték a szovjet stratégiát, amely tehát jól felismerhetően azzal számolt, hogy a Donyec-medence felé meginduló ellenséget a szovjet erők két oldalról, harapófógószerűen fogják összeroppantani. Ez az „apró” iránymódosítás a szovjet haderőt jelentősen megzavarta, mint Zsukov írja: „Így a 19. hadsereget, a 16. hadsereg több egységét, és magasabb egységét, amelyek korábban Ukrajnában összpontosultak és az utóbbi időben vezényelték őket oda, már a háború első napjaiban át kellett dobni a nyugati irányba és menetből kellett ütközetbe vetni a Nyugati Front állományában.”⁷¹³⁹ Több száz kilométeres különbség leküzdéséről volt szó, amely szükségszerű idegi és testi kimerültséggel járt a csapatokra nézve. Az atlantista (és végtelenül polkorrekt) John Lukacs kiváló történelmi érzékkel állapítja meg, hogy a szovjet egységek kezdetben pánikszerűen menekülnek, ugyanakkor számtalan esetben kisebb egységek, olykor néhány fő, vagy harcokosi, egyértelműen öngyilkos akciókat hajt végre.¹⁴⁰ A háromágú német villámcsapás egymás után kerítette be, pusztította vagy fogta el a szovjet erőket, amelyek azonban csak nem akartak elfogyni és a németek helyzete idővel érezhetően kezdett kritikussá válni. De a szovjet hadicsel kezdetben visszajára fordult és a német páncélos ékek megállíthatatlanul törtek stratégiai céljaik felé, ezekben a kezdeti sikerekben döntő tényezőnek bizonyultak az ezt megelőző két év győzelmei és haditapasztalatai, amelyek a legmagasabb fokú precizitást és hatékonyságot eredményezte számukra a harcmezőn.

A szovjet ellentámadások a német agressziót követő egy-két napon belül megindulnak, a németek számára meglepően hamar, de azok rendre kudarcot vallanak. Sztálin számára rövidesen világossá vált, hogy a saját erők átcsoportosítása elkerülhetetlen, ugyanakkor a fronthelyzet kezdett átláthatatlanná lenni, és ekkor elszakadt nála a „cérna”. Amikor ugyanis június végén Minszk már majdnem német kézre került és a tábornokai képtelenek voltak megmondani, mi zajlik a fronton, akkor jött el az a pillanat, amikor Sztálin összeroskadt az előző fél év idegfenntartása és a katasztrófális, vereség közeli állapot miatt, amelyért kétségtelenül ő viselte a felelősséget. Fennállhatott a veszélye annak, hogy bosszúszomjas alárendeltjei kihasználják a helyzetet és eltávolítják. „Ekkor bevetette magát a közeli Dácsába [kuznyecovói nyaraló, félórányira Moszkvától], kimerült, depressziós állapotban. Hivatalában elnémultak a telefonok. Senkit sem hivatott. Sztálin irodavezetője Voznyeszenszkijjal és Molotovval íratta alá a sürgős papírokat. Dönteni egyikük sem volt hajlandó Sztálin nevében.”⁷¹⁴¹ Ekkor azonban világossá vált egy igen fontos és talán furcsa dolog, ugyanis június 30-án a Politikai Bizottság tagjai egy emberként úgy határoztak, hogy felkeresik Sztálint, aki ekkor kivégzésére, vagy legalábbis letartóztatására számított. „Amikor beléptek hozzá, Sztálin szemlátomást magába roskadva ült székében, és furcsa, szorongó hangon kérdezte:

– Miért jöttek?

Nyilvánvalóan attól félt, hogy a letartóztatására érkeztek. Molotov azt felelte, új szervezetre van szükség az erők összpontosítására és a háború vezetésére.

– És ki álljon az élen? – kérdezte Sztálin, aki szemlátomást meglepődött, mikor Molotov azt válaszolta, hogy természetesen ő, ki más.⁷¹⁴² Tehát ez volt az a pillanat, amikor teljesen nyilvánvaló lett, hogy Sztálin a legmegfelelőbb személy a Szovjetunió vezetésére és az

összes munkatársa elmaradt mögötte vezetői képességeiket tekintve. A Bizottság látogatása után Sztálin föltámadt hamvaiból és új lendülettel fogott munkához, és ezt követően, ahogy azt Braithwaite megjegyzi, „Soha többé nem ingott meg komolyan.”¹⁴³ Felállították az Állami Honvédelmi Bizottságot „hogy egyetlen kézben összpontosítsa az államhatalom egészét...” Ennek döntései törvényerővel bírtak és megszegésüket haladéktalanul és könyörtelenül megtorolták. Majd július 10-én Sztálin lett a főparancsnok. De a németek tovább törtek előre, és úgy tűnt, még Sztálin „halatlan munkabíró képessége, energiája, eszessége és akaratereje sem lehetett képes tökéletesen uralni valamennyi területet.”¹⁴⁴

Elmondható, hogy a németek minél beljebb hatoltak orosz földön, helyzetük annál kiszolgáltatottabbá vált. A szovjetek augusztusban még arra is képesek, hogy Irán megszállására egy kisebb haderőt küldjenek, szövetségben az angolokkal, s ezzel a lépésükkel alaposan meghökkentették a német hadvezetést.¹⁴⁵ Az OKH vezérkari főnök, Halder július 3-án (A már említett Sztálin-szónoklattal egy időben) még ezeket jegyezte föl naplójában: „Valószínűleg nem túlzás, ha kijelentem: az oroszországi hadjáratot két hét leforgása alatt megnyertük. Persze, ez még nem jelenti azt, hogy a végére értünk.”¹⁴⁶ Egy hónappal később, augusztusban viszont már közel sem ilyen optimista: „Az egész helyzet egyre inkább egyértelművé teszi, hogy: alábecsültük a szovjet kolosszust... [a szovjet hadosztályok] fegyverzete és felszerelése alacsonyabb színvonalú, mint a miénk, harcászati szintű vezetésük pedig nem egyszer szegényes. Csakhogy mégis ott vannak, és ha elpusztítunk belőlük egy tucatot, az oroszok egyszerűen újabb tucatot állítanak a helyükre. Az időtényező nekik kedvez, mivel közel vannak utánpótlásuk forrásai, mialatt mi egyre távolodunk a sajátjainktól. Így tehát katonáink, a hihetetlenül óriási kiterjedésű arcvonalon mélység nélkül szétbontakoztatott állapotban, szüntelenül ki vannak téve az ellenség támadásainak.”¹⁴⁷ És a német csapatok ekkor még nem is szembesültek igazán a szovjet csapásmérő erők „frissen” gyártott fegyvereivel, mint pl., a T-34-essel, amely ekkor műszaki tulajdonságait tekintve bármelyik német harcokcsit felülmúlt. Igaz, a hatékony kommunikációt jelentő rádiók hiányát a szovjetek csak fokozatosan tudták orvosolni. A szovjetek tehát olyan iramban állították csatasorba hadosztályaikat, amilyen gyorsan azok pusztultak, erre a német hírszerzés nem volt fölkészülve. Sztálin valóban nem a levegőbe beszélt július 3-án: „Erőnk mérhetetlen.”

A jobb történeti áttekinthetőség miatt itt kell meg jegyezzük, és ez nem is lehet kétséges, hogy Sztálin egy az egyben a korábbi cári külpolitikai törekvéseket folytatta és valósította meg, talán ezért is kapja a „vörös cár” melléknevet, vagyis egy eurázsiai főhatalom megvalósítván dolgozott, de ő, ellentétben a valódi cárokkal, nem eredménytelenül. A cári és a szovjet vezetés számára is a legnagyobb kihívást Németország jelenti, Józef Mackiewicz szerint Lenin kijelentette: „Berlin Európa kulcsa. Akié Berlin, azé Európa. Akié Európa, azé az egész világ.”¹⁴⁸ Az első világháborúban az elsődleges cél volt Berlin elfoglalása, az Osztrák–Magyar Monarchia csupán másodlagos szempontként jelentkezett. Csakhogy miután bizonyossá vált, hogy az oroszok nem bírnak a németekkel, fordultak a Monarchia és elsősorban Magyarország ellen, hogy aztán a Kárpátokban is sorra vereséget szenvedjenek. Legyünk egy kicsit merészebbek és gondoljunk bele, hogy ennek az eurázsiai „főhatalom”-nak a legnyugatibb végponti célja maga Közép-Európa és annak megszerzése, pontosabban a Berlin–Budapest–Szófia tengely szabta határ vonal. Hiszen ha sikerül eddig a képzeletbeli vonalig (mintegy 4-500 km-rel) kitolni a szovjet életteret, azzal gyakorlatilag egész Európára és a Közel-Keletre, egyben a Földközi-tengerre is képesek voltak (politikai-gazdasági) hatást gyakorolni és befolyást szerezni. Nagyon érdekes, hogy Sztálin és követői ezt a vonalat a későbbiekben már nem is törekednek átlépni, sőt Ausztriából az 1950-es

években kivonulnak csapataik, viszont a későbbi szovjet vezetés mindent megtesz, hogy ezt a vasfüggönnyel zárt sávot megtartsa, gondolva itt az '56-os budapesti és a '67-es prágai eseményekre. Ennek az „érdekességnek” tehát az egyik oka stratégiai, a másik pedig az, hogy Sztálinék nagyon pontosan tudják, hogy a szovjet „nemzet” gazdaság ugyancsak ingatag lábakon áll, vagyis egy gazdaságtalanul működő gazdaságot működtetnek, amelyet csak más államok gazdaságának bevonásával, kizsákmányolásával lehet életben tartani.

Az elmondottakhoz szorosan kapcsolódik – és bár óvatosan kell bánnunk a megfogalmazással, mégis úgy véljük –, hogy Sztálin racionalizálta a kommunista forradalom eszmeiségét és az orosz imperialista, hódító szándék szolgálatába állította. Miért lett volna szükség például az USA kommunizálására, mikor annak államvezetésétől minden elképzelhető segítséget megkaptak a szovjetek? François Furet könyvében, az *Egy illúzió múltja* címűben lépésről lépésre levezeti, miként módosította a pártfőtitkár az ideológiai-politikai irányvonalat. Lenin halálát (1924. január) követően Sztálin kerül ki győztesen az „örökösödési harc”-ból, s aki ugyan nagyon tisztelte atyamesterét, de mégis „elmozdulást” eszközölt a politikai irányvonalon és a bolsevizmus szerepét illető hangsúlyt „a nemzetköziről a nemzetre helyezi át”.¹⁴⁹ Az amúgy megfoghatatlan „egyetemes” kommunista tanok egyszerre csak kiegészülnek a nagyorosz sovinizmussal, és már 1924 végén elhangzik a kulcsmondat: „a szocializmus egyetlen országban.”¹⁵⁰ Sztálin a „permanens forradalom” fogalommal operált, amelynek lényege, hogy „lehetetlen felépíteni a szocializmust a Szovjetunióban, az elengedhetetlen nemzetközi támogatás”¹⁵¹ nélkül. És Sztálin valóban leszámol a mensevikekkel, száműzi az „igazi kommunista” Trockijt, ezzel is jelezve a nyugati illetékes „elvtársak” számára, hogy a „szocializmus” az országán belül fog maradni, vagy legalábbis az általa megszabott (megbeszélte?) határok között. De ez nem jelenti azt, hogy Sztálin és csapata ne a Marx–Lenin-féle kommunizmust valósította volna meg, mivel teljesen egyértelműen annak az eszmei nyomvonalán haladtak, ebből a katonai teoretikusai sem engedtek, akár tetszik ez a mai neobolsevistáknak, akár nem. (Ehhez lásd, A. A. Grecsko: Az új típusú hadsereg megteremtésének lenini elvei c. tanulmányt.) Hiszen a marxizmus-leninizmus kis híján olyan, mint egy új vallás, amellyel sikerült az új, szovjet ember gondolkodását egységesíteni, akaratuk ellenére is. Tehát érdemes átlátnunk a Közép-Európába is behurcolt vörös „paravánon”, megtévesztő ideológiai maszlagon ahhoz, hogy felismerjük Sztálinban a következetes, pragmatikus államvezetőt és a hódító Oroszországot. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy ha a defenzív, ha úgy tetszik: békésebb szemléletű, de valóban világforradalomban bízó mensevikek és Trockij kerülnek hatalomra, akkor a németek kétségtelenül egy kevésbé felkészült Szovjet-Oroszországot találnak '41-ben, amely a háborúra fölkészülést megközelítőleg sem azzal az elszántsággal végzi, mint amit Sztálin megvalósított.

A sztálini logika nem könnyen követhető és az általunk felvetett „becsalogatás és ellentámadás” meglátása kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy egy hadicsel vagy felismerhető részleteiben, vagy nem. Egy távoli példával élve, gondolhatunk Mohácsra 1526-ban, ahol a törökök elűső lovasai előbb megütköztek a magyar lovag sereggel, majd ezt követően oldalt kitértek, s visszahúzódtak a kiépített ágyúállásaik mögé, mire a magyar sereg utánuk zúdult, de ezzel hadrendjük felbomlott és helyzetük kiszolgáltatottá vált. Tehát a török lovasok szabályosan magukra húzták II. Lajos seregét és ezzel pusztulásukat okozták. A korabeli magyar haderő a világ egyik legerősebb hadszerkezete, ezért bárki vonult is ellenük, bármennyi sereget is hoz a török császár, a győzelmi esélyek közel sem egyértelműek. Nem hisszük, hogy bárki is kutatta volna oly módon a mohácsi csatát, hogy vajon II. Szulejmán a tervezett hadicselről hosszabban értekezett volna írásban. Nincs is erre

szükség, mert annyira egyértelmű volt a helyzet, így utólag. Sztálin esetében kissé más a helyzet, itt ugyanis nehezebben érhető tetten a furfang, mivel a csel kezdetben nem vált be, sőt csúfos kudarc ígérkezik, mivel azt, vagyis a szovjet haderő csoportosításait a németek átértelmezték és felborították. Csakis a fenti meglátás (becsalogatás és ellentámadás) és a sztálini logika felismerése mentén haladva lehet felfejteni pontosan a szovjet haditervet, ehhez viszont a szovjet levéltárak anyagát, vagy a szakkönyveket is ennek ismeretében kellene átnézni.¹⁵² Esetleg arra lehet még számítani, hogy mondjuk Roosevelttel való személyes levélváltásukban tett erre vonatkozó megjegyzéseket Sztálin. Persze a mai napig titkosított szovjet levéltárakból még sok minden előkerülhet, de ilyesmire várni elég reménytelen.

A szovjetek érezhetően tartanak a németekkel való összeakaszkodástól, hiszen azok két éve győzelmet győzelemre halmoztak és olyan haditapasztalatokra tettek szert, mint senki akkoriban. Másrészt viszont a szovjet katonai szemlélet- és hozzáállás kialakításához a németet veszik alapul és ezért is járhatnak a Szovjetunióba a német tisztek előadásokat tartani 1934-ig, hogy tanulhassanak tőlük, vagyis tisztában vannak azzal, hogy a német (és közép-európai) emberanyag sok szempontból képzetesebb. Gyaníthatólag ezen félelmek és a megtévesztés miatt támogatják '41-ben látszólag a jugoszláv puccsistákat is, hogy aztán ezek bukásával, megtagadják tőlük a támogatást, hiszen ezen „kitérő” is figyelmet, energiát von el a németektől az ellenük való fölkészülésben, amely talán elodázza a szovjetek elleni invázió idejét, ugyanúgy, ahogy a görög hadjárat, mintegy öt héttel. De nem egészen egyértelmű, hogy ezek a kisebb „mellék” hadjáratok valóban jelentős mértékben befolyásolták-e a Szovjetunió elleni fellépés idejét és nem inkább a „későn érkezett tavasz” miatt tolódott el az időpont, mivel „a talaj csak június elejére száradt fel megfelelően.”¹⁵³ Mint említettük, von Rundstedtnek még júliusban is komoly gondjai voltak emiatt, de északabbra is rendre előfordult, hogy a rekkenő napsütést a hetekig tartó kiadós esőzés váltja fel, a szovjet utak megbízhatatlanságát pedig már föntebb jeleztük. A német hadvezetés tisztában van azzal, hogy Oroszország ellen felvonulni csak az év májustól decemberig tartó időszakban lehet, mert az időjárási viszonyok ezt, vagy ennél is kevesebbet engednek meg. Von Rundstedt a háború után tett nyilatkozata, mely szerint „a Barbarossa terv elhalasztása végzetes lépésnek bizonyult”¹⁵⁴, azt látszik alátámasztani, hogy a mellékhadszíntereken lekötött erők ellenére, képesek lettek volna már májusban megindítani a Barbarossa-t, vagyis a kedvezőtlen időjárás lehetett a döntő a halasztásban.

Némileg tanulságosak Hitlernek, a német véderő (ekkor még inkább csak névleges) főparancsnokának a Barbarossa hadjárat alakulása során tett megnyilatkozásai. Hitlernek azon kijelentése, hogy „csak be kell rúgni az ajtót”¹⁵⁵ és az egész SZU összeomlik, csak a Vörös Hadsereg erejének alábecsülésével és téves megítélésével kapcsolatban lehet értelmezni, hiszen pontosan erről tudott a legkevesebbet. Így aztán, amikor egyre-másra érkeznek a harctérről a jelentések az ellenségnek okozott veszteségekről, akkor azok magas aránya ugyancsak megdöbbentő hatású. „Az első napokban valósággal örült hírek jöttek. Olyan jelentések, hogy négyszáz, hatszáz, nyolcszáz tankot semmisítettünk meg.”¹⁵⁶ Amikor Ribbentrop június 27-én meglátogatta Hitlert, akkor az elmondta neki: „Ha csak a legkevésbé is sejtettem volna a Vörös Hadsereg ezen óriási felkészültségét, soha nem döntöttem volna a támadás mellett.”¹⁵⁷ Azonban a német előretörés a nehézségek ellenére megállíthatatlannak tűnt, és ez a Führert is újra optimistává tette, aki július 21-én a horvát Sz. Kvaternik tábornagy előtt úgy nyilatkozott: „Azzal, hogy az úgynevezett Sztálin-vonalon áttörtünk, megroppantottuk az orosz hadsereg gerincét, és hat-nyolc hét alatt felszámoljuk az orosz kötelékek legnagyobb részét.”¹⁵⁸ Az ekkor lefolytatott megbeszélésen az is kide-

rült, hogy „Több mint nyolcezer orosz tank hever megszámlolva az arcvonalunk mögött, és csak most tűnik úgy, hogy az anyagutánpótlás valamelyest csökken.”⁷¹⁵⁹

Az, hogy a szovjet erők fokozott, provokáló növelése a német–szovjet határ mentén döntő tényező volt a Barbarossa-hadművelet „kibiztosításra” az a Guderinnak augusztus 4-én Novij-Boriszovban tett megjegyzéséből is tudható: „Ha elhittem volna, hogy az orosz páncélosok száma valóban annyi, mint amennyit Ön a könyvében említ, akkor ezt a háborút valószínűleg nem 1941 júniusában indítottam volna el.”⁷¹⁶⁰ Az nem is kérdéses, hogy Hitler le akart számolni a bolsevista Moszkvával, de nyilván nem akarhatott egy halálos csapdába belerohanni. Hitler tehát tévedett a szovjet erők mennyiségét illetően, mert ügyesen megtévesztették. Azonban Hitler átmeneti zavarát a mindinkább a fokozódó bizakodás és optimizmus töltötte el, 1941. augusztus 6-án már a következő volt a helyzet: „A német előrenyomulás eredményei megmutatkoznak a foglyok és zsákmány számadataiból: 900.000 fogoly, 10.000 repülőgép, 13.000 harckocsi, 10.400 ágyú és igen tekintélyes mennyiségű egyéb anyag a zsákmány. Minthogy a világháború tapasztalata szerint egy fogolyra legalább két halott vagy sebesült jut, és mert az oroszok ezúttal fanatikusan harcoltak, feltehető, hogy három- vagy négy millió orosz katonát tettek harcképtelenné.”⁷¹⁶¹ Ehhez annyit hozzá kell tennünk, hogy június 22-én a német támadó harckocsik száma 3580 körül mozgott, szemben a szovjetek 24 598 harckocsijával¹⁶² köztük a már hadrendbe állított legújabb T–34-es és KV I-II típusokkal, amelyeket azonban csak fokozatosan vetettek be. Az aránytalanság ellenére elért kezdeti német sikerek egyértelműen a megszerzett haditapasztalatokon alapuló gyorsaság és a helyes stratégiai irányok megválasztása miatt következhetett be.

Ezek alapján úgy véljük, hogy Sztálin június 22-e előtt egy nagyon tudatos provokatív és megtévesztő hadviselést folytatott, amire a németek – véleményük szerint – preventív támadással válaszoltak. A diplomáciában használatos kettős és hármas beszéddel és egyéb megtévesztő „játékokkal”, az ilyen jellegű kötérlhúzások szövevényes kapcsolatával itt most szándékosan nem szeretnénk foglalkozni, csak annyit jegyeznénk meg, hogy az ellenfél dezinformálása gőzerővel folyt mindkét oldalon 1940 decemberétől. Sztálin 1941. április 12-én, a moszkvai pályaudvaron, Jószone Macuoka japán nagykövet búcsúztatása alkalmával megdöbbentő módon, odalép a német nagykövethoz, Friedrich von Schulenburghoz, akit megpróbált átölelni és „jó hangosan” kimondta: „Barátoknak kell maradnunk, és most mindent meg kell tennie ennek érdekében!” Majd a német katonai attasét ölelte át: „Barátok maradunk önökkel – történjen bármi!” Ezt követően április 28-án Hitler fogadja a saját, ellentmondásos információi miatt kissé talán megzavarodott Schulenburgot, akivel a következőket közli: „És még valami, Schulenburg gróf, nem áll szándékomban háborúzni Oroszországgal.”⁷¹⁶³ Mindezek, és nyilvánvalóan ennél még sokkal ellentmondásosabb események olyan időszakban játszódnak le, amikor már a nagy katonai készülődések irányultsága nem lehet kérdéses a nagypolitika képviselői számára.

A szovjet teoretikusok tanulmányaiból és a tények együtteséből az következtethető ki, hogy a szovjetek olyan csapatát állítottak, azzal számoltak, hogy a betörést végrehajtó német fő sereget valahol a Varsó–Kijev térségben fogják tudni harapófogóba zárni és szétverni a spontán ellentámadásokkal. (Az öt szovjet Különleges Katonai Körzet közül a kijevi volt a legerősebb, a vélt német támadási iránynak megfelelően.) Ha pedig nem sikerülnek a szovjet ellentámadások, akkor még mindig ott van a Sztálin-vonal, ez a gondosan kiépített és fölszerelt védvonal, amely a Maginot-vonallal ellentétben nem volt megkezdhető, csak áttörhető. Mivel a szovjet ellentámadások nem sikerültek, és mivel a német főtámadási irány északabbra került, a sztálini csapda eredeti elgondolása kudarcot vallott.

Szeretnénk azt is megjegyezni, hogy a Maginot-vonallal ellentétben, amely szinte közvetlenül az államhatáron húzódott, a sztálini párja viszont mélyen bent, Kijev városa előtt, tehát az államhatártól jóval beljebb helyezkedett el, s a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódott. E vonaltól nyugatra eső térség tehát biztonsági sávként értelmezhető (és amit Szuvorov „halálsáv”-ként ismertetett¹⁶⁴), ahol az ellenségnek el kell vesztítenie lendületét. A németek július folyamán, északon Leningrád térségében és a Közép hadseregcsoportnál (Guderiannal az élen) áttörik a Sztálin-vonalat a szovjetetek minden ellentétes erőfeszítése ellenére. De a sztálini vezetés talpon van, és túlerejükben bízva, egyre-másra indítják brutális ellentámadásokra katonáikat, akkor is, ha tudják, hogy a pusztulásba küldik őket. Nem számítanak a veszteségek, mert minden támadás az ellenséget gyengíti, ahogy ezt a taktikát 1914-ben Conrad is alkalmazta.

(A kijevi kettős katlan és az októberi hőesés) Nem lehet határozottan állítani, hogy Sztálin mindenre, a lehető legrosszabbra is fölkészült, vagyis arra, hogy ha a németek mégis áttörnek az ukrainai katlanon, akkor egyedül a tér és idő problémája lehet az a tényező, amely megállíthatja a támadókat, vagyis emberi számítás szerint, mire átvérgődnek Moszkváig, akkorra már nagy hidegek lesznek, amely az európai viszonyokra méretezett harceszközöket alapvetően fogja hátrányosan érinteni. Azt valószínűleg a szovjet vezetés sem hitte, hogy a németek képesek lesznek áttörni a Sztálin-vonalat, amit „középen” végül is csak azért sikerült, mert annak legveszélyesebb, kijevi „halálsávját” sikerült kikerülni. Ezzel viszont egy furcsa helyzet állt elő, amely a német hadvezetést óvatosságra kellett, hogy intse.

Kr. e. 216 augusztusában a karthágói hadsereg 40 ezer katonája egy elterelő támadásnak köszönhetően nyolc római légiót, náluk kétszerte nagyobb, mintegy 86 ezres hadsereget kerített be a Cannae-nál vívott csatában. Ennek során a római sereg egyetlen délután hetvenezres veszteséget szenvedett. Egy angol történész, Source Hanson kiszámolta, hogy „percenként 100-an estek el közülük.”¹⁶⁵ 1941 augusztusának második felében a történelem megismételte a helyzetet, de igencsak nagyobb méretekben.

Alapvető különbség volt a korabeli német és szovjet hadászati felfogásban, mivel a német katonákat csak és kizárólag támadásra, offenzív hadműveletek végrehajtására képezték ki, de védekezésre nem, amely '41 telén súlyos problémákat jelentett. A szovjet teoretikusok viszont elméletben rendkívül alaposan kidolgozzák az egész hadseregekre vonatkozó visszavonulási tervet is, de azért, hogy utána újra támadásba mehessenek át. Ez azt is jelenti, hogy felfogásuk szerint a visszavonulás nem lehet öncélú, hanem csakis a további támadás része lehet. A szovjet teoretikusokkal kapcsolatban már jeleztük, hogy ők nem merev taktikai szemlélet kialakítására törekedtek, hanem a technikai újítások, a motorizációnak megfelelően korszerű harceljárások kialakítására. Így Kamanyev már 1922-ben leírta: „hadsereggel nem szabad tervszerű visszavonulást végrehajtani. A hadsereget a hadművelleti sikertelenség esetén sokkal bonyolultabb és végső eredményét tekintve sokkal értelmesebb manőverre kell felhasználni, nevezetesen, a döntő ellentámadásba való átmenet érdekében mért ellencsapásra.”¹⁶⁶ Ez a felfogás eleve azzal számolt, hogy egy jól előkészített támadást modern viszonyok között már nem lehet a határon megállítani, vagyis szükséges tényező a visszavonulás. De ez által az ellenséggel való érintkezés és a felderítés folyamatos lesz, ami fontos, mert „mindkét körülmény igen-igen lényeges, mivel ellencsapásra készülve különösen jelentős számunkra, hogy meglepjük az ellenséget és megakadályozzuk ellencsapásunk felkészült fogadását”.¹⁶⁷ Kamanyev szerint ezáltal két követelmény fog teljesülni, az egyik, „hogy lehetőleg minél nagyobb erőket őrizzünk meg

az ellencsapásra”, a másik követelmény szerint „még ha az ellenségnél jóval gyengébb erőkkel is, de időnyerés céljából fel kell tartóztatni a szemben álló fél nyomását”.¹⁶⁸

Ezzel összefüggően nagyon érdekes, bár később, 1927-ből származik Triandafillov következtetése: „A múlt háború tapasztalatai azt bizonyítják, hogy egyetlen hadművelettel nem érhető el az ellenség szétfűzése. ... Egy hadművelet, korszerű háború idején, az ellenség fegyveres erőinek mindössze csekély részét semmisítheti meg. „Cannae”-t, olyan formában, ahogyan azt a világháború előtti irodalomban megrajzolták, nem lehet egy hadművelettel elérni.”¹⁶⁹ Ebből az is következik, hogy a szovjet stratégák elméletben is megelőzték a németeket, vagy bárki mást. A német katonai felderítés azonban helyesen ismeri fel a szovjet hadseregek közötti sávhatárokat, amelyeket kihasználva tudtak páncélos ékeik „áthasítani” Ukrajnán, egészen addig, amíg a szovjetek „halogató módszerei” jelentős meggyengülésüket nem okozta.

A szovjet haderő professzionális módon van kiképezve és felkészítve, de összességükben nincs valódi harci tapasztalatuk. Ennek megszerzéséhez idő, vér és verejték kell, és amíg ezt megszerzik és ledobják magukról a dermedtséget, súlyos veszteségek árán, addig viszont a németek ezt az állapotot igyekeznek kihasználni. A Barbarossa hadjárat során is a gyorsaságon és a támadási ütem fenntartásán van a hangsúly, hogy a legfőbb stratégiai célt, Moszkvát elérhessék. Azok a túlzottan optimista becslések, amelyek szerint tíz hét, vagy éppen két hónap alatt megnyerhető a Szovjetunió elleni háború, a győzelmek ellenére kudarcot vallottak, és a német hadvezetés a „hogyan tovább” kérdés hálójába esett. Szó szerint olyan rosszul alakultak a dolgok, hogy a túlélés, az egész haderő túlélése miatt kellett megtalálni azt a megoldást, amellyel a Barbarossa-t le lehet rövidíteni, nehogy az orosz tél utolérje őket.

A Sztálin-vonal áttörését követően az események kezdtek mind inkább áttekinthetlenné válni a német katonai felső vezetés számára. A csapatok egyértelműen testileg-idegileg ki voltak fáradva és miután már jó ideje maguk mögött hagyták a vasúti végpontokat, az ellátásuk is egyre nehezebbé vált. Az ellenség pedig még mindig hatalmas tömegekben helyezkedett el, most már nem csak előttük, de szinte minden irányban. A páncélos ékek gyorsaságát ugyanis az adta, hogy az egyes helységeket, vagy erődített helyeket egyszerűen megkerülték és mentek tovább, majd az utánunk jövő gyalogság számolta föl a veszélyes göcökat. Guderian megállíthatatlannak tűnt és előfordulhatott az a kétséges helyzet, hogy eléri Moszkva térségét, miközben milliónyi orosz katona helyezkedik el a hátában. A helyzet tehát rendkívül komoly és veszélyes volt. El kellett gondolkodni azon, hogy folytassák a versenyfutást a stratégiai célok eléréseért, vagy fölszámolják a nagyobb szovjet hadseregeket. Néhány hetes hezitálás után Hitler belenyúlt a hadműveletekbe és kiadta az „állj” parancsot. Guderian és a többi hadseregcsoport parancsnok ezen természetesen felháborodott. Az OKW vezetése felismerte azt, hogy a Kijev térségben koncentráldott szovjet erőket be lehet keríteni, kettős gyűrűbe lehet zárni egy váratlan és gyors hadművelettel, ezért kellett Guderiannak is visszakanyarodnia és minden elérhető erőt erre a hadműveletre átirányítani.

Kétségtelen, hogy a németek a hadjárat kezdete óta körülbelül 1000 km-t tettek meg és még 400 km lett volna hátra a szovjet fővárosig, amit egyes számítások szerint két hét alatt elérhettek volna, ha nincs az „állj” parancs. A szándékok és a megvalósíthatóság között azonban egyre nagyobb szakadék keletkezett, és jogosan merült föl a kérdés, hogy mi történik akkor, ha eléri Moszkvát, ott pedig egy újabb nagy erőcsoportosítást találnak (mint ahogy ez be is következett), miközben egy bizonytalan hadtápvonalnak, nagyrészt a sebezhetőbb teherautókkal, kell az ellátást megoldania. Hitler döntése nyomán

a Középső- és az Észak hadseregcsoport elülső csapatai megálltak, motorizált és lovas egységeik visszakanyarodtak Leningrád és Kijev irányába. A támadási irány megváltoztatása érthető feszültséget eredményezett a német főtisztek körében és úgy tűnik, Guderian volt a leginkább felmérgeződve a megtorpanás miatt. Az augusztus 23-án Rastenburgban tartott konferencián „heves hangvételű” tanácskozás után sem sikerült a Moszkva irányába folytatandó támadást kiharcolni, mivel Guderian itt egyedül maradt a Hitler–Keitel–Jodl-féle triumvirátus határozatával szemben. Ilyen körülmény között Hitler meggyőzte, de legalábbis elfogadtatta „sietős Henz”-el, a visszafordulás szükségét, vélhetőleg gazdasági okokkal indokolta a döntést (mint például, hogy egy Leningrád méretű város ellátásának nehézségei télen), tehát nem a városok elfoglalása az elsődleges, hanem a Vörös Hadsereg minél nagyobb arányú megsemmisítése.

Egy ilyen nagyarányú bekerítő hadművelet sikeres végrehajtására biztató előjelnek látszhatott a még június 27-én, Bialistok térségében történtek, amikor öt szovjet hadsereget sikerült bekeríteni és mintegy 250 ezer hadifoglyot ejteni.

A veszélyes helyzetbe került orosz hadseregek nem sejtették, mi készül ellenük, ezért a megváltozott német hadműveleti terv teljes meglepetést okozott és szabályosan „lebé-nultak”. A szovjet katonai felső vezetés (elsősorban Zsukov, akit ekkor le is váltanak és a leningrádi tartalékhadsereg élére száműznek) felismerte ugyan a német hadmozdulatok jelentőségét, de ekkor meg Sztálin avatkozott be, mert azt gondolta, hogy csak megtévesztésről van szó, ezért a csapataik állásukban maradtak, sőt még újabb egységeket is kaptak Ukrajna fővárosának védelméhez. Sztálin úgy látszik nem tudott elszakadni attól a conradi felfogástól, hogy az ellenséget folyamatos ellentámadással kell gyöngíteni, nem pedig hátrálással, de végül is neki lett igaza. Elég egyértelműnek látszik, hogy ekkor ésszerűbb lett volna visszavonulni egy kedvezőbb védelmi állásba a Szemjon Bugyonnij féle Dél- és Délnyugati haderőt, ahol hatékonyabban tudtak volna harcolni. A „kitartani az utolsó emberig” típusú paranccsal Sztálin saját maga döntött ki egy fontos oszlopot a védelmükből, de ezzel a németeket is alaposan kifárasztották.

A Közép- és a Dél hadseregcsoport 1., és 2. páncéloscsoportjai 1941. szeptember 14-én 18.20-kor egyesültek, ezzel a gyűrű bezárult Kijev körül. „Cannae-nál egyetlen délutánon 50 ezer római pusztult el. A Kijev környékén vívott harcokban 64 nap alatt átlagosan 8543 szovjet katona esett el naponta”¹⁷⁰, 1941. július 7. és augusztus 26. között. „A katlan méretére a történelemben mindaddig nem volt példa.”¹⁷¹ A németek súlyos veszteségeik árán egymillió fős szovjet haderőt, mintegy 50 hadosztályt zúzták szét 665 ezer foglyot ejtve és 884 harckocsit zsákmányolva.

Az a kérdés, hogy jogos volt-e az előretörő német páncéloségeket Kijeven túlról visszafordítani, és a katlanokba zárt orosz erőket fölszámolni, ma már alighanem eldönthetetlen. Guderian, aki nyilvánvalóan ki akarta használni a támadás lendületét és a szovjetek zavarodottságát, s aki egy évvel korábban már bebizonyította, hogy merész, villámgyors páncélosai élén tett előretörése látványos eredményeket és győzelmeket eredményez, de az is igaz, hogy a Szovjetunióban minden máshogy alakult, mint Franciaországban. Ezért kapott lábra a német bakák körében az a szólás, hogy inkább három francia hadjárat, mint egy orosz.

A kijevi katlan fölszámolása szinte teljesen kimerítette a német haderőt, elkerülhetetlenül pihenésre és feltöltésre volt szükségük, amit az is mutat, hogy hetekig tartott a „rehabilitálásuk”, de a Közép hadseregcsoport parancsnoka, von Bock már alig várta, hogy végre megindulhasson az utolsó remélt rohamra Moszkva ellen. Az alárendeltségébe tartozó Guderian a Tájfun hadműveletet a tervnek megfelelően szeptember 30-án kezdte meg,

ugyan a 3. és 4. hadsereg csak két nappal később csatlakoztak hozzá, de Brjanszk térségében így is kezdetét vette három szovjet hadsereg bekerítése. „Ez idő alatt Szmolenszktől északra és délre Hoepner és Hoth hadseregei is hasonló sikereket értek el a Nyugati front egységei ellen, így további hat orosz hadsereget fenyegetett a bekerítés veszélye.”¹⁷² Az újabb óriási kudarc a szovjet katonai felső vezetésben is feszültséget okozott, menesztik a főparancsnokság éléről Tyimosenkot és helyére Zsukov kerül, mintegy újra elővéve őt, aki addig mellékhadszíntéren parancsnokolt. „A Brjanszknál körülzárt orosz egységek október 16-án, a Vjazma térségében bekerítettek pedig egy nappal később adták meg magukat. Október 25-ére mindkét ütközet véget ért, és az oroszok újabb 700 ezer katonát, több mint 1000 harckocsit és 5000 löveget veszítettek.”¹⁷³

Közben, „október 6/7-e éjjelén leesett az első hó” – írta Guderian. – „Hamarosan elolvadt, és az utak sártengerré váltak, ahol járműveink csak csigalassúsággal és a motorok végső igénybevételével voltak képesek haladni. Téli ruházatot igényeltünk – eddig még csak egy alkalommal került rá sor – de közölték, hogy majd idejében megkapjuk, és a továbbiakban ne tegyünk semmiféle ehhez hasonló szükségtelen késést.”¹⁷⁴ Október 6-a volt az a nap is, amikor a szovjetek először vetettek be nagy számban T-34-eseket Mcenszk közelében, ügyes taktikát alkalmazva, ennek során megdöbbentően súlyos veszteséget mértek Guderian egyik páncélos csoportjára, melynek a kitűzött feladatát el is kellett volna polnia.

Október közepére a „raszputyica” teljes erővel beköszöntött. A kerek járművek csak a lánctalpasok segítségével tudtak haladni, amely következtében ez utóbbiak gyorsabban koptak és használódtak el. A Panzerek leállni kényszerültek, mivel mintegy 60%-uk esett ki a hasznosíthatóságból, és a gyalogság egyedül folytatta az előrenyomulást, amivel helyzetük egyértelműen kiszolgáltatottá vált. Ráadásul az egységeiktől leszakadt és partizánosztagokba szerveződő vörös katonák egyre erősödő támadásai is mind komolyabb gondot okoztak a német hadseregnek, különösen az amúgy is sebezhető utánpótlási vonalakat illetően.

Az OKH vezérkari főnöke november 3-án naplójába följegyzi: „...az utánpótlás és a haladás nehézségei miatt lelohadt a katonák harci kedve, még a Dél hadseregcsoport parancsnokait is utolérte a pesszimizmus. Valami igazán energikus »meggyőzésre« lenne szükség a felrázásukhoz.”¹⁷⁵ Ezen a napon von Rundstedt állj parancs kiadását javasolta az ellátási gondok miatt. Von Rundstedt ez idő tájt, november elején kapott szívrohamot (november 3. és 10. között), miközben Poltava utcáin sétált. „Nyilvánvalóan nem volt súlyos – jegyzi meg Messenger –, hiszen szolgálatban maradt, bár jelezte, jobban kell magára vigyáznia.”¹⁷⁶ Aztán néhány nappal később von Brauchitschnak is szívrohama volt. Hat héttel a Barbarossa hadjárat megindítása után, még augusztusban, a németek kimerülten, eufória nélkül folytatták a harcot, s von Bock már ekkoriban megjegyezte: „A nagy felelősséggel felruházott személyek idegei kezdenek tönkremenni.”¹⁷⁷ Az előbbieket alapján úgy tűnik, novemberre nem csak az idegek kezdtek tönkre menni.

Ekkora Sztálin már ugyancsak visszanyerte önbizalmát, és november 7-én beszédet mond a moszkvai díszszemlén, amelynek kapcsán még egyszer visszautalnánk az általunk megemlített „jog háborúját” követő szovjet magatartásra, amely június 22-ét megelőzte. Részlet a beszédből: „A nácik veresége elkerülhetetlen, mivel a három szövetséges ország termelése együttesen túlszámolja Németországot. Mindenekfölött pedig a Szovjetunió és szövetségesei élvezik annak erkölcsi fölényét, hogy védekező háborút vívnak, felszabadító háborút egy imperialista hatalom ellen, amely már rabigába hajtotta az európai kontinens nagy részét.”¹⁷⁸ Nem lehet kétséges, hogy ennek az „erkölcsi fölénynek” legalább olyan je-

lentsége volt a háború folyamára, mint annak a töménytelen mennyiségű amerikai–angol hadianyagnak (fegyver, élelmiszer, teherautók, nyersanyagok stb.), ami az északi tengeren keresztül áramlott a Szovjetunióba.

November 12-e környékén a németek helyzete javulni látszott, a talaj újra felfagyott és a német 3. és 4. hadsereg támadásba lendült, november 17-én Guderian is csatlakozott a támadáshoz, de ekkor a szibériai hadosztályok ellentámadást indítottak -30°C-ban. A német támadás (Tájfün) megtorpant, amely a hadvezetésben komoly feszültséget eredményezett. Az orosz télre a következők voltak a jellemzők egy évvel később is: „Allásainkat -40°C-ban tartottuk. Néhányan elájultak a hidegben, és mozdulni sem bírtak, még nyögni sem volt erejük. A túlélés lehetetlennek tűnt. Kezünket és arcunkat motorolajjal kentük be, mikor pedig kesztyűnket felhúztuk erre a ragacsos anyagra, az ujjainkat nem nagyon tudtuk mozgatni. Harckocsiaink, melyek motorját már nem lehetett beindítani, lövegcsövüket mozgatva, csapdába esett elefánthoz hasonlóan tisztították meg a terepet maguk előtt. ...A fém meglepően könnyen eltört.”⁷¹⁷⁹ Ezekhez még hozzá jött az elégtelen élelmezés, a lassan beérkező téli ruha és olyan „apróságok”, mint például a célzást lehetővé tevő távmérő optikák elhomályosodása stb. Ugyanakkor von Rundstedt szerint: „...nem egészen igaz, hogy nem készültünk fel a téli hadjáratra. Ott voltak a meleg ruhák a hátszországban, de hála a nehezen járható utaknak, nem érkeztek meg.”⁷¹⁸⁰

A téli hideg Ukrajnába később érkezett meg, egészen pontosan november 13-án, amikor „a hőmérséklet -20°C-ra esett, a talaj pedig egyetlen éjszaka alatt tökéletesen átfagyott, ami még súlyosabb gondok elé állította a vezetést.”⁷¹⁸¹ Számptalan jármű a korábbi laza talajba süllyedt, most viszont mozdíthatatlanná vált és nem egyszer föl kellett robbantani. Az ellátási gondok ellenére a Barbarossa hadművelet nem állt, nem állhatott meg.

A Dél hadseregcsoport páncélos erőinek parancsnoka, von Kleist november 17-én „a legnagyobb hóviharban támadást indított a Kaukázus kapuja, Rosztov ellen”.¹⁸² Az egymást követő szovjet ellentámadások miatt azonban von Rundstedtnek parancsot kellett kiadnia Ewald von Kleist felé, hogy a Miusz folyón át vonuljon vissza. Hitler a hír halatán rendkívül idegesen reagált és november 30-án magához kérte von Brauchitschot és kérdőre vonta, amiért az nem bírálta felül von Rundstedt parancsát. Von Brauchitsch kiadta az utasítást az újabb előretörésre, amire válaszul a Dél hadseregcsoport főparancsnoka kilátásba helyezte lemondását. Másnap, december 1-én reggel 4 órakor megérkezett a von Rundstedt felmentését elrendelő utasítás, ugyanakkor von Kleistnek folytatnia kellett a támadását. Hitler ekkoriban Poltavába utazott, hogy tisztább képet kapjon arról, hogy főtisztjei milyen okok miatt nem teljesítik parancsait. Von Rundstedt távozását követően a másik két hadseregcsoport parancsnoknak is mennie kellett. Von Bock esetében a Tájfün hadművelet bukása volt az ok, vagyis mert Moszkva elfoglalása nem sikerült, amivel végül is az egész félévnyi katonai erőfeszítés értelmetlenné vált. Rajtuk kívül von Brauchitsch hadsereg-főparancsnok adta be a lemondását megromlott egészsége miatt, helyét Hitler foglalta el. A Führer eddig inkább csak befolyásolta a katonai terveket, de mostantól a felelősséget is minden vonatkozásban magára vállalta, ezzel pedig a klasszikus, római értelemben is diktátorrá vált.

A német hadsereg napóleoni elődjével ellentétben nem kezdett általános visszavonulásba, amellyel Degrelle és mások szerint megmenekültek egy katasztrófális pusztulástól. Ez a döntés egyértelműen Hitlertől származott, amellyel azt akadályozták meg, hogy a szovjet ellenoffenzíva teljes sikerre vezessen. A frontvonal egy időre megmerevedett, majd a következő évben a németek a Volgáig tolták azt ki, de csak idő kérdése volt, hogy a német támadást túlélte szovjetek mikorra halmoznak föl annyi hadianyagot, hogy egy mindent

elsőprő ellentámadást indíthassanak. A szovjet–német viszony menthetetlenül kibékíthetlenné vált, és kialakult a „gyűlöletspirál”, ahogy ezt Ungváry Krisztián nevezte: „A háborúban nem lehet megállapítani, ki kezdte. Senki sem merete magát megadni, jobb híján harcolt. Kialakult egy gyűlölet spirál.”¹⁸³

1941-ben a világ legerősebb szárazföldi hadseregével a szovjetek rendelkeztek, és ez így is maradt az 1980-as évekig, de a legütőképesebb és a legprofesszionálisabban vezetett haderővel, egyben a legtapasztaltabbal a németek bírnak. A helyzet az által változott meg, hogy a németek nem tudták időben elfoglalni a szovjet fővárost és erőik áldozatul estek, elhasználódtak a későbbiekben a sztálini felőrölő, állandó ellentámadásokat és offenzívákat indító stratégiának.

Ezen, kissé hosszúra nyúlt fejtegetéseknek a végén szabad legyen megjegyezni mintegy összegzésként, hogy a II. világháború egyik legnagyobb következményének tartható, hogy az oroszok nem képesek „tartósan”, évszázadokra berendezkedni a közép-európai térségben. Ez a régió nem tud úgy betagozódni se a török, se az szovjet birodalomba, ahogy a kaukázusi, vagy távol-keleti területek. Véltetően azért nem, mert az évszázadokra elsüllyedt, majd a 19. század közepétől igen erőteljes egységesülésnek és fejlődésnek induló közép-európai régió nemzetei túlságosan komoly történelmi múlttal, s jogállami előzményekkel rendelkeznek ahhoz, hogy bárki idegen tartósan rájuk telepedhessen. Ehhez a Habsburgoknak csak azért volt lehetőségük, mert a „katalizátor” szerepkörű középkori magyar királyság legyengült, megsemmisült, míg a Német Nemzet Szent Római Birodalma pedig hosszú időre fejedelemségekre esett szét. Németország ma újra Európa meghatározó állama, de már legalább Bismarck óta az, és igen sajnálatos, hogy ennek bizonyosságához két világháborúra volt szükség. Ha úgy vesszük, ami 1914 és 1945 között zajlott, az egy elsüllyedt, de mégis csak egy megkerülhetetlen gazdasági-kulturális térség újjászülésének fájdalmas eseménysora volt. Az emberiségnek talán ezen okból kellett végigmennie egy vérfolyamon, hogy a kontinens valódi erővonalai tévedhetetlenül megmutatkozhassanak. Ez a folyamat természetesen még ma sem záródott le, és inkább elhúzódott az ellenérdekelt makacssága miatt, de a birodalmak, vagy tartós geopolitikai erőterek sem pillanatok alatt születnek.

JEGYZETEK

102 G. K. Zsukov Emlékek, gondolatok. Zrínyi, 1970. 167–168. és 184–185. o.

103 Zsukov id. m. 185. o.

104 Nem sikerült megszereznem ezt az EBESZ határozatot, csak az Egyenlítő (2010/9. sz. Balázs Gábor cikk) folyóiratban találtam nyomára.

105 Ernest Topisch könyvét (Stalin's war) nem sikerült megszereznem, kiemelt szövegrészeit sem ismerem, ezért nem akartam rá hivatkozni, de az alapkonceptiójával teljesen egyetértek. Topisch professzor meglátását a közvélemény nem „kapta fel”, talán azért, mert a kérdés reális megközelítéshez az általános hadművészet egészét átfogó, alapos ismeret szükséges, nem kevésbé a Vörös Hadsereg valós felszereltsége arányainak ismerete. Mindesetre a német professzor kivételes történelmi érzékét és bátorságát jelzi, hogy rátapintott erre az eshetőségre.

Czettler Antal szerint Topisch könyvét a történész szakma elutasította annak hiányosságai miatt, ami lehetséges, hiszen a professzor könyvének megjelenésekor még nem álltak rendelkezésre a Szuvorov által föltárt adatok és összefüggések, pedig a lényeg mégis ott volt.

106 Messenger id. m. 140–141. o. „Marks kijelentette, hogy a fő csapás iránya a Pripjaty-mocsaraktól északra Moszkva felé mutat.” Hitlerrel ellentétben a tábormoki kar elsődleges fontosságát tulajdonított a szovjet fővárosnak.

107 Rodic Braithwaite: Moszkva 1941. Budapest, 2007. „Az egyik temetkezési hely egy méntelepen volt Butovo faluban. Ott 1937–1938-ban közel huszonegyezer embert öltek meg. Az áldozatok között egyaránt voltak papok, munkások, parasztok, franciák, amerikaiak, olaszok, kínaiak és japánok,

- összevissza 60 nemzet szülőitei... Egy részüket agyonlőtték. Másokat azokban a különlegesen átalakított teherautókban gázosították el, amelyeken kiszállították őket a városból.” 60. o.
- 107b Braithwaite id. m. 89. o.
- 108 Válogatás szovjet hadtudományi írásokból. Zrínyi, 1984. Válogatta és szerkesztette: Dr. Kocsis Bernát ezredes. „Meg kell értetnünk Szovjetuniónk lakosságával, hogy a korszerű háborút nem egyedül a hadsereg, hanem az egész ország vívja, hogy a háború a nép minden erejének megfeszítését követeli, hogy ez a háború életre-halálra megy, s hogy minden tekintetben, és még békeidőben, gondosan fel kell készülni rá. Fontos, hogy mindenki mérlegelje és megértse annak a ténynek a jelentőségét, hogy a Szovjetunió továbbra is olyan, mint egy ostromlott erőd.” 100. o.
- 109 Frunze id. m. 108. o.
- 110 Frunze id. m. 31. o.
- 111 Sztálin rádióbeszède 1941. július 3-án. Interneten található változat.
- 112 Frunze id. m. 83. o.
- 113 Komáromi János, A nagy háború anekdotái. Budapest, 2005. Vitéz Fábry György közlése. 17. o. Az eset 1914. augusztus 28-án, Lublintól délre, a byckavkai csatában esett meg.
- 113b Robert Kershaw: Háború virágfüzérék nélkül. Gold book, 2000. 83. o.
- 114 Frunze id. m. 40. o.
- 115 Frunze id. m. 41. o.
- 116 Dr. Matthew Hughes és dr. Chris Mann: A T-34-es harckocsi. Hajja és fiai, 2000. 17. o.
- 117 Matthew–Chris id. m. uo.
- 118 Matthew–Chris id. m. uo.
- 119 Matthew–Chris id. m. uo.
- 120 Matthew–Chris id. m. uo.
- 121 Egyéb fejlesztések mellett a németek „a T-34-es alumínium motorblokkját nem tudták lemásolni, így csak saját motorjukra számíthattak. Ám a sietős fejlesztés és a kezdeti típus kiforratlansága miatt, amikor 1943-ban az első Párducok megérkeztek a frontvonalon lévő egységekhez, számos olyan műszaki problémával küszködtek, amely csökkentette harci teljesítményüket.” Matthew–Chris id. m. 64. o.
- 122 A gyorsított iparosítás rendkívüli környezetszennyezéssel és pusztítással járt, de gyakorlatilag így volt ez mindenhol, ahová a bolsevizmus betette a lábát. Ennek egyik legjellemzőbb példája a Kaukázusi szovjet olajmezőké (Batumi-Baku térség), amelyet az angol–francia vezérkar 1940 elején bombázní akart, nem bizonyított, de vélhetően azért, hogy a fennek ellen elkövetett szovjet offenzívát ezáltal lassítsák, vagy éppen megállítsák. Elsősorban a Németországba irányuló olajszállításokat akarták akadályozni. Mindesetre Janusz Piekalkiewicz rámutatott, hogy ez a haditerv állítja le olyan hirtelen Sztálinék támadását, ugyanis amerikai szakértők megállapították, hogy „mivel ezeket az olajmezőket eddig kizsákmányolták, s a talajt már annyira átítatta a kőolaj, hogy egy kis tűz is azonnal átterjedne a szomszédos területekre, ezért hónapokig tartana, amíg a tüzet el tudnák oltani, s évekre telne, amíg újrakezdehetnék a kőolaj kitermelést.” Légicsaták, 1939–1954. Ventus Libro kiad. 2007. 58. o. Vagyis, egyetlen bombázás is könnyen helyrehozhatatlan károkat okozott volna. A környezet pusztítás persze nemcsak a gyorsaságnak volt a következménye, hanem a képzetlen munkaerőnek, a nemtörődömségnek, a kiforratlan technológiának és még sok minden másnak, ahogy ezt a szocialista Magyarországon is megfigyelhető volt.
- 123 Válogatás szovjet hadtudományi írásokból id. m. 111–112. o.
- 124 Messenger id. m. 152. o.
- 125 Kershaw id. m. 66. o.
- 126 Leon Degrelle Waffen-SS tábornok interjúja, amelyet az Institute of Historical Review-nak adott Kaliforniában, 1982-ben. Az interneten található szövegváltozat.
- 127 Galland id. m. „Én magam is reménykedtem a szovjet terror-rezsim törekvésében és ennek a reményemnek Göring előtt is hangot adtam. Erre nagyon komoly lett és energikusan leintett: „Ne beszéljen nekem itt a bolsevista rendszer lehetséges belső összeomlásáról. ...Még nálunk is reménytelen az államellenes elemek esetleges lázadása, hát még a Szovjetunióban! Ott minden olyan kísérlet, ami ennek a húsz évvel idősebb rendszernek belülről való megdöntésére irányulna, az örütséggel és öngyilkossággal lenne egyenlő. A Führer elutasította, hogy számításainkban bármikor is felmerüljön ilyesmi. A Szovjetuniót más módon, mint csakis fegyveres erővel, nem lehet szétzúzni.” 90. o.
- 128 Schellenberg id. m. 156. o. Az angolszász invázió végül három évvel később érkezett meg, de addigra a németek olyan mérvű emberanyag veszteséget szenvednek, hogy helyzetük reménytelenné vált.
- 129 Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Magvető, 1983. I. Kötet. 31. tárgyalás. A város elsteréről szóló jelentést Hitler „átadta Antonescunak, megjegyezve, hogy örvendetes, egyben talán szomorú hírt kell közölnie éppen most jelentett elsteréről.” 351. o.
- 130 Schellenberg id. m. 156. o.
- 131 Viktor Szuvorov: A Jég-törő. Kairosz, 2006. „A csekisták azért vágták el a szögesdrótokat, hogy a felszabadító hadsereg előre tudjon nyomulni az ellenség területére. Ugyanígy vágták el a csekisták Lengyelország, Finnország, Észtország, Lettország, Besszarába és Bukovina „felszabadítása” előtt a szögesdrótot. Most Németország volt soron.” 109. o.
- 132 Szuvorov id. m. 250. o.
- 133 Kershaw id. m. 148. o. Lásd ehhez még: John Lukacs, Hitler és Sztálin 1941. június. Európa, 2009. „Június elején már meg voltak győződve arról, hogy a németek támadni fognak. Ezért június

- 14-15. éjszakáján »különleges akcióra« adott parancsot. [Berijja]: több tízezer »megbízhatatlan elemet« deportáltak a balti köztársaságokból – 60 ezer észtet, 30 ezer lettet és 75 ezer litvánt.» 76. o. jegyzetben.
- 134 Franz Halder war diary. id. m. VII. vol. 36. o.
- 135 A háború művészete. Cartaphilus kiadó, 2006. Tokaji Zsolt és Szántai Zsolt fordításában: „A háború a család útja.” 4. o.
- 136 Churchill id. m. 513. o.
- 137 Zsukov id. m. 167–168. o.
- 138 Zsukov id. m. uo.
- 139 Zsukov id. m. uo.
- 140 John Lukacs: Hitler és Sztálin, 1941. június. Európa, 2006. Az orosz 4. hadsereg visszavonulása során „inkább a pánik jelei mutatkoztak, és az orosz egységek között az első időkben egyre inkább megszűnt a távkapcsolat.” 109. o. Június 24-én Guderian és von Arnim tábornok, a 17. páncélosadosztály parancsnoka, Szlonimtól 25 km-re „csak hajsza! híján kerülte el azt a két T-34-est, melyek öngyilkos támadást indítottak a főhadiszállás ellen.” Páncélosok háborúban id. m. 60. o.
- 141 Braithwaite id. m. 102. o.
- 142 Braithwaite id. m. uo.
- 143 Braithwaite id. m. uo.
- 144 Braithwaite id. m. 104. o.
- 145 Schellenberg id. m. „A német vezetés számára érthetetlen volt, hogy az oroszok nyugati frontjuk legfeszültebb helyzetében, 1941 augusztusában szabaddá tudtak tenni olyan erőket, amelyek a britekkel együtt megszállták Iránt.” 180. o.
- 146 Idézi Braithwaite, 192. o.
- 147 Halder id. m. VII. vol. 36. o.
- 148 József Mackiewicz: A kommunista provokáció diadala. Attraktor, 2007. 68. o.
- 149 François Furet: Egy illúzió múltja. Európa, 2000. 232–233. o.
- 150 Furet id. m. 239. o.
- 151 Furet id. m. 239. o.
- 152 Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Akadémia, 1977. 33–34. o. A törökök gyorsaságának köszönhető, hogy a lassan jövő magyar sereg megérkezése előtt megszállják a magaslati dombokat és van idejük kiépíteni állásaikat.
- 153 Messenger id. m. 146. o.
- 154 Messenger id. m. uo.
- 155 Kershaw id. m. 128. o.
- 156 Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. id. m. 312. o.
- 157 David Irving: Hitler's war. Focal Point edition, 2002. 446. o.
- 158 Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. id. m. 313. o.
- 159 Hitler hatvannyolc tárgyalása. id. m. uo.
- 160 Idézi Otto Skorzeny: Kommandós vállalkozásaim. 1998. 56. o.
- 161 Hitler hatvannyolc tárgyalása. id. m. 323. o.
- 162 Kolontári Atilla: Sztálin beszéde a katonai akadémiák végzős hallgatói előtt. Internetes változat. Az orosz Meltyuhov adatait idézi: „1941 júniusára a Vörös Hadsereg szárazföldi hadosztályainak száma meghaladta a háromszázat (198 lövészhadosztály, 61 harcocsizó-hadosztály, 31 gépesített lövészhadosztály, 13 lovashadosztály). Ez összességében 5 millió 774 ezer embert jelentett. Hasonlóan imponálóak a fegyverzet mennyiségéről tanúszkodó adatok. Ezek szerint a Vörös Hadsereg 1941 júniusában 24.598 harckocsival, 24.488 repülőgéppel, 117.600 löveggel és aknavetővel rendelkezett.” 7. o.
- 163 John Lukacs, Hitler és Sztálin 1941. június 22. Európa, 2009. 65. o.
- 164 Szuvorov id. m. 44–45. o. A Sztálin-vonal nem egybefüggő védvonal volt, hanem megerősített térségek láncolata, 13 ilyen megerősített térség volt Szuvorov szerint. „...ahhoz, hogy az ellenség megtámadhassa a Sztálin-vonalat, előzőleg egy tucat, több száz kilométeres mélységű területet kellett legyűrnie, amelyben számtalan hidat és alagutat már tönkretettek, minden közlekedési útvonalat aláaknáztak, minden kutat és víztornyot használhatatlanná tettek, és amely területen aktív partizánegységek folytattak hadműveleteket.” 112. o.
- 165 „Cannae”, Quarterly Journal Military History; 2.köt., No. 4. 1990, 60. o. Az eredményt ismerteti Kershaw id. m. 162. o.
- 166 Válogatás szovjet hadtudományi írásokból id. m. 443. o.
- 167 Válogatás szovjet hadtudományi írásokból id. m. uo.
- 168 Válogatás szovjet hadtudományi írásokból id. m. uo.
- 169 Válogatás... A korszerű hadseregek hadműveleteinek mérete. 1927. 499. o.
- 170 Kershaw id. m. 168. o.
- 171 Kershaw id. m. 168. o.
- 172 A. J. Barker: Páncélosok a háborúban. id. m. 74. o.
- 173 Barker id. m. 75. o.
- 174 Barker id. m. 74. o.
- 175 Messenger id. m. 162. o.
- 176 Messenger id. m. uo.
- 177 Kershaw id. m. 125. o.
- 178 Braithwaite id. m. 293. o.
- 179 Barker id. m. Lenson tizedes visszaemlékezése 1943 telére. 106. o.
- 180 Messenger id. m. 162. o.
- 181 Messenger id. m. uo.
- 182 Messenger id. m. uo.
- 183 168 óra, 2005. február 18. Interjú Ungváry Krisztiánnal.

Az Osztrák–Magyar Monarchia katonája, a csehszlovák haderő tisztje, a Szlovák Köztársaság védelmi minisztere és a csehszlovák állam kishivatalnok (Gondolatok Ferdinand Catlosról)

(Bevezetés) Ferdinand Catlos¹ tábornok Közép-Európa XX. századi hadtörténelmének egyik meghatározó alakja. Döntő szerepe volt az önálló szlovák haderő létrehozásában, valamint Szlovákia második világháborús katonai részvételében, többek között a Lengyelország elleni hadjáratban. A jelenlegi Szlovákia számára a tábornok második világháborús szerepe, valamint a klerofasisztának² minősíthető, 1939–1945 között fennálló Szlovák Köztársaság vezetésében történő részvétele miatt teljes mértékben nem vállalható, de a történelemkönyvekben, valamint a szlovák hadtörténeti kutatásokban nagy hangsúlyt helyeznek rá. Életéről az elmúlt két évtizedben több monográfia is született.³ A személye körüli negatív tényezők miatt a csehszlovák hagyományoktól eltérően nem neveztek el róla települést. Második világháborús szerepe ellenére a tábornok ismeretlen a magyar közvélemény előtt, amelyet bizonyít, hogy az egyik legnagyobb internetes keresőn⁴ összesen kilenc magyar nyelvű találat van „Ferdinand Catlos” nevére. A következő tanulmányommal ezt a hiányt szeretném pótolni.

(Származás, gyermekkor, iskolák) Ferdinand Catlos 1895. október 7-én született a felvidéki Szentpéteren⁵ egy szegény, tízgyermekes családban. Ferdinánd volt a legidősebb gyermek. Az édesanyja Mária Madulová (Madula) 19 éves korában szülte meg az első gyermekét. Az apa, Michal Catlos kőműves volt, aki feltehetően többször megfordult Budapesten, mert Szentpéterről sokan dolgoztak a millenniumi budapesti építkezéseken. Helyi történeti kutatások alapján 1888-ban és 1889-ben Michal 20 szentpéteri munkás élén részt vett a zágrábi Rudolf Laktanya építésében, amelyben akkor az Osztrák–Magyar Monarchia katonái állomásoztak. Édesapja 1937-es halála miatt nem élhette meg, hogy fia politikai és katonai pályafutásának csúcspontját érje. Ferdinand a helyi elemi népiskola után a lipótszentmiklósi⁶ négyéves polgári iskolába járt. Ezt követően Késmárkon⁷ tanult egy kereskedelmi szakiskolában. Ott ismerkedett meg a szlovák nemzeti mozgalommal, valamint csatlakozott a „Morho!”⁸ nevű, szlovák önképző egylethez. 1913-ban részt vett az egylet illegális újságának a „Púcky” kiadásában, amiért eltanácsolták a szakiskolából, így az érettségét Alsókubinban⁹ kellett letennie. A végzést követően 1914 júniusában a rózsahegy¹⁰ papírgyárban kezdett el dolgozni, mint irodista, de az első világháború kirobbanását követően szeptember 15-én be kellett vonulnia az Osztrák–Magyar Monarchia haderejébe. A Monarchia területén augusztus 1-jén rendelték el az általános mozgósítást.

(Az Osztrák–Magyar Monarchia katonája az első világháborúban) A Császári és Királyi 67. gyalogezrednél kezdte meg a katonai szolgálatát Eperjesen¹¹, ahol az egység 4. zászlóalja állomásozott. Az alapképzését követően kéthónapos tisztképzésen vett részt egyes információk szerint Prágában, más információk szerint Eperjesen.¹² 1915 májusában az

ezredével a frontra vezényelték, ahol már tisztjelölti (kadét) rendfokozatot viselt. Az ezred Galíciában a keleti fronton vett részt a harcokban, amely erre az időszakra állóháborúvá alakult át. Catlos kadét szeptember 15-én Ternopil körzetben Cebrovnál¹³ kialakult harcok során dezertált és orosz fogságba került. (A 67. gyalogezred később, 1918-ban a nem magyar nemzetiségű legénység lázadásának következtében bomlott fel, aminek előidézői az öntudatos szlovákok voltak.) A fiatal kadét az orosz fogolytáborban csatlakozott a szlovák nemzeti mozgalom aktivistáihoz, és a közös cseh és szlovák állam megalakítását népszerűsítette a fogolytáborban a monarchia katonái között.

Catlos egészen 1917 júniusáig orosz fogolytáborokban élt, amikor csatlakozott az Oroszországban megalakult Csehszlovák Légiónak. Először a 7. „Tátrai” Csehszlovák Lövészezred 3. századában szolgált zászlósként, ahol az ezredparancsnok segédtisztjének a segítője volt.

A Keleti Fronton a Csehszlovák Légiónak abból a Cseh Társaság¹⁴ elnevezésű csoportból jött létre, akiknek a tagjai már 1914-ben a cári hadsereg oldalán akartak harcolni az Osztrák–Magyar Monarchia ellen. A nemzeti alapon szerveződő erő létrehozását II. Miklós orosz cár is támogatta. A fegyveres csoportot eleinte az Oroszország területén élő csehek, valamint az a Monarchia területéről Oroszországba menekült csehek és szlovákok alkották, de más nemzetiségű – főleg a szláv népcsoportokhoz tartozó – személyek is szolgáltak a csoportban. 1915 májusától egyre több a Császári és Királyi Hadseregben szolgáló cseh és szlovák nemzetiségű katona csatlakozott a csoporthoz, akik közül sokan a harcok során dezertáltak, majd az orosz hadifogolytáborokban a cseh és szlovák aktivisták propagandája segítségével döntöttek, hogy a csoport kötelékében harcolnak majd tovább a Monarchia ellen. A csehszlovák alakulatok parancsnokai eleinte orosz katonatisztek voltak, valamint az orosz katonai vezetés nem engedte, hogy ezek az alakulatok önállóan hajtsanak végre akciókat. Ennek következtében a katonák alapvetően felderítési feladatokban vettek részt. Az önkéntes katonák létszámának növekedése következtében 1916. február 2-án a Cseh Társaság, amelyet ekkor már Csehszlovák Légiónak neveztek lövészezreddé alakult. Az első egységet követően újabb és újabb lövészezredek jöttek létre a légiónak csatlakozott cseh és szlovák katonákból. Catlos ezredét 1917 májusában (23-án vagy 27-én) Berezanyban¹⁵ hozták létre. Az egység már hetedik volt a sorban. Az ezred állományának többsége Oroszország különböző körzeteiben lévő hadifogolytáborokból érkezett, és egykoron a Császári és Királyi Hadseregben szolgált katona volt. Az önkéntesek nem rendelkeztek megfelelő ruházattal, fegyverzettel és élelemmel. Az orosz katonai vezetés pedig nem tudta ellátni ezeket a katonákat a szükséges hadianyagokkal és fegyverzettel. Ennek következtében az ezred katonái az egykori császári és királyi egyenruhájukban vagy polgári öltözetben harcoltak tovább. Az ezredet a Berezanyt környező településeken magánházakban szállásolták be, mert nem tudtak egy külön katonai tábor felépíteni neki. Egyes információk szerint az ezred többsége szlovák nemzetiségű személyből állt. A Szlovák Nemzeti Tanács egyik tagja szerint az egység kétharmada szlovák volt. Catlos zászlóst 1917 szeptemberében rövid időre a légiónak toborzó bizottságához vezényelték, ahonnan feltehetően csak 1918 elején tért vissza egységéhez.

Az ezred első parancsnokává, egy orosz katonatisztet, Smuglov ezredest nevezték ki, aki nem foglalkozott megfelelően az alakulattal. 1918 márciusában Eduard Kadlec százados (később ezredes) vette át az alakulatot. Ekkor 165 tiszt és altiszt, valamint 2895 fős legénységi állomány tartozott az ezredhez, amely 216 lóval is rendelkezett. 1918-ban az ezredet a Csehszlovák Légiónak II. hadosztályának alárendeltségébe helyezték. Az egység katonái, akiket tátraiaknak neveztek, 1918 márciusában estek át az első harci tűzkeresztségen, ami-

kor Bahmacsnál¹⁶ a német hadsereg katonáival vívtak ütközetet. Bahmacs egy stratégiai fontosságú vasúti csomópont volt akkor a Keleti Fronton. A cseh és a szlovák katonák nagy lelkesedéssel vettek részt a harcokban, amelynek következtében a tátraiak hírnevet szereztek maguknak, amelyet mariinszkajai, novonyikolajevszkiji, barabinszkai, barnauli, acsinszkii, nyizsneudinszki harcokban is öregbítettek. A breszt-litovszki béke után a részes felek a Csehszlovák Légión sorsáról is megállapodtak, amely szerint az önkéntesekből álló alakulatokat kivonják Oroszországból. Ezt először Murmanszkon keresztül tervezték, de a Vörös Hadsereg végül Szibérián és Vlagyivosztkon keresztül engedélyezte a kivonást. Cserébe a Légión átadta a Vörös Hadseregnek fegyverzetének többségét. A bolsevikok aktív agitáló munkát folytattak Légiónban és a fogolytáborokban. Ennek következtében a csehszlovák katonai vezetés és a bolsevikok között szembenállás alakult ki, amelyet mélyített, hogy a bolsevikok nem tartották be a megállapodást: hátráltatták a kivonást, valamint akadályozták a Légión ellátását. 1918. májusban már fegyveres összecsapások is voltak a bolsevikok és a Légión katonái miatt, amelyet követően Moszkvában letartóztatták a csehszlovák kormány képviselőit.

Catlos zászlóst 1918 szeptemberében átvezényelték Irkutszkba, ahol szlovákok táborában szolgált tovább. Ott a II. zászlóalj 1. századának parancsnokává nevezték ki, majd előléptették hadnaggyá. Ebben az időben feltehetően találkozott Milan Rastislav Stefanik tábornokkal, a csehszlovák kormány háborús miniszterével. A hadnagyt 1919 júliusában helyezték át az 1919. március 5-én Josef Palacky őrnagy vezetésével átszervezett 12. „Milan Rastislav Stefanik” csehszlovák lövészezred állományába, ahol 12. század parancsnoka lett. Az ezredet eredetileg 1918 júliusában hozták létre Tomszkban, akkor még a légión tartalékként, és részt vett a Nyizsniudinszk védelméért vívott harcban, majd a légión irkutszki kiképzőtáborának felszámolását követően átszervezték, és a Csehszlovák Légión III. hadosztályának alárendeltségébe helyezték át. Catlost 1919 októberében 1919. május 1-jei hatállyal századosná léptették elő. Októbertől ideiglenesen ellátta az ezred III. zászlóaljának vezetését is. Az ezred állománya őrszolgálatot, valamint kiképzési feladatokat látott el, majd a hadosztály többi alakulatával együtt Nyizsneudinszka védelmében vett részt, és a bolsevik erők ellen harcoltak egészen Vlagyivosztkokig tartó menetük során. A Csehszlovák Légión Vlagyivosztkon keresztül történő evakuálása 1919. január 15. és 1920. szeptember 2. között hajtották végre, amelynek során a Légión katonái Oroszországot a szövetséges országok – többnyire németektől zsákmányolt – hajóival, valamint a csehszlovák kormány által vásárolt hajókon hagyta el. Catlos százados az utolsó (a 33.) transzporttal távozott Vlagyivosztk kikötőjéből az amerikai tulajdonú Heffron (más információk szerint Logan) szállító hajóval. A héthetes utazás után Trieszt kikötőjébe érkeztek meg, majd vasúti szállítással Csekké Budějovicén keresztül 1920. szeptember 20-án érkezett meg Révkomáromba, ahol ideiglenesen átvette az ezred vezetését. Októberben a Csehszlovák Légión alakulatainak átszervezése és a csehszlovák hadseregbe történő beintegrálása során összevonásokra került sor, amelyet követően révkomáromi állomáshellyel létrehozták a 12. gyalogezredet. Catlos századosot visszaillesztő szabadságra küldték, majd novemberben leszerelték. Ezt követően visszatért Rózsahegyre, ahol egy erdőgazdálkodási vállalatnál helyezkedett el hivatalnokként.

(Csehszlovák Hadsereg) Ferdinand Catlos irodistát 1921 áprilisában reaktiváltak katonai szolgálatba, amelyet követően a kassai/eperjesi 14. gyalogezred egyik századának parancsnokává nevezték ki. A 14. gyalogezred 1920-ban abból a 67. gyalogezredről jött létre, amelynek a bázisa az a Császári és Királyi 67. gyalogezred volt, ahol Catlos a katonai

szolgálatát kezdte. Az 1920-as évek elején Catlos százados számos tiszti tanfolyamon vett részt, többek között Prágában, Miloviciben, valamint Kassán. A kiképzéseket követően 1925-ben áthelyezték a fővárosba, ahol a vezérkar 2. felderítő osztályán szolgált, 1925–26-ban elvégzett egy hírszerző tanfolyamot. 1926-ban és 1927-ben Budapesten a csehszlovák haderő Magyarországra akkreditált katonai attaséjának segédtisztje volt.¹⁷

Katonadiplomáciai szolgálata utáni hazatérését követően 1928-ban megnősült. Pozsonyban elvette nőül Elena Strakovát (1909–1983), három évvel később pedig megszületett egyetlen gyermeke, Viera Catlosová.

1927–1930 között Prágában elvégezte a Katonai Akadémiát, amely vezérkari képzésnek felelt meg. 1928-ban őrnaggyá léptették elő. 1930-ban visszahelyezték a vezérkar 2. felderítő osztályára. 1932-ben ismét szlovák területen szolgált a 2. hegyi dandárnál, először felderítő főnökként, majd hadműveleti főnökként, és végül törzsfőnökként egészen 1935-ig. 1935-ben léptették elő alezredessé, amely a legmagasabb rendfokozata volt a csehszlovák hadseregben.

1936-ban Catlos vezérkari alezredes új beosztást kapott, a Hranice na Moravě-i 8. hadosztály törzsfőnökévé nevezték ki, ahol feladata lett Észak-Morvaország védelmének megszervezése. Az 1938-as müncheni konferenciát követően, amelyen Európa vezetői döntöttek Csehszlovákia sorsáról, a hadosztályt Olomouctól (Olmütz) északra helyezték át, és az alárendelt alegységek Moravský Beroun – Bilcice – Valsov térségben alakítottak ki védelmi állásokat, és közvetlenül a 2. Hadsereg-parancsnokság alárendeltségébe helyezték át. Az 1938-ban széleskörű autonómiát kapott szlovák politikai vezetés október 18-án felállított egy katonai kancelláriát a kormányznál, amelynek feladata a csehszlovák hadsereg megmarad részei és a szlovák autonóm kormányzat közötti kapcsolatok koordinálása. A kancellária vezetését Ludvik Krejci vezérezredes látta el, ahol Ferdinand Catlos vezérkari alezredes beosztott főtisztként szolgált. Ők lettek a szlovák autonóm kormány katonai szakértői is.

A 1938 végén és 1939 elején Csehszlovákia területén rohamosan változó helyzetben Catlos alezredes jelentős válaszut előtt állt. Tovább harcol Csehszlovákia fennmaradásáért, vagy mint szlovák nemzetiségű katona inkább az önállósodó Szlovákiát választja, és részt vesz az önálló szlovák haderő létrehozásában, ahol gyors karriert is be tud futni. 1939 márciusáig a Hlinkai Szlovák Néppárt (HSLŠ¹⁸) katonai tanácsadójaként dolgozott, és kapcsolatot tartott a Hlinka Gárda félkatonai alakulattal is. Politikai pályafutása ebben az időszakban kezdődött.

(A szlovák haderő létrehozása) 1939. március 14-én az önálló Szlovák Köztársaság kiáltása után megalakult első szlovák kormány nemzetvédelmi miniszterévé a 44 éves Ferdinand Catlost nevezték ki. A szlovák hadtörténelmi kutatások eddig nem tudták pontosan megállapítani, hogy a Jozef Tiso vezette szlovák politikai vezetésnek miért éppen Catlos vezérkari alezredesre esett a választása, mert voltak a létrejövő Szlovákiában olyan szlovák nemzetiségű tábormokok (köztük Rudolf Viest altábornagy) és tisztek, akik sokkal nagyobb katonai tapasztalattal rendelkeztek. Kinevezése előtt Catlos még nem volt önálló katonai alakulat parancsnoka, mindig beosztott tisztként szolgált. A legmagasabb katonai végzettséggel sem Catlos rendelkezett, mert Augustin Malár vezérkari alezredes az 1920-as években elvégezte a francia katonai akadémiát. A politikai köröket is meglepte az alezredes kinevezése, mert a többség a néppárti radikális Stefan Hassíkot¹⁹ várta a tisztségre. Szlovák történészek elemzése szerint azért esett a választás a fiatal Catlosra, mert a tőle magasabb rendfokozatban és beosztásban lévő katonatiszteteket a politikai vezetés túlzott

cseh-szimpatizánsnak minősítette, valamint a katonai kancellárián végzett munkája tetszett Jozef Tisonak. Miniszteri kinevezésével Catlost tábornokká léptették elő, majd április 1-jétől első osztályú tábornokká²⁰. A Catlos előléptetése körüli hadtörténeti viták során előke-rült egy olyan dokumentum is, amelyben Catlos alezredes 1939. március 19-én ezredessé léptették elő, majd április 1-jétől tábornokká.

Az nemzetvédelmi miniszterre 1939 márciusában hatalmas feladat várt. Létre kellett hoznia a Szlovák Köztársaság önálló hadseregét azokból a romokból, amelyet a felbom-lott csehszlovák hadsereg hagyott Szlovákia területén. A legnagyobb hiány a szakképzett, magasabb egységek vezetésében parancsnoki tapasztalatokkal rendelkező tisztekben volt. Ezt támasztja alá, hogy 1938-ban a csehszlovák hadsereg közel 13 000 fős tiszt állomá-nyából összesen 435 volt szlovák nemzetiségű. 1939 márciusában Szlovákia területén a magasabb rendfokozatú katonák közül egy tábornok, két ezredes, két vezérkari alezredes, egy alezredes, egy vezérkari őrnagy és néhány őrnagy volt szlovák nemzetiségű. Ezekből a katonatisztek közül kellett egy önálló haderő vezetését létrehozni. A cseh katonatisztek át-vételét pedig nehezítette az a szlovák–német megállapodás, amely szerint 14 napon belül az egykori csehszlovák hadsereg összes cseh és német nemzetiségű katonájának el kellett hagynia Szlovákia területét.

A személyügyi problémák mellett az új haderő létrehozásában rendkívül nehézséget okozott, hogy Szlovákia nyugati részére behatoló német katonai alakulatok elkobozták a csehszlovák alakulatok hadianyagait és fegyvereit. Az ország keleti részén a Magyar Királyi Honvédség először Kárpátalját foglalta vissza, majd március 23-án keletről táma-dást intézett az Ung-völgyében.

1939 elején három hadtest, hat hadosztály, 15 gyalogezred, egy hegyi ezred, egy-egy kerékpáros, híradó-, gépjárműves zászlóalj, három műszaki ezred, egy repülőezred, vala-mint számos támogató és kiszolgáló alegység állomásozott az ország területén. Ezekkel az alakulatokkal kellett biztosítani a létrejövő Szlovák Köztársaság védelmét.

Catlos tábornok kinevezését követően rádió felhívást intézett a katonák felé, hogy ve-gyenek részt az új haderő létrehozásában, valamint az ország védelmének biztosításában. Elrendelte, hogy minden katonának új esküt kell letennie a Szlovák Köztársaságra és an-nak kormányára. Az eskütétel után a Szlovákia területén lévő alakulatok parancsnokságát a rangidős szlovák katonák vették át, így magasabb egységek esetén a cseh nemzetiségű tábornokoktól az egykori beosztott szlovák nemzetiségű alezredesek vagy őrnagyok vették át a parancsnokságot. A miniszter utasítására új rendfokozati jelzéseket és ékítményeket rendszeresítettek a szlovák haderő katonái számára, hogy meg lehessen különböztetni őket az egykori csehszlovák katonáktól. Az intézkedések mögöttes célja az volt, hogy a kato-nákban erősítsék az új állam melletti elkötelezettségüket.

A létrejövő szlovák haderő előtt a legnagyobb feladat az ország keleti határainak védel-mének megszervezése volt, ahol a Magyar Királyi Honvédség támadást intézett ellene. A harcokban jelentős segítséget nyújtottak a félkatonai Hlinka Gárda alakulatai is. A szlovák történelemtudományban „Kis háborúnak” nevezett fegyveres konfliktusban a szlovák alakulatok hősie ellenállásuk ellenére jelentős veszteséget szenvedtek, valamint a béke-megállapodás alapján Szlovákia elvesztette a keleti határainál 74 községet és 40-45 000 lakost.²¹

A szlovák–magyar háborút követően kezdődött meg valójában a haderő megszervezése, amelynek központi szereplője Ferdinand Catlos tábornok, nemzetvédelmi miniszter volt. A haderő főparancsnoki tisztségét Jozef Tiso kormányfő, majd 1939 októberétől államfő töltötte be. Nemzetvédelmi Minisztériumon belül működött a Katonai Főparancsnokság,

amelynek a parancsnoka a nemzetvédelmi miniszter volt. A főparancsnokság alárendeltségébe három magasabb parancsnokság tartozott, amelyek a korábbi hadtestparancsnokságok bázisán jöttek létre. A magasabb parancsnokság vezetésével az alakulatok szlovák parancsnokait bízták meg, és május 17-én tábornokká vagy ezredessé léptették elő őket. A haderő létrehozásának 1939 augusztusáig tartó szakaszainak egyik meghatározó mozzanata a májusban – az ország függetlenségének kikiáltását követően két hónappal – megtartott díszszemle, amelyen részt vett Jozef Tiso kormányfő is. A parádé bemutatta azt a sikert, amelyet a nemzetvédelmi miniszter elért a haderő megszervezésében. Catlos sikerének tudható be, hogy meg tudta akadályozni a kormányzó párt hadseregének, a Hlinka Gárdának a beszivárgását és befolyását a haderőbe.

A haderő megszervezését hátráltatta, hogy a német hadsereg ellenőrizte az ország nyugati részét és elfoglalta az egykori csehszlovák laktanyáit, helyenként még a hadiipari komplexumokat is, így lehetetlenné tették az országrészben a szlovák katonai alakulatok működését. A probléma megoldása érdekében Szlovákia megállapodott Németországgal a Német Katonai Bizottság (DMK²²) létrehozásában, amely 1939 májusa és novembere között működött az országban, vezetője pedig Franz Barckhausen altábornagy volt. A DMK a nemzetvédelmi minisztériummal tartotta a kapcsolatot, amelynek részei voltak a szakmai albizottságok, de legfelsőbb szinten is egyeztettek. A megállapodás augusztusra elkészült, így megoldódott a probléma két ország között. A DMK a következő időszakban a Lengyelország elleni támadással kapcsolatos egyeztetések fóruma lett.

(Politikai szereplés és felelősség) Catlos az ország megalakításának első hónapjaiban nem csak katonaként, a szlovák haderő megszervezőjeként dolgozott, hanem politikusként is, mint a kormány tagja. Ezen kívül részt vett a nemzetgyűlés munkájában is mint képviselő, így a demokrácia felszámolásában és a totalitárius rendszer kiépítésében, valamint az ellenzék elleni fellépésében is. Az ország megalakulását követő egy hónap múlva a kormány már zsidóellenes intézkedéseket hozott, amelynek következtében a szlovákiai zsidó lakosságot kizárták a közszolgáltatból, amelyet tartalmazza a katonai szolgálatot is. A kormány 1939-ban ezeket az intézkedéseket szabad akaratóból és nem német nyomásra hozta meg. A nemzetvédelmi miniszter német szimpátiájára jellemző, hogy kezdeményezte: az egyik ezred vegye fel Adolf Hitler nevét. Catlos zsidóellenességét jól ábrázolja az a kijelentése, hogy „a zsidó-bolsevisták meg akarják semmisíteni a hadsereg egységét, és nyugtalanságot akarnak kelteni a katonák körében”.²³

Catlos politikai eliten belüli helyzete 1939 októberében megerősödött, amikor beválasztották a HSLS szélesebb elnökségébe. 1940 augusztusától 1943-ig tagja volt az Állami Tanácsnak, majd az Állam Védelmének Legfelső Tanácsának. A párton belül Catlos a radikális csoporthoz tartozott, amelynek a vezetője Vojtek Tuka kormányfő volt. A tábornok már 1939-től jó kapcsolatot ápolt Tukával, valamint Alexander Mach-hal, a Hlinka Gárda főparancsnokával.

A tábornok is érintett volt az 1941. januári politikai válságban, amelyet a HSLS két szárnya közötti konfliktus okozott. Catlos, mint katona nem kívánt részt venni a Tuka–Tiso közötti hatalmi játszmákban, ezért törekedett a haderőt kivonni ezekből az összetűzésekből, amelyet mint politikus nem igazán tehetett meg. Ennek ellenére sikerült a haderő viszonylagos politikamentességét megtartani. Ugyanebben az évben Catlos politikai helyzetét tovább rontotta a Stefan Jurech vezérkari ezredes, a Szárazföldi Csapatok Parancsnokságának törzsfőnöke által megfogalmazott bírálat, amely a haderő szerepvállalásaira irányult. Ezt követően Catlos benyújtotta lemondását, amelyet Tiso visszautasi-

tott. A bírálót, Jurech ezredest pedig budapesti katonai attasévá nevezték ki. Az incidens azonban megmutatta, hogy Catlos tábornoknak jelentős ellentáborra, esetenként ellenfelei vannak a haderőn belül is.

(Részvétel a szlovákiai zsidók holokausztjában) Catlos, mint a kormány tagja felelős a Szlovák Köztársaság zsidóellenes fellépésében, kiemelten abban, hogy tagja volt a kormány szélsőséges politikai szárnyának, amely a nemzetiszocialista eszme fő képviselője volt Szlovákiában. A haderőn belül már 1939 júniusától megjelent a zsidó személyekkel szembeni diszkrimináció, amikor jelentősen korlátozták jelenlétüket a katonai szolgálatban. A Szlovák Köztársaság megalakulása után egy évvel a kormány egyik meghatározó törekvésévé vált a zsidókérdés megoldása. A védelmi minisztérium ebben az időszakban inkább a kivárára játszott. A zsidóság mellett a szlovák kormány a romákat is társadalmi problémaként kezelte, mert a romák nem rendelkeztek állampolgársággal, így őket is kizárták a hadkötelezettségből. Ennek ellenére a zsidó és a roma lakosság az ország védelmi rendszerébe történő bevonására már 1939-ben létrehozták az első munkaszolgálatos alegységeket, amelyek jogi háttérét az 1940-es védelmi törvény biztosította. A törvény elfogadás utáni négy hónapban 1540 zsidó és roma személyt rendeltek be a munkaszolgálatos alegységekbe. A zsidók és a romák elleni állami szintű fellépést az 1940 őszen elfogadott új alkotmány biztosította. Az 1940-es szlovákiai népszámlás alapján 88 951 zsidó élt Szlovákiában. 1941 szeptemberében fogadta el a parlament azt a zsidóellenes törvényt, amely nemcsak a gazdasági és a közéletből tiltotta ki a zsidó vallású személyeket, hanem korlátozta az alapvető emberi jogaikat is. A zsidóellenes intézkedések betartását a belügyminisztérium 14. főosztálya ellenőrizte. A nemzetvédelmi minisztériumnál a munkaszolgálatos alegységekből elkülönítve hozták létre a zsidó és roma állományból a VI. munkaszolgálatos zászlóaljat. A zászlóaljból 1941 végére létrehozták a védelmi minisztérium Munkáshadtestét²⁴. A következő években jelentős számú munkaszolgálatos zászlóaljat állítottak fel az ország településein, valamint a keleti fronton. Ezekben az alegységekben nem voltak biztosítva a minimális életkörülmények sem. A munkászászlóaljak a katonai alakulatok számára nyújtottak segítséget, valamint a hadiparban és a polgári szektorban is alkalmazták őket.

1942 márciusában Szlovákia aláírta Németországgal azt az egyezményt, amely lehetővé tette a szlovákiai zsidók deportálását. Ezzel Szlovákia lett az első olyan ország, amely csatlakozott a hitleri „végső megoldás” koncepcióhoz.²⁵ 1942 márciusa és októbere között a szlovák rendőrség, a haderő, valamint a Hlinka Gárda támogatásával 57 628 szlovák zsidót zártak össze Szered²⁶, Nyitranovák²⁷, valamint Vihnye²⁸ körzetében kialakított munka- és koncentrációs táborokban. Ezt követően a szlovák hatóságok a szlovák–német határra szállították a zsidókat, ahol átadták őket az SS-nek. A Szlovák Köztársaság személyenként 500 birodalmi márkát fizetett mindenegyest átvevett, deportált személyért Németországnak. 1942. április 1-jén Catlos megakadályozta²⁹, hogy az egyik munkaszolgálatos zászlóalj zsidó állományát Németország területére szállítsák, de csak 1943 júniusáig, amikor politikai döntésre ezekből a zászlóaljból el kellett távolítani a zsidókat.

A szlovákiai zsidók többsége Auschwitzban, Majdanekben és Sobiborban (a Lengyel Főkormányzóság területén) lévő táborokban vesztette életét. Történelmi kutatások alapján csak 300-an éltek túl a táborokat. 1942-ben a Pozsonyban akkreditált pápai nuncius figyelmeztette a kormányt, hogy a németek szlovákiai zsidókat gyilkolnak meg a Lengyel Főkormányzóság területén. Josef Tiso visszautasította a nuncius vádjait, de később megerősítette, hogy Szlovákiában csak 24 000 zsidó maradt. A deportálások során hatezer

zsidó sikeresen Magyarországra szökött. A Szlovák Nemzeti Felkelés és a német megszállás után megkezdődött a maradék szlovákiai zsidóság megsemmisítése, amelynek során 1944 szeptembere és decembere között közel 12 600 zsidót deportáltak Auschwitzba és Theresienstadtbba, valamint a német katonák és a Hlinka Gárda tagjai Szlovákiában több ezer főt gyilkoltak meg. A világháború alatt a 70 000 deportált szlovákiai zsidó közül közel 60 000 fő vesztette életét, amellyel a szlovákiai zsidók kétharmadát megsemmisítették.

(A Lengyelország elleni háború) Ferdinand Catlos tábornok – szlovák hírszerzési információk alapján – már 1939 júniusában tudta, hogy a német haderő Lengyelország elleni támadásra készül, amelyhez Szlovákia területét is fel akarják használni. Ez jelentős dilemma elé állította a szlovák politikai vezetést, ami meg is osztotta a kormányt, így a nemzetvédelmi minisztert szembeállította Ferdinand Durcansky külügyminiszterrel. Catlos szerint, amit Tiso kormányfő és Alexandr Mach, a Hlinka Gárda parancsnoka is támogatott, Szlovákia politikai következmények nélkül nem maradhat semleges ebben a kérdésben, és ekkor a Kelet-Szlovákiát ért magyar támadásra utalt. Végül a külpolitikai folyamatok, valamint a német nyomásgyakorlás következtében a nemzetvédelmi miniszter által képviselt állásfoglalás győzött, így Szlovákia az aktív szerepvállalás mellett döntött. Ez a tervek szerint elsősorban az északi határok védelmében nyilvánult volna meg. A német felvonulást és a szlovák szerepvállalást az 1939. augusztus 24-én megkötött megállapodás szentesítette. Ezt követően Szlovákiában felerősödött egy lengyelelles propaganda is, amely szerint Lengyelország részéről várható támadás, amire a szlovák haderőnek is fel kell készülnie. Ennek érdekében augusztus 28-án általános mozgósítást rendeltek el az országban, amelynek következtében szeptember 20-ig 148 113 fő³⁰ vonult be.

A szerződés alapján a német haderő Szlovákia egész területén mozoghatott. Tiso jóváhagyásával a szlovák haderőt augusztus 29-én a német parancsnokságnak rendelték alá.³¹ Ugyanezen a napon Catlos tábornok átvette a Szlovák Tábort Hadsereg Parancsnokságát³² (Igló/Spisská Nová Ves). A tábori hadsereget három hadosztály alkotta, amelyek a három (a trencsényi, a beszercebányai és az eperjesi) hadműveleti szintű katonai parancsnokság bázisán jöttek létre. A hadsereg létszáma szeptember elejére elérte az 51 306 főt.

A szeptember 1-jén a lengyelek elleni harci parancsot maga Catlos adta ki. A tábori hadsereg 1. hadosztálya már az első nap átlépte a szlovák–lengyel határt, és szeptember 5-re területeket foglalt el Lengyelországban. A 3. hadosztály a lengyel haderő visszavonulását követően szintén jelentős lengyel területet vont ellenőrzése alá. A szlovák katonák előretörését a légierő is támogatta, amely során a szlovák repülőeszközök megakadályozták, hogy a lengyel felderítő repülőgépek behatoljanak Szlovákia légterébe. Az első tíz napban a tábori hadsereg vesztesége 18 halott, 46 sebesült és 11 eltűnt volt. Az első napokban Catlos inkább politikusként viselkedett és nem a műveleteket irányító parancsnokként, amelyet a nyilvános megjelenései is alátámasztottak.

A műveletek során Catlos tábornok és a Szlovákiában lévő német parancsnokság között több vita volt, mert a szlovák parancsnokok több esetben nem konzultáltak a Szlovákiából támadó német erők parancsnokával, pedig a DMK vezetője szerint Catlos tábornok is csak egy katonává volt, akinek az előjárójától – a német parancsnokságtól – kapott parancsot teljesítenie kellett volna, mert csak így részesedhetett a győzelemből. A német parancsnoksággal fennálló ellentétek ellenére szeptember 23-án Catlos tábornok javaslatot tett Tisonak, hogy 18 német katonatisztet tüntessen ki Szlovákia védelméért. A problémák ellenére a nemzetvédelmi miniszter tevékenységével és viselkedésével a német katonai vezetés elégedett volt. A német Biztonsági Szolgálat (SD³³) bécsi kirendeltsége folyamatosan

megfigyelte ugyan, de az SD jelentései alapján a tábornokot az ellenfelei németbarátnak tekintették, ami ellentmondott a valódi állásfoglalásának.

A Lengyelország elleni háborút követően Catlos szükségesnek tartotta, hogy a haderőn belül megerősítse pozícióját, mert egyre több katonatiszt bírálta, kiemelten azok csoportja, akik ellenezték az ország túl szoros német kapcsolatait.

(*A Szovjetunió elleni háború*) 1941-ben a pozsonyi szovjet nagykövet az alábbiak szerint jellemezte a nemzetvédelmi minisztert: „Catlos az egyedüli evangélikus vallású a szlovák kormányban. A katolikus Szlovákiában az evangélikusok kisebbségben vannak. Ha a katolikusok közé kerül egy evangélikus, akkor az harchoz vezet, amit a kormányban jól eltitkolnak. Az országban az evangélikusok mindenütt háttérbe szorultak. Másik oldalról, mivel Catlos protestáns, népszerűséget élvez a kormánnyal szembeni ellenzéki körökben. 1940-ben a miniszter egy beszélgetésen³⁴ kifejtette, hogy a protestánsok őt tekintik képviselőjüknek a kormányban, de a valóságban nem lehetett annak tekinteni. A katolikusok és az evangélikusok közötti békés együttélés híve volt, mert szerinte Szlovákiában nem alakulhat ki viszály a két vallási irányzat között. Catlos elmondta, hogy a Szovjetunió nem legyőzhetetlen. A beszélgetés során ellenőrizte, hogy a németek esetleg nem hallották-e. Catlos nem volt német-szimpatizáns. Békéltetőként lépett fel Tiso és Tuka, valamint Mach körülötte csoportosulások között, mert attól tartott, hogy ez a viszály ahhoz vezethet, hogy a németek megszállják az országot. Catlost úgy lehet jellemezni, hogy jó kapcsolatot tartott fenn a Szovjetunióval. Ahhoz azonban okos volt, hogy nyíltan ki is fejezze együttérzését a szovjetekkel. Ezt addig nem fogja megtenni, amíg nem változik a régióban a politikai helyzet, főleg, amíg Németországnak döntő befolyása van a régióra.”³⁵

Röviddel ezt követően, 1941. június 21-én Hans Elard Ludin német nagykövet a két ország közötti szerződés alapján felszólította a miniszterelnököt és az államfőt, hogy Szlovákia csatlakozzon Németország Szovjetunió elleni háborújához, amelyhez később mindkét állami vezető hozzájárult. A szlovák politikai elit számára fontos volt, hogy Magyarországot megelőzve csatlakozzon Németországhoz. A közvetlen katonai szerepvállalásról Josef Tiso államfő döntött, aki már a felkérés napján utasította a nemzetvédelmi minisztert a mozgósítás elrendelésére. Csak korlátozott behívásokra került sor, mert csak az elsődleges tartalékot rendelték be. A miniszter utasítást adott a haderő Gyorscsoportjának (RS³⁶) létrehozására, amelynek vezetésével Pilfouska vezérkari alezredest bízta meg. Az RS-t a 17. német hadsereg alárendeltségébe helyezték. A csoport első alegységei már június 24-én átlépték a szovjet–német határt. Amikor az RS létszáma meghaladta az 1910 főt, akkor átalakult Gyorsdandárrá (RB³⁷). A harci bevetés előtt, július 21-én az RB létszáma elérte a 4902 főt. Az RB első jelentős veszteségét már az első fegyveres összecsapásban elszenvedte, amelyben nagy szerepe volt a dandár parancsnokának. A RB elvesztette fegyverzetének egynegyedét, valamint 75 katonát, a sebesültek száma elérte a 176 főt, két főt pedig elfogtak a szovjetek. Ezt követően az RB-t átszervezték Gyorshadosztállyá, amelynek a vezetésével Jozef Turanec ezredest bízták meg, valamint a frontra vezényelték a Támogató Hadosztályt is Augustín Malár vezérkari ezredest vezetésével. A két hadosztály létszáma ekkorra már elérte az 50 698 főt. A védelmi miniszter utasítására még 1941-ben 35 623 szlovák katonát kivontak a frontról. Ezt követően 1943 októberéig nem haladta meg a két hadosztály összlétszáma a 18 502 főt. A szlovák csapatok folyamatos és Szlovákia számára jelentős veszteségeket szenvedtek a keleti fronton folyó harcokban.

A védelmi miniszter 1941-ben sok időt töltött a fronton. Catlos szerint a szlovák szerepvállalás azt szimbolizálta, hogy képesek megfelelni a Németország által elvárt kötele-

zetségeknél, amellyel Szlovákia előnyt szerzett Magyarországgal szemben az elszakított területek vonatkozásában. A fronton szerzett tapasztalatai 1942-re teljesen megváltoztatták Catlos tábornok állásfoglalását a háborúval kapcsolatban, mert zártkörű beszélgetéseken kifejtette, hogy a haderő fontos beosztásaira olyan tiszteket kell kinevezni, akik megbízhatóak egy esetleges németekkel szembeni ellenállás szervezése során. Az egyik találkozáson Catlos elmondta: fennáll annak a lehetősége, hogy a szlovák haderőnek be kell avatkoznia a harcba a magyarok vagy a németek ellen. 1943-ra már számos helyen olyan katonatiszt szolgált, aki a szlovák kormánnyal szembeni álláspontot foglalt el a háború vonatkozásában. Még ebben az évben Catlos arról beszélt, hogy a keleti határoknál össze kell vonni két hadosztályt, hogy szükség esetén megtámadják a német erőket annak érdekében, hogy a Vörös Hadsereg erői a biztosított folyosón keresztül gyorsan el tudják foglalni Szlovákia egész területét. A miniszter kifejtette, hogy Szlovákiának támogatnia kell a partizánokat.

Az első konkrét lépés a németekkel való szembenállásra 1943 augusztusában történt, amikor a kormány döntése alapján a fronton szolgáló két hadosztályt csak a szlovák nemzetvédelmi miniszter engedélyével lehet bevetni. A német fél a szlovák kormány lépését annak tulajdonította, hogy Szlovákiának kétségei támadtak Németország végső győzelmével kapcsolatban.

1944 elején Catlos tábornok a Kelet-szlovákiai Hadsereg (Hadosztály) létrehozásával foglalkozott, amellyel az volt a célja, hogy megerősítse az ország észak-keleti határát az előretörő Vörös Hadsereggel szemben. Másrészt a magyar haderő által létrehozott Árpád védvonal folytatását akarták kialakítani a Kárpátok észak-keleti vonulatainál. Ehhez azonban a keleti fronton lévő két hadosztály hazarendelését kellett volna elérnie. A német katonai vezetésnek más tervei voltak a két hadosztállyal, de Catlos azzal védekezett a német tábornokok előtt, hogy nem rendelkeznek megfelelő állománnyal fenntartásukhoz. Kelet-Szlovákia katonai megerősítéséhez később a német fél is hozzájárult, így májusban megkezdődhetett az alakulatok létrehozása. A Kelet-szlovákiai Hadsereg parancsnokságát Eperjesen hozták létre, és májusban megkezdődtek Szlovákia nyugati részéről egyes alakulatok áthelyezése. Augusztusra a hadsereg létszáma meghaladta a 35 000 főt, és a szlovák haderő legjobban felszerelt és kiképzett alakulata lett.

1944 nyarán Catlos és a német katonai vezetés között a munkaszolgálatos zászlóaljok ügyében komoly konfliktus alakult ki, valamint a két hadosztály külföldről (Romániából és Olaszországból) történő hazatelepítése ügyében elmérgesedtek a kapcsolatok.

(A szlovák nemzeti felkelés) A szlovák nemzeti felkelés előkészületeiről Catlosnak pontos információi voltak, mert a katonai hírszerzés folyamatosan jelentett a partizánokról és Ján Golian³⁸, a felkelés katonai parancsnokának terveiről. A miniszter 1944 nyarán tárgyalást folytatott az illegális Szlovák Nemzeti Tanács (SNR³⁹) képviselőivel, amely során kiderült számára, hogy az ellenállók nem számítanak rá, mert az elmúlt években kompromittálta magát a fasiszták és a németek oldalán. Ennek ellenére továbbra is támogatta a felkelőket, akiknek azt üzenté, hogy kész eleget tenni minden követelésüknek. A felkelés politikai irányítói azt kérték, hogy biztosítson számukra egy repülőgépet, amellyel átrepülnek a szovjetekhez a felkelés támogatására vonatkozó egyeztetés érdekében. Erre 1944. augusztus 4-én sor is került, amely során az SNR képviselői elvitték a Catlos által készített memorandumot is. A dokumentumban Catlos felajánlotta segítséget a Szovjetunióknak, valamint azt, hogy csatlakozik a német- és a magyarellenes szövetséghez. A román kiugráshoz hasonló tervet vázolt fel a szovjeteknek. Catlos terve azonban naivitást mutatott, amelyet nem csak a szovjetek, hanem a felkelők sem fogadtak el.

1944. augusztus 29-én a felkelés kirobbanását követően Catlos rádióbeszédet tartott, amelyben bejelentette a német megszállást, és felszólította a lakosságot és a haderőt, hogy támogassák a német katonákat. Tiso elnök a főváros helyőrségének lefegyverzésére irányuló intézkedése után Catlos benyújtotta lemondását. Ezt követően az elnöki palota őrségének őrizetébe került. Szeptember 2-án éjszaka kiszabadul a börtönéből és Pozsonyból Besztercebányára menekült, ahol felajánlotta szolgálatát Golian alezredeknek, a felkelés katonai vezetőjének, amelyet az alezredek elutasított, így Turanec tábornokkal együtt egy szlovák partizáncsoport őrizetébe helyezték. Szeptember 13-án a Tri Duby repülőtérrel először Kijevbe, majd Moszkvába szállították. Felesége Elena Catlosová és kislánya Viera Szlovákiában maradt. Catlost 1944. december 22-én a Szlovák Köztársaság Katonai Bírósága távollétében dezertálásért halálra ítélte.

(A háború utáni évek) 1943-ban Eduard Benes moszkvai tárgyalásain kifejtette a szovjet tárgyalódelegációnak, hogy a Szlovák Köztársaság vezetőit, többek között Ferdinand Catlost a háború után halálra kell ítélni az elkövetett bűneikért. Ennek alapján 1946-ban megkezdődtek a csehszlovák–szovjet egyeztetések Catlos kiadásáról. A szovjetek tudták, hogy végtelenségig nem lehet őrizetben tartani a tábornokot, hanem bíróság elé kell állítani, mint az egykori szlovák állam egyik vezetőjét. Ezt pedig Csehszlovákiában kell megtenni. 1946. december 17-én Catlost a Butyinszkaja börtönből átszállították a szovjet állambiztonság egyik fogdájába. Ezt követően a szovjet külügyminiszter-helyettes intézkedett, hogy a tábornokot három fogva tartott szlovák katonatiszt társával adják át a csehszlovák hatóságoknak. Az erről szóló megállapodást 1947. január 8-án írták alá Prágában. Ezt követően a fenti személyeket átszállították a Szovjetunióból Csehszlovákiába, ahol azonnal a Nemzeti Bíróság elé állították őket. A bíróságot az SNR egy 1945-ös a fasiszta bűncselekmények, valamint megszállás és a hazaárulás elleni fellépésről szóló határozata alapján hozták létre. A háromszintű bíróság helyi, kerületi és nemzeti népi bíróságból állt, elnöksége pedig öt tagból: egy hivatásos bíróból, valamint négy népi ülnökből. 1947. december 31-ig 11 945 ítéletet hoztak 20 550 vádlottal szemben, akik közül 8058 főt ítélték el. A Nemzeti Bíróság ítélete elleni fellebbezésre nem volt lehetőség. Ez a bíróság döntött Catlos ügyében is. 1947. december 10-én az Igor Daxner vezette pozsonyi bíróság öt év börtönbüntetésre ítélte a tábornokot. Catlos azonban már 1948 januárjában szabadult, mert beszámították a szovjet hadifogságát is, valamint a fennmaradó részt elengedték.

A csehszlovák haderő Catlos tábornok helyzetével összefüggő álláspontját jól jellemzi, hogy 1945-ben Elena Catlosová férje utáni járadékra (pénzügyi ellátásra) vonatkozó kérelmét elfogadták.⁴⁰ Ugyanakkor a csehszlovák hadsereg nem ismerte el Catlos tábornoki rendfokozatát, mert az utolsó csehszlovák rendfokozatán alezredeként tartották nyilván. A bírósági döntést követően azonban azt is elvesztette, mert az ítéletben lefokozták.

1948-tól eleinte fizikai munkásként dolgozott egy kőbányában Liptószentmiklóson, majd 1950. november 15-től könyvelőként Rózsahegyén⁴¹ egy állami kombinátban, végül Túrócszentmártonban⁴² hivatalnoki tisztséget látott el egészen 62 éves koráig, amikor nyugdíjba vonult. Nyugállománya vonulásakor a hadsereghez fordult a nyugdíjának megállapítása érdekében, de a védelmi minisztérium visszautasította a nyugdíjfelvételét az öt éves börtönbüntetésére, illetve arra hivatkozva, hogy 1945 után nem szolgált a csehszlovák hadseregben. Nyugdíjas éveiben sokat publikált különböző periodikákban, mint a Legie, a Národné noviny, a Tribuna, valamint megírta emlékiratait, amelyek kiadását nem tették lehetővé.

1972. október 16-án 77 éves korában halt meg Túrócszentmártonban.

(*Személyisége és sorsa*) Catlos életét és katonai pályafutását az ellentmondásosság jellemezte, mert valódi karriert csak abban az öt évben ért el, amelyért az azt követő 28 évben bűnhődött. 1939-et megelőzően nem mondható, hogy sikeres katonai pályát futott be, mert 18 évnyi szolgálat után nem volt önálló alakulatparancsnok, ellentétben a hasonló korú tisztársaival. Ezért volt váratlan, hogy Jozef Tiso őt választotta nemzetvédelmi miniszternek. Catlos természetesen élt a lehetőséggel, és mindent megtett annak érdekében, hogy teljesítse a rábízott feladatokat. Miniszteri tisztségében azonban megjelent, hogy inkább katonának, mint politikusnak tartotta magát. Ennek ellenére nem tudta kivonni magát a szlovák belpolitika küzdelmeiből. Több esetben fő támaszára, Tuka kormányfőre kellett támaszkodnia, hogy ne bukjon el a politikai harcokban. A háború alatt kettőssége megjelent a németekkel kapcsolatos állásfoglalásában is, mert egyes esetekben abszolút németbarátnak lehetett tekinteni, amelyet kívülállók is megerősítettek, más esetekben pedig a németekkel szembeni álláspontot foglalt el. Feltehetően ez is annak a megfelelésnek az eredménye, amely miniszteri éveit jellemezte. Catlos személyes háborús tapasztalatai során döbönt rá, hogy a háború nem Szlovákia érdekeit szolgálja. A miniszter azonban már túl későn eszmélt rá, így addigra már jelentősen kompromittálta magát a klerofasiszta szlovák kormány tagjaként, kiemelten a szlovákiai zsidók és a romák elleni erőszakos fellépés során. Ennek ellenére ragaszkodott ahhoz, hogy szerepet vállaljon a másik oldalon és kísérletet tegyen pozíciójának átmentésére, amelyet alátámaszt az általa a szovjeteknek készített memorandum is.

Catlos magyarokkal kapcsolatos véleményét nagymértékben befolyásolták az ifjúkori élményei. Feltehetően jól beszélt magyarul, mert az iskolában magyarul tanulhatott, magyar alakulatnál szolgált, valamint Budapesten katonadiplomata volt. Politikai identitásának kialakulásakor jelentős hatást gyakorolt rá a szlovák nemzeti mozgalmak magyarellenessége, amely katonai pályafutása során csak erősödött. A minisztersége alatt egyértelműen megfogalmazta, hogy Magyarországot ellenfélnek tekinti annak ellenére, hogy szövetségesek voltak a németek oldalán.

IRODALOMJEGYZÉK

- Igor Baka – Frantisek Cséfalvay – Peter Kralcák a kol.: Ferdinand Catlos vojak a politik (Pro Militaria Historia, 2011, Bratislava).
- Václav Stefánsky: Generál Ferdinand Catlos (VITA MOSR, 1998, Bratislava).
- Jan Staigl a kol.: Generál. Slovenská vojenská generalita 1918–2009 (Magnet Press, 2009, Slovakia).
- Charles K. Kliment – Bretislav Nakládal: Slovenská Armáda 1939–1945 (Nase vojko, 2001).
- Gosztonyi Péter: Háború van, háború! (Népszava, 1989).
- Padányi Viktor: Összeomlás (1918–19) (forrás: <http://betiltva.com/2010-2013/padanyi-viktor-osszeomlas-i-resz/>, letöltve: 2012.08.28.).
- Miro Bilsky: 7. Československý strelecký pluk TATRANSKÝ [A 7. „Tatranský” csehszlovák lövészezred] (forrás: <http://www.tatransci.sk/sk/index.php?clanok=7>, letöltve: 2012.08.28.).
- Miroslav Caplovic mjr. mgr. PhD: Generál I. triedy Ferdinand Catlos (Obrana 6/2007, 29. o.).
- Eduard Niznansky: The Holocaust in Slovakia 2. – Forrás: <http://www.niznanskyedo.host.sk/The%20Holocaust%20in%20Slovakia%202.htm> (letöltés ideje: 2012.09.25.)

JEGYZETEK

- 1 A nevének eredeti írása Čatloš, amelynek kiejtése Csatlós.
- 2 A klerofasiszta jelző az ország vezetésének egyházhoz való kapcsolatára, valamint nemzetiszocialista ideológiájára utal.
- 3 Václav Stefánský: Generál Ferdinan Catlos (MOSR, 1998, Bratislava), valamint Baka–Cséfalvay–Kralcák a kol.: Ferdinan Catlos vojak a politik (Pro Militaria Historica, 2011, Bratislava).
- 4 A Google magyar nyelvű változatának, magyar web helyeken történő keresésének eredménye alapján. (letöltés: 2012.08.25-én)
- 5 A jelenlegi neve Liptovský Peter–Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš) közelében található.
- 6 Liptovský Mikuláš.
- 7 Kežmarok.
- 8 A Mor ho! eredetileg Samo Chalupka evangélikus lelkész egyik versének a címe volt, amely a szlovák nemzeti mozgalom egyik jelképévé vált.
- 9 Dolný Kubín.
- 10 Ružomberok.
- 11 Prešov.
- 12 A tábornok életéről szóló források ebben ellentétet mutatnak.
- 13 A település jelenleg Ukrajna területén található az egykori Lembergől (ma Lviv) keletre.
- 14 Česká družina.
- 15 A jelenlegi Ukrajna területén található, Ternopil közelében.
- 16 Ukrajnában található, Kijevtől 170 km-re északkeletre. A település mai neve Bakhmach.
- 17 A MTI 1927-ből származó híre az újrán fogadásán részt vevő Catlost Csehszlovákia budapesti katonai attaséjának minősíti.
- 18 Hlinková Slovenská Ludová Strana.
- 19 1944-ben Catlos menekülése után szeptember 5-től átvette a nemzetvédelmi minisztérium vezetését.
- 20 A csehszlovák hadseregben hadosztálytábornoknak, vagyis altábornagynak felelt meg.
- 21 Vida Csaba: A szlovák–magyar fegyveres konfliktus 1939 tavaszán (*Társadalom és Honvédelem*, 2007/2. pp. 5–21.)
- 22 Deutsche Militärkommission in der Slowakei.
- 23 Igor Baka – Frantisek Cséfalvay – Peter Kralcák a kol.: Ferdinand Catlos vojak a politik – 29. o.
- 24 Pracovný zbor MNO.
- 25 United States Holocaust Memorial Museum, Forrás: <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007324> (letöltés ideje: 2012.09.25.)
- 26 Sereď.
- 27 Nováky.
- 28 Vyhne.
- 29 Igor Baka a kol.: Ferdinand Catlos vojak a politik. 126. o.
- 30 Más adatok szerint 116 755 fő.
- 31 Václav Stefánský, i. m. 40. o.
- 32 Szeptember 2-től a parancsnokság megnevezése Szlovák Hadsereg-parancsnokság lett.
- 33 Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS.
- 34 Catlos jól beszélt oroszul.
- 35 Stefánský, i. m. 43. o.
- 36 Rychla skupina.
- 37 Rychla brigáda.
- 38 Ján Goliánról *A magyar föld szülötte, a csehszlovák haderő katonája és a szlovák fasisztaellenes felkelő* címmel a *Valóság* 2010/9. számában jelent meg egy tanulmányom.
- 39 Slovenská národná rada.
- 40 Václav Stefánský: Generál Ferdinand Catlos – 38. oldaltól lévő kép és dokumentumgyűjtemény alapján.
- 41 Ružomberok.
- 42 Martin.

A nyugati civilizáció peremén Marian Zdziechowski és Oskar Halecki Magyarországról

A két világháború közötti Magyarország megítélése még ma sem egységes. Sokan írtak sokfélét erről a korszakról, a közvéleményt mind a mai napig megosztják az akkor történtek. A témával foglalkozó történészek, újságírók, közéleti személyiségek véleménye meglehetősen széles skálán mozog erről a történelmi korszakról. Jelen írásnak az a célkitűzése, hogy bemutassa két kortárs lengyel történétíró, Marian Zdziechowski és Oskar Halecki álláspontját a két világháború közötti Magyarországról. Kiindulópontunk: Marian Zdziechowski magyar tárgyú tanulmányai,¹ illetve Oskar Halecki *A nyugati civilizáció peremén*² című műve. A XX. század elején, közepén működő lengyel kutatóknak megvan az az előnyük, hogy attitűdjük az aktuális magyar eseményekhez egy külső szemlélő véleményét tükrözi, s így mentesek az esetleges autosztereotípiáktól. A '20-as, '30-as évek Magyarországa több olyan sorsfordító eseményen ment keresztül, mely az országot – nemcsak politikai értelemben, de gondolkodásmódot tekintve is – kényszerpályára helyezte. Elég csak itt a kommün megrázkódtatásaira, a trianoni békeszerződés következményeire, valamint a kisantant gyűrűjében való külpolitikai elszigeteltségre gondolni. A két lengyel gondolkodó írásaiban arra vagyunk kíváncsiak, hogy miként jelenik meg ez a kényszerpálya, s van-e valamiféle megoldási javaslatuk arra, hogy hogyan lehetne kitörni ebből a szűk mozgástérből.

Marian Zdziechowski (1861–1938) irodalomtörténész, közíró, vilnai professzor kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett a szláv világban, olyan formátumú egyéniségeket ismert személyesen, mint József Piłsudski lengyel államférfi, Lev Tolsztoj orosz író,³ vagy Csehszlovákia első köztársasági elnöke, Tomáš Garrigue Masaryk.⁴ Egyúttal kitűnő magyar kapcsolatokat is ápol, és így alkalma nyílt nemcsak Magyarországot, de az ország és a nemzet mentalitását, „lelkét” is megismerni. A korabeli magyar politikai élet legfelső szintjével szintén személyes kapcsolatban állt, többször találkozott ifjabb Andrássy Gyulával, Apponyi Alberttel és járt kihallgatáson Horthy Miklósnál is. Magyar témájú értekezéseire válaszként több hazai tudományos testület is tagjai sorába választotta; így került például az MTA külső tagjai közé 1928-ban.⁵ A szegedi Ferenc József Tudományegyetemnek 1930-ban lett díszdoktora,⁶ s még ugyanebben az évben vehette át Horthy Miklós kormányzótól a II. osztályú magyar érdemkeresztet csillaggal.⁷

Oskar Halecki (1891–1973) történész is jelentős hírnévnek örvendett a két világháború között. Kelet-Közép-Európával kapcsolatos nézeteit több nemzetközi történészkonferencián – így például 1923-ban Brüsszelben, 1928-ban Oslóban, és 1933-ban Varsóban – ismertette.⁸ A '20-as évek közepén Genfben és Párizsban a Népszövetség tudományos kapcsolatokkal foglalkozó bizottságának tagja volt, így olyan személyek mellett dolgozott, mint Maria Skłodowska-Curie, vagy éppen Albert Einstein. Elsősorban szakmai kapcsolatai voltak Magyarországgal – főként Lukinich Imrével⁹ –, jelen volt 1939. május 26-án a budapesti Lengyel Intézet megnyitóján is, ahol Hóman Bálint és Eckhardt Sándor mellett mondott beszédet.¹⁰

A két lengyel szerzőről tehát egyaránt elmondható, hogy koruk Európa-szerte ismert és elismert gondolkodói voltak, s volt még egy közös vonásuk; mindkettejük életében fontos szerepet játszott a katolikus vallás. Ennek fényében ítélték meg a hitet és a kelet-közép-eu-

rópai államok függetlenségét veszélyeztető ideológiákat, elsősorban a nemzetiszocializmust és a kommunizmust. Csorba Tibor nekrológiájában a következőket írta Zdziechowskiról:

„Az orosz befolyást károsnak tartotta, és hirdette. Esküdt ellensége volt a bolsevizmusnak, amely »elállatiasítja az embert, vérszívóvá teszi, megöli lelkét, hogy aztán járomba hajtsa, mint a barmot.« Állandóan figyelmeztette a lengyeliséget az orosz szomszédság veszedelmére. Katolikus világnézetével mindig ellentétben állott mindaz, ami Lengyelország keleti határain túl történt cárizmus, bolsevizmus és egyéb jelszavak hangoztatásával.”¹¹

Zdziechowski és Halecki sem beszélt magyarul, ezért az idegen nyelvű szak- és memoárirodalomra, sajtótermékekre, valamint személyes kapcsolataikra, beszélgetéseikre, levelezéseikre hagyatkozhattak, amikor Magyarországról írtak. Zdziechowskiról elmondható, hogy kollégájánál szélesebb ismerősi körrel rendelkezett hazánkban.

A vilnai professzor már 1920 júniusában megírta a *Monarchia széteséséről és a tanácsköztársaságról* szóló *Magyarország tragédiája és Lengyelország politikája*¹² című esszéjét. Ebben határozottan bírálta Károlyi Mihályt, aki a kommunista Kun Béla kezére játszotta az országot, miután bebizonyosodott, hogy nem képes Magyarország érdekeinek megfelelő tárgyalási pozíciót elfoglalni az antanttal. Zdziechowski szerint ezzel megvette a bolsevikoknak azt a szívességet, hogy az ország megmentőiként léphessenek fel. Részletesen beszámolt a sok rablásról, rekvirálásról, erőszakról, az egyházellenes kirohanásokról. Az erkölcsi, morális csőd mellett kitért a bolsevik hatalom gazdasági téren tanúsított dilettantizmusára is, mely az országot hosszú időre adósságokba taszította. Ezzel szemben Horthyt, az ellenzék vezetőjét, a proletárdiktatúra elsőprójét nemzeti hősként, a katolicizmus megmentőjeként ünnepelte.¹³ Nagy jelentőséget tulajdonított Zdziechowski ennek a fordulatnak, mivel úgy vélte, hogy Magyarország ezzel megvédte Európát a bolsevizmus veszedelmétől. Szerinte ennek a győzelemnek a vallásos hagyomány és a kereszténységbe vetett hit volt a kulcsa. Zdziechowski úgy gondolta, hogy Magyarország a bolsevizmus leverésével történelmi kötelességét teljesítette, mivel Lengyelország mellett Magyarország volt évszázadokon keresztül a kereszténység védőbástyája.¹⁴ Nem volt véletlen Zdziechowskinak ez az érdeklődése a magyarországi események iránt, ugyanis az esszé megírásának idején már Tuhacsevszkij Vörös Hadserege nyomta nyugat felé Pilsudski lengyel csapatait. Zdziechowski mint patrióta, mélyen vallásos tudós kötelességének érezhette azt, hogy beszámoljon a magyarországi tapasztalatokról. Tisztában volt vele, hogy a kelet felől érkező szovjet–orosz hadsereg esetleges győzelme sem a lengyel államiséget, sem a katolikus hiten alapuló lengyel tradíciókat nem fogja érintetlenül hagyni. Zdziechowski meggyőződését erősítették fiatalkori tapasztalatai; az 1863-as sikertelen januári felkelés, valamint az azt követő elnyomás emléke. Lengyelország azon részéből származott, melyet korábban éppen az oroszok tartottak megszállva.¹⁵ Az orosz pánszlávizmustól óvott, történjen az a cár, vagy a bolsevik ideológia égjéze alatt.¹⁶ Zdziechowskinak lehetett viszont egy másik célja is a magyar kérdés köztudatba emelésével; már 1920-ban világossá vált előtte, hogy az újjászületett Lengyelországnak – Magyarországhoz hasonlóan – nem különösebben jó a viszonya szomszédjaival, ezért Zdziechowski szerint szükség volna a közös lengyel–magyar határ megteremtésére.¹⁷

A kommün megrázó élménye a két világháború között erősen hatott a magyar társadalomra és politikai elitre, s ez egy olyan fajta gondolatbeli elhatárolódáshoz vezetett, mely meggátolt mindenfajta közösséget a kommunista ideológiával és Szovjet-Oroszországgal. Amikor előzönlötte Lengyelországot Tuhacsevszkij Vörös Hadserege, Kelet-Közép-Európában egyedül Magyarország volt hajlandó segíteni, s erről Marian Zdziechowski is megemlékezett. Leírta, hogy a legkritikusabb napokban egy magyar küldöttség látogatott Varsóba, hogy támogatásukról biztosítsa a lengyeleket. „Abban a pillanatban, amikor Franciaország kivételével mindenki elhagyott minket, ők, Magyarország képviselői, azért jöttek el, hogy elmondják, velünk vannak, és nem a vörös barbárokkal. (...) A magyarok ekkor a legne-

mesebb példáját adták az emberi civilizáció ügyének. (...) Történelmi kötelességük tudatában készek voltak mellettünk ismét kiállni, és megvédeni magukat, a kereszténységet és az ember szellemi kultúráját Rettenetes Iván véres utódaival szemben.”¹⁸ E sorokból az látszik, hogy Zdziechowski a kommün és a bolsevik háború idején nem csupán Magyarország és Lengyelország szuverenitását féltette, hanem azt a szellemi kultúrát is, melyet a kereszténység a kelet-közép-európai nemzeteknél az elmúlt közel 1000 évben megteremtett. A bolsevik expanzió reális veszélyeiről beszélve kívánta felrázni kortársait a lengyel nemzeti függetlenség eufóriájából, s ez a pesszimizmus, katasztrófizmus Zdziechowski történetfilozófiájának egyik alapvető elemévé vált.¹⁹ A lengyel–bolsevik háború magyar vonatkozása kapcsán Zdziechowski még kiemelte, hogy a csepeli lőszergyárak 1919 márciusa óta Lengyelországnak gyártották a hadianyagot, ám 1920 nyarán, a hadi események tetőzésekor Csehszlovákia tiltakozása miatt sem önkénteseket, sem lőszerszállítmányokat nem lehetett Varsó segítségére küldeni. *„Inkább eltűrjük a szörnyű háború súlyát, minthogy átengedjük területünkön Horthy hordáit; nem szeretnénk a hóhér szerepét Oroszországgal szemben.*” – Idézte Zdziechowski a Právo ludu című cseh lapot.²⁰ Ez a hozzáállás – és még számos, másik – kijelölte a két világháború közötti magyar külkapcsolatok másik neuralgikus pontját: Csehszlovákiát. Csehszlovákia és a kisantant problematikája viszont már átvezet bennünket történelmünk másik sorsfordító eseményéhez, a trianoni békeszerződéshez.

Mint Oskar Halecki írja *A nyugati civilizáció peremén* című művében, Magyarországot a párizsi békekonferencián egy korábbi ellenséges birodalom jogutódjának tekintették, mely részes volt a háború felelősségében, ezért jóvátételi és lefegyverzési kötelezettséget szabtak ki rá. A nemzeti önrendelkezés elvét gazdasági, katonai illetve más indokokra hivatkozva úgy alkalmazták, hogy azzal a szövetségeseknek tekintett utódállamoknak kedvezzenek. Hiába hivatkozott Apponyi Albert a Wilson elnök által hirdetett népek önrendelkezési jogára, a magyar küldöttségnek mindössze egyetlen esetben, Ausztriával szemben sikerült kiharcolnia népszavazást, ennek nyomán a kérdéses terület – Sopron környéke – Magyarországhé maradt. Ettől függetlenül az ország területének 71,4 százalékát, lakosságának pedig mintegy 60 százalékát kellett feladnia, ezzel együtt három és fél millió magyar szorult az új határon túl, akik közül 1,8 millióan a megmaradt Magyarországgal közvetlenül szomszédos területeken éltek.²¹ Az első világháborút lezáró békeszerződések közül Halecki a legrészletesebben a trianoni békeszerződést taglalta. Leírta, hogy Magyarországnak át kellett adnia egész déli határvidékét a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak. Erdély túlnyomórészt magyarok lakta területeit Románia szerezte meg, ám még így sem adtak meg mindent Bukarestnek, amit a háborúba lépése előtt titokban megígértek neki. A magyarok elveszítették országuk teljes északi részét, ahol nemcsak szlovákok, hanem ruszinok is laktak. Földrajzi és etnikai okok miatt az az ideiglenes döntés született, hogy Ruszinföld Csehszlovákiához csatolva kap autonómiát. Marian Zdziechowski Ruszinföldet tartotta az ideális összekötő kapocsnak Magyarország és Lengyelország között.²² Halecki megemlíti még, hogy a csehszlovák állam határait egészen a Dunáig kiterjesztették, ami *„hozzájárult ahhoz, hogy a trianoni béke a magyarok körében olyan erős »revizionizmust« fejlesztett ki, mely alig maradt el a németeké mögött.*”²³ Oskar Halecki megpróbált tárgyilagos maradni a békeszerződések taglalásánál, Marian Zdziechowski viszont lesújtó véleményrel volt mind a békerendszerről, mind pedig kidolgozóirol. Egyetértett honfitársával, Hipolit Milewski íróval, aki szerint a világot átszabó társaság nem állt másból, mint az *„1871-es antiklerikális és félig kommunista Clemenceauból, a szabadkőműves Orlandóból, az álpuritán (...) Lloyd George-ból és a Monarchia személyes ellenségéből, a presbiterianus Wilsonból.*”²⁴ Marian Zdziechowskit oly mértékben felháborította a magyarokat sújtó békeszerződés,

hogy *Magyarország és Magyarország körül* című művét bevallottan tiltakozásnak szánta a trianoni békeszerződés ellen.²⁵ Zdziechowski értesülése szerint André Tardieu, aki a trianoni békeszerződés pontos kidolgozásával megbízott bizottságot vezetett, első fellépésekor azt mondta: „*Az Osztrák–Magyar Monarchiának nincs irtalom.*”²⁶ Ezt a hozzáállást Marian Zdziechowski azért ítélte el, mivel konzervatív gondolkodású ember lévén nemcsak a katolicizmus, de a monarchikus berendezkedés híve is volt, s nem hitt a tömegdemokráciában, mert ott szerinte a mennyiség uralkodik a minőség felett.²⁷ Zdziechowski értékelése szerint Trianon a legnagyobb katasztrófa a magyarságnak az 1526-os mohácsi csatavesztés óta,²⁸ ám szerinte ez nemcsak a magyaroknak kudarc, hanem a lengyeleknek is, akik a függetlenség kivívásának pillanatában veszélyes politikai helyzetben találták magukat; két hatalmas „kolosszus” – Németország és Szovjet-Oroszország – fogta őket közre.²⁹

Az antant a trianoni békeszerződéssel éket vert Magyarország és a győztes hatalmak közé. Ezzel még inkább beszűkült a magyar politika mozgástere. Esélyt jelenthetett volna a kitörésre egy újabb Habsburg-monarchia létrehozása, ám ezt nemcsak nyugaton, de Budapesten is ellemeztek. Mint Oskar Halecki írja, Magyarországon a legitimizmus olyan erősnek tűnt, hogy az utolsó Habsburg király, IV. Károly két sikertelen kísérletet is tett, hogy örökségének legalább magyar részét visszaszerezze, ám ezután Madeira szigetére száműzték, ahol 1921-ben meghalt.³⁰

A Habsburgok restaurációs kísérlete tehát megbukott, s Magyarország egy olyan Kelet-Közép-Európában találta magát, ahol a szomszédos államoknak további területi követeléseik voltak vele szemben. A szomszédos Csehszlovákia, Románia és Szerb–Horvát–Szlovén Királyság alkotta kisantant kifejezetten Magyarország ellen irányult.³¹ Ebbe a szövetségbe szerette volna Beneš Lengyelországot is bekapcsolni azzal az állítólagos indokkal, hogy megóvják Európát a következő bolsevik támadástól. Történt ez mindössze pár hónappal azután, hogy Csehszlovákia mindenfajta segítséget megtagadott Lengyelországtól a lengyel–bolsevik háború idején.³² Lengyelország nem csatlakozott ehhez a szövetséghez, mivel tisztában volt vele, hogy nem Németország ellen irányul – ahogy azt Párizsban szerették volna –, hanem Magyarország ellen. Zdziechowski állítása szerint Take Ionescu román külügyminiszter 1921 januárjában azért látogatott Varsóba, hogy részvételre buzdítsa Lengyelországot Magyarország felosztásában. Ennek fejében a lengyel–csehszlovák határt délebbre tolták volna, egészen a Kassa–Oderberg (ma: Bohumín, Csehország) vasútvonalig.³³ Csehszlovákia, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság Magyarországgal szembeni ellenséges viselkedése Marian Zdziechowskit a XVIII. század végén Lengyelországot felosztó három nagyhatalomra emlékeztette.³⁴ Magyarország tehát a szomszédos országokra nem számíthatott, ráadásul a ’20-as években a lengyel külpolitikának is illeszkednie kellett a francia elképzelésekhez, ezért a lengyel–magyar szövetség is háttérbe került. Erről lemondóan csak így nyilatkozott Zdziechowski: „*a körülmények változtak, viszont ugyanazon az úton járunk. Pétervár helyét Párizs vette át.*”³⁵

A ’30-as évek közepére viszont megváltozott a külpolitikai helyzet. Amikor I. Sándor jugoszláv királyt Marseille-ben meggyilkolták, és a merénylettel kapcsolatban Magyarországot a kisantant államai diszkreditálni próbálták, Csehszlovákia és a Jugoszláv Királyság arra számított, hogy a felfokozott nemzetközi hangulatban büntető hadjáratot indíthatnak majd Magyarországot ellen. Ekkor viszont Lengyelország értesítette Franciaországot, hogy ez esetben a lengyel hadsereg be fog nyomulni Csehszlovákiába. A kisantant tehát ezt a diplomáciai csatát elveszítette.³⁶

Oskar Halecki szavát tette, hogy a ’30-as években a Gömbös-kormányának erősebb tekintélyuralmi jellege volt elődjeinél, és nyíltan pártolta a fasiszta elképzeléseket. A lengyel történész azt is megjegyezte, hogy ezzel párhuzamosan egyre több és nagyobb számú, a

német náciizmus befolyása alatt álló nacionalista csoportosulás jelent meg, amelyek főképp Gömbös Gyula utódai alatt törtek előre, és a Nyilaskeresztes Pártban egyesültek.³⁷

Marian Zdziechowski 1937-ben papírra vetett elképzelése szerint Lengyelországnak kellene lennie a közvetítőnek a kisantant országai és Magyarország között, mert ha Kelet-Közép-Európa országai nem fognak össze, függetlenségük óriási veszélynek lesz kitéve. Zdziechowski már 1937-ben megjósolta, hogy az Anschluss csak az első lépés, Hitler azután Csehszlovákiát, Magyarországot, majd Lengyelországot is el akarja majd foglalni.³⁸

Oskar Halecki 1952-ben írt könyve azt állítja, hogy a lengyel politika nem ismerte fel kellőképpen Hitler első lépéseit Kelet-Közép-Európa meghódítása felé. Ugyanakkor megjegyzi, hogy *„a régió többi országai és a nyugat-európai országok sem tudták megérteni, hogy a lengyel kísérletek, amelyek révén Lengyelország egyszerre próbált független maradni a náci Németország és a Szovjetunió befolyásától, nemcsak magának Lengyelországnak fontosak, hanem a két leendő agresszor között fekvő nemzetek egész csoportja szempontjából is, hiszen ezek mindegyike valamelyik agresszor ellenőrzése alá kerülne, ha Lengyelország elbukik.”*³⁹ Halecki ezt a helyzetet korántsem tartja kivételesnek, mivel álláspontja szerint Kelet-Közép-Európa számára a két oldalról jövő fenyegetés volt mindig is a normális állapot. Szerinte megelőzhetőek lettek volna a későbbi gyászos események, ha az első világháború után egy szolidárisabb békerendszer alakotnak meg, s ha a Németországban, valamint a Szovjetunióban kialakuló totalitárius rezsimek ellen a nemzetközi szervezetek hatékonyabban léptek volna fel. Emellett a nyugati nagyhatalmak nem támogatták a gyakorlatban a kelet-közép-európai államok önrendelkezését, ezért a két oldalról fenyegető diktatúrák mellett egymással is rossz viszonyt ápoltak.⁴⁰

Marian Zdziechowski és Oskar Halecki írásainak közös jellemzője, hogy a Kelet-Közép-Európa számára meghatározó években hiányolták a térség egységesebb kiállítását. Alapvető különbséget viszont a két szerző között a probléma megoldásában találhatunk. Marian Zdziechowski – főként a '20-as években – elegendőnek tartotta volna a lengyel–magyar közös határ megteremtését és a két állam szövetségét francia támogatással. Csehszlovákia, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság társulását nem támogatta, főként Csehszlovákia magatartása miatt a lengyel–bolsevik háború idején. A '30-as években viszont megfigyelhető Zdziechowskinál egyfajta enyhülés e tekintetben, melynek legszembetűnőbb példája az, hogy noha a magyarokat továbbra is fontos szövetségeseznek tartotta, Lengyelország kiemelkedő feladatának tekintette a közvetítést Magyarország és a kisantant országai között. Zdziechowskival szemben Halecki a Németország és a Szovjetunió között lévő valamennyi állam összefogását tartotta volna szükségesnek még akkor is, ha ennek a '30-as évek második felében vajmi kevés realitása volt. A két lengyel szerző egyaránt elismeri Magyarországot és a környező államok kiszolgáltatottságát a szomszédos nagyhatalmaknak, ugyanakkor megállapításunk szerint egyikük sem, még a katasztrófista Zdziechowski sem tartotta elképzelhetetlennek a kelet-közép-európai összefogást.

A két világháború közötti Magyarország helyzetét Európában az a tény világítja meg leginkább, hogy a megfelelő pillanatban sorsáról nem maga határozhatott. Ez viszont a térség nemzeteinek közös élménye, hiszen jövőjükről számtalanszor egy másik országban idegen államok vezetői döntöttek. Elég csak felidézni hogyan született a magyarok 1920-as trianoni békeszerződése, a csehek 1938-as müncheni egyezménye vagy a lengyelek számára sorsdöntő 1939-es moszkvai Molotov–Ribbentrop paktum. A '20-as, '30-as években Magyarország azon országok egyike volt, amelyek a nagyhatalmi politikában kis jelentőségű mellékszereplőnek számítottak, s féltő hogy ez mindaddig így is marad, míg Marian Zdziechowski és Oskar Halecki tanácsát megfogadva a régió országai szorosabb együttműködésre nem lépnek.

JEGYZETEK

- 1 Magyar tárgyú írásainak újabb, összefoglaló kiadása: Zdziechowski, Marian: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001.
- 2 Halecki, Oskar: A nyugati civilizáció peremén. Bp., 2000.
- 3 Biernacki, Karol: Marian Zdziechowski, a szegedi egyetem diszktora. In: Limes, 2007/ 1. 99. o.
- 4 Zdziechowski, Marian: Mała Ententa. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 139. o.
- 5 Nagy Zsombor: Marian Zdziechowski és Magyarország. In: Hitel, 1994/ 7. 76. o.
- 6 Biernacki, Karol: Marian Zdziechowski, a szegedi egyetem diszktora. In: Limes, 2007/ 1. 104. o.
- 7 Nagy Zsombor: Marian Zdziechowski és Magyarország. In: Hitel, 1994/ 7. 76. o.
- 8 Zsinka László: „Európa millenniuma”. Oskar Halecki Európa-képe. In: A hid túlsó oldalán. Tanulmányok Kelet-Közép-Európáról. Szerk.: Bán D. András. Bp., 2000. 247. o.
- 9 Halecki, Oskar: A nyugati civilizáció peremén. Bp., 2000. 8. o.
- 10 Kovács Endre: Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp., 1971. 378. o.
- 11 Csorba Tibor: Marjan Zdziechowski (1861–1938). Pannohalma, 1938. 5. o.
- 12 Zdziechowski, Marian: Tragedia Węgier a polityka Polska. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 15–43. o.
- 13 Zdziechowski, Marian: Tragedia Węgier a polityka Polska. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 29. o.
- 14 Zdziechowski, Marian: Przedmowa. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 50. o.
- 15 Balogh Magdolna: Lengyel Kasszandra a két világháború között: Marian Zdziechowski (1861–1938). In: Áttűnések. A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában. Szerk.: Bojtár Endre. Bp., 1992. 80. o.
- 16 Zdziechowski, Marian: Kwestia słowiańska. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 160. o.
- 17 Zdziechowski, Marian: Tragedia Węgier a polityka Polska. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 40. o.
- 18 Zdziechowski, Marian: Zakończenie. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 209–210. o.
- 19 Balogh Magdolna: Lengyel Kasszandra a két világháború között: Marian Zdziechowski (1861–1938). In: Áttűnések. A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában. Szerk.: Bojtár Endre. Bp., 1992. 77. o.
- 20 Zdziechowski, Marian: Zakończenie. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 208–209. o.
- 21 Halecki, Oskar: A nyugati civilizáció peremén. Bp., 2000. 247–248. o.
- 22 Zdziechowski, Marian: Przedmowa. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 50. o.
- 23 Halecki, Oskar: A nyugati civilizáció peremén. Bp., 2000. 248. o.
- 24 Zdziechowski, Marian: Węgry i Polska na przelomie historii. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 222. o.
- 25 Zdziechowski, Marian: Przedmowa. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 49. o.
- 26 Zdziechowski, Marian: Węgry i Polska na przelomie historii. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 223. o.
- 27 Nagy Zsombor: Marian Zdziechowski és Magyarország. In: Hitel, 1994/ 7. 75. o.
- 28 Zdziechowski, Marian: Hr. Albert Apponyi. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 200. o.
- 29 Zdziechowski, Marian: Węgry i Polska na przelomie historii. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 215. o.
- 30 Halecki, Oskar: A nyugati civilizáció peremén. Bp., 2000. 263. o.
- 31 Ua. 280. o.
- 32 Zdziechowski, Marian: Kwestia słowiańska. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 160. o.
- 33 Zdziechowski, Marian: Mała Ententa. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 138–139. o.
- 34 Zdziechowski, Marian: Węgry, Czechy, Polska. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 120–121. o.
- 35 Zdziechowski, Marian: Francja, Węgry, Polska. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 113. o.
- 36 Zdziechowski, Marian: Węgry i Polska na przelomie historii. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 229. o.
- 37 Halecki, Oskar: A nyugati civilizáció peremén. Bp., 2000. 264. o.
- 38 Zdziechowski, Marian: Węgry i Polska na przelomie historii. In: Uő.: Węgry i dookoła Węgier. Warszawa, 2001. 231. o.; 235–236. o.
- 39 Halecki, Oskar: A nyugati civilizáció peremén. Bp., 2000. 287. o.
- 40 Uo.

Vasfüggöny (Elektromos jelzőrendszer, EJR), bontástól a határnyitásig

„Ma itt ért véget ezen a ponton, Európa 40 éves Kelet–Nyugat megosztottsága. Ez beláthatatlan következményekkel járhat Európa számára, az NSZK számára, és különösen az NDK számára.”

Joachim Jauer

1987-től nyugatról, a „vasfüggöny” felől új szelek fújtak. Először csak szakmai berkekben, majd a szakmai és politikai vezetés szintjén, végül a média és a lakosság körében vált világossá, hogy a vasfüggőnyt el kell bontani. Az erről szóló MSZMP Pol. Biz. határozatot, ajánlást 1989. február 28-án hozták meg. A próbabontásra Rajka térségében 1989. április 19-én került sor. Ezt követte 1989. május 2. Hegyeshalomban, a nyilvános bejelentés, és az EJR-bontásnak a kezdete. Az, hogy az 1989. május 2-ai nyilvános határbontás és sajtótájékoztató villámgyorsan bekerül a világsajtóba, a helyszínre igyekvő tudósítók¹ sem, a sajtótájékoztatót tartó Nováky Balázs, a Határőrség törzsfőnöke sem gondolta. A nemzetközi politikai életben is jelentős lépést valószínűleg óvatosságból² testálták a Határőrség törzsfőnökére, mert ha véletlenül rosszul sül el az akció, akkor van, akin számon lehet kérni. (Más esetben ilyen bejelentést minimum a bel-, vagy külügyminiszter, de az sem elképzelhetetlen, hogy maga a miniszterelnök jelenti be a nyilvánosságnak.) Ilyen körülmények között került sor Hegyeshalomban a tanácsháza nagytermében a sajtótájékoztatóra, amelyet Nováky ezredes a következő gondolatokkal vezetett fel: *„Az elmúlt negyven esztendőben a harmadik műszaki határzár, vagy ahogy tőlünk Nyugatra azt oly sokszor nevezték: vasfüggöny, műszakilag, erkölcsileg, és politikailag elavult.”*³, majd a további általános történeti felvezetés után felsorolta a lehetőségeket, és közölte a megoldást, a jelzőrendszer lebontását és a nyomsáv megszüntetését.

A jelentős számban jelenlevő külföldi újságírók, tv-, rádiótudósítók élénk érdeklődését váltotta ki a bejelentés, majd a kérdések között elsőként szerepelt a nyugatnémet tv-társaság tudósítójaé, aki az iránt érdeklődött, a magyar politikai vezetés egyeztetett-e a szocialista tábor vezetőivel? Erre a következőt válaszolta Nováky ezredes: *„nem, mert az államhatár őrzésének módszerei megválasztott eszközei hazánk belügyeinek tekinthetők, s ennek szellemében szuverén államként határozott így.”*⁴ Egy későbbi válasz során az ezredes elmondta még, hogy az osztrák–magyar határ teljes hosszában lebontják az EJR-t, de őrizni ezután is fogják a határt. Az egyik újabb kérdésre, mely azt firtatta, hogy mit szólnak majd mindehhez az osztrákok, a következő választ kapta Törzsfőnöktől: *„annak idején, amikor telepítettük, akkor se beszéltük meg, miért tennénk ezt most?”*⁵

A sajtótájékoztató után a tettekre került sor. A nagyszámú tudósító sereget és a bontó csapatot hideg szél, sár fogadta a terepen. (Azt szokták mondani határőr berkekben, hogy Hegyeshalomban vagy nagy szél fúj, vagy nagy a forgalom.) A fotósok és az operatőrök gépei folyamatosan csattogtak, működtek, mikor meglátták a még álló, bontásra kijelölt EJR kerítését. Majd megindult a bontó csoport, a drótsévelő készüléket húzó traktor. A jelzőrendszer drótkerítéséből a határőr műszaki katonák emlékdarabokat vágnak és osztogatnak a jelenlévőknek. Majd elérkezik a darus traktor ideje is, odaállt az oszlophoz, és kihúzta. Majd a második, harmadik, negyedik, és sokadik oszlop is kikerül a földből.

A bontásról gyorsan hírt adó, főleg nyugati tudósítók által, szerte a világon a híradók képsorai a hegyeshalmi bontást mutatták abban az időben. Jól érezte a hír jelentőségét Joachim Jauer, ZDF tudósító is, aki későbbi elmondása szerint a sajtótájékoztató kezdetén Hegyeshalomban a tanácsházán, még vissza akart fordulni, majd Nováky ezredes bejelentése után azonnal rádöbbedt arra, hogy itt most sokkal többről van szó, mint az osztrák–magyar határról. A tájékoztató után azonnal küldte a tudósítást a ZDF központjába, melynek köszönhetően már az este lement a hír.⁶ Ezt a tudósítást látta *dr. Axel Hartmann*, a Német Szövetségi Köztársaság Kancelláriahivatalt irányító miniszter irodájának vezetője, aki azonnal tudta, hogy az elkövetkezendő időszakban nagyon nehéz feladatok előtt fognak állni, mert a vasfüggöny felszedésével a berlini fal megkerülhetővé vált, ami az NDK-sok tömegét indíthatja el, és később megtapasztalhattuk, hogy így is történt. Természetesen az NDK híradásai nem tartották érdemlegesnek beszámolni a hegyeshalmi vasfüggönybontásról. De mivel az NDK-ban ekkor az állampolgárok közül sokan nézték a ZDF-t ezért hiába hallgatták el a bontást, az emberek között gyorsan híre ment és beszédtema lett. A sutgó propaganda az NDK-ban is erősebbnek bizonyult, mint a hivatalos tájékoztatás.

Ezzel egy időben a nyugati határszakasz több határőr őrén: *Jánossomorján, Bécsi úton, Kőszegen és Rábafüzesen lekapcsolták a rendszert, és elkezdték bontani.*

A vasfüggöny bontása ezt követően a világsajtó, és a hazai újságok, tudósítások szerves részévé vált, és annak következményeire nem kellett sokat várni. Jött a nyár, a szabadságolás időszak, iskolai szünidő, és jöttek az NDK-sok. Közben pedig a műszaki katonák és más gazdasági szervek dolgozói csak bontották és vitték a jelzőrendszer maradványait.

Az EJ R felszedése nemcsak a hazai és nemzetközi sajtót, hanem az MSZMP vezetését is érdekelte. Ennek volt köszönhető, hogy a párt akkori főtitkára, Grósz Károly a belügyminiszterrel, aki egyben KB tag is volt, 1989. május 17-én a nyugati végekre, Sopronba látogatott. Javában folyt a bontás, miközben ezen a napon még hiányzott a minisztertanácsi bontási határozat. Az MSZMP főtitkárát a korábban elzárt Fertő-tavon Székely János BM Hór. Országos Parancsnok fogadta, és a korabeli rendnek megfelelően jelentett a Határőrség és az EJ R-bontás helyzetéről. Ennek megfelelően szolt Székely tábornok arról, hogy a nyugati viszonylatban is műszaki technikai eszköz nélkül⁸ őrzik a Magyar Népköztársaság államhatárát, és 8 helyen megkezdődött az EJ R bontása, továbbá szolt arról, hogy júliusra mindenütt megszűnik a határsáv intézményrendszere. Bár ennek ellentmondanak azok a levéltári feljegyzések, amelyek júniusban, júliusban még EJ R segítségével elfogott, vagy sikeres határsértésekről szoltak. Ebben az időszakban a Határőrség egyértelműen pozitív, kezdeményező szerepet játszott a rendszerváltásban, és a bontás kapcsán a nemzetközi életben is. A korábban évek óta hatályban lévő szabályzatok, rendeletek felülbírálatát, új jogszabályok megalkotását kezdeményezték a Határőrség vezetői. Székely tábornok szolt arról is, hogy az EJ R-bontás ellenére a határon rend van, a közrend, közbiztonság szilárd. Ez később az NDK-s rohamok idején már nem volt elmondható. Ez volt az a helyzet, amikor a gyakorlati élet megelőzte a jogszabályalkotókat. Már javában folyt a vasfüggöny, és a totális határőrizet felszámolása, de a bontásról szoló Minisztertanácsi Határozat meghozatalára még várni kellett. Miközben a végrehajtóknak az államhatárt továbbra is őrizniük kellett, hisz teljes felelősséggel tartoztak ezután is a határok biztonságáért.

Grósz Károly szolt arról, hogy az osztrák látogatása során azt tapasztalta, hogy az osztrákok pozitívan ítélik meg a magyar változásokat. A pártdelegáció a Fertő-tótól a fertőrákosi őrre haladva, menet közben megtekintette az EJ R-t bontó határőr műszakiakat, akik napi 1,5 km kerítést is el tudnak bontani. Később a pártfőtitkár Sopronban pártaktíva értekezleten vett részt, ahol elismerőleg szolt a Határőrségről, és az itt szolgálatot teljesítő

hivatásos, sor- és polgári állomány munkájáról. Itt tett említést arról, hogy a Pol. Biz. támogatja a Határőrségnél folyó munkát és a belügyminiszter által előterjesztett javaslatokat, ajánlásokat és elképzeléseket, amelyet a Minisztertanács május 18-án tárgyal meg.

Így jutottunk el a május 18-án megtartott kormányüléshez, amelyen a vasfüggöny bontásáról szóló határozat szerepelt az egyik napirendi pontként és azt a Minisztertanács el is fogadta. Az elhúzódnó döntés fő oka valószínűleg az akkor már felgyorsult belpolitikai élet volt, minden minisztertanácsi ülésre nagy számban terjesztettek be megtárgyalandó napirendi pontokat, így Németh Miklós szóbeli utasítására⁹ elkezdheték az EJER-bontást, de az arról szóló határozat csak a próbabontást követő egy hónapra születhetett meg.

A vasfüggöny (EJR) erkölcsi visszatartó erejét akkor, főleg a nyár beköszöntétől ismerhetjük meg, amikor már csak részben, vagy teljes egészében nem volt. Ettől az időszaktól a határsértők száma, főleg az NDK-soké többszörösére növekedett. Ehhez nehézségként a határőröknek hozzájárult az az anomália, hogy a határsértőkkel kapcsolatos eljárás, a tiltott határátlépés megítélése nem változott. Itt ismét lemaradt a jogszabályalkotó, vagy három lépést.

Közben folyt a bontás, amelyet a belügyi vezetést is kiemelt figyelemben részesített, melyet jól szemléltet Székely tábornok június 7-ei jelentése Földesi miniszter-helyettesnek, amelyben a bontás tapasztalatairól számolt be. Ekkorra már 32,5 km-t tüntettek el a műszakiak, vadfogóستól együtt. Székely tábornok időarányosan kedvezően ítélte meg az addig elvégzett munkát, amely a bontáson túl magában foglalta a hasznosítható anyagok feldolgozását is. Beszámolt továbbra arról, hogy *„az EJER bontásának kísérleti jelleggel való beindítása óta 15 határterületen lévő polgári szerv (gazdaság) 80 km-es szakaszon, 9 más hazai vállalt és gazdálkodó cég 4 különböző külföldi irányultságú külkereskedelmi, illetve bonyolító szervezet, a Honvédelmi Minisztérium és magánszemély is jelentkezett és tett ajánlatot a bontásra, a bontásból nyert anyagok megvásárlására és az EJER egyes szakaszainak komplett megvételére, illetve a jelenlegi állapotban való maghagyására – vadvédelem, idegenforgalmi cél stb”*¹⁰

Voltak, akik kifejezetten politikai reklámként, relikviaként akarták hasznosítani a vasfüggönyből nyert anyagokat. Székely tábornok jelezte még, hogy a Határőrség képes tartani a határidőt, ami ekkor 1991 év vége (?) volt, de ehhez javasolja, hogy Határőrség a saját erőinek alkalmazása mellett maga dönthesse a polgári cégek bevonásáról és a bontásból nyert anyagok hasznosíthatóságáról. Ezen túl állásfoglalást kért az OPK, hogy a politikai célból külföldi magánszemélyek és vállalatok vásárolhatnak-e a bontott anyagból, illetve idegenforgalmi célból meghagyhatják-e az EJER egyes szakaszait.

Földesi Jenő belügyminiszter ezt a levelet továbbküldte Horváth István belügyminiszternek, az állásfoglalását a beküldött levél jobb felső sarkára kézzel írottan rögzítette. *„A jelentést felterjesztem. Egyetértek azzal, hogy a bontást a hór: saját erejéből végezze, figyelembe véve a határterületen élő és dolgozó polgári szervek igényét, segítségét stb. A bontásból származó anyagok értékesítését nem javaslom, úgy szintén azt sem, hogy idegenforgalmi vagy vadfogó kerítésnek meghagyjuk. Idegenforgalmi célra van más nevezetesség a határsárvan.”* Ez az állásfoglalás azért is érdekes, mert a vasfüggöny bontásában mindig reformerként megnyilvánuló Földesi Jenő most nem értette meg az új idők szelét. Talán ezért is fordulhatott elő, hogy évekkal később már csak két határőr csapatmúzeumban (Győr és Körmen) felállított, majd megszüntetett, működő EJER mellett mára komoly nehézséget jelentett két magánmúzeumban (Felsőcsatár, Fertőrákos), a határ mentén az EJER eredeti működőképes állapotban való illusztrálása. Annak idején a berlini falnál a nép haragja miatt ugyanúgy elkövették ezt a hibát, így ma már hirmondója sem maradt az eredeti falnak, csupán kisebb rekonstruált formában egy-egy ellenőrző pont és a nyomvonala hirdeti a múltat. A levél tartalmát, a belügyminiszter-helyettes kézzel írott állásfoglalását Horváth István belügyminiszter röviden, *„Egyetértek”* ráírással, tömören, röviden nyugtázta.

A bontás olyan jól sikerült, hogy mikor sor került volna az *Alois Mock ötlete alapján*¹¹ osztrák és magyar külügyminiszter ünnepélyes drótátvágására, már elfogyott a „vasfüggöny”, ezért „*Alois Mock és Horn Gyula akkori külügyminiszterek ünnepélyes kerítésvágására kiszemelt szakaszon az elbontott helyére új szögesdrótot kellett húzni.*”¹² Sőt Nováky ezredes¹³ előadásból tudjuk, hogy a drótvágáshoz szükséges ollók olyan kelendőnek bizonyultak, hogy mire Horn Gyula¹⁴ választott volna magának egyet az asztalra kivettek közül, már csak egy darab árválkodott ott. Az is elég rossz minőségű, amit Horn Gyula neheztelően szóvá is tett. S bár a világsajtót a Horn–Mock vasfüggőnyt átvágó képe járta be, a vasfüggöny eredeti bontási időpontja május másodikára datálható, amikor a Határőrség nemzetközi sajtótájékoztató keretében elkezdte a bontást.

A rendszerváltás folyamatában meghatározó kérdés volt a menekültek újszerű kezelése, főleg a Romániából érkezett magyar nemzetiségű menekültek, amelyek közül 1987 óta nyugatra távozókat egy titkos parancs szerint eljárva a határőrök Hegeyshalomnál kienedtek, de jelentős részük Magyarországon maradt, így az ő helyzetüknek a rendezése sürgette a kormányt. Erre született egy megoldásként, hogy 1989. június 13-án csatlakoztunk a Genfi Menekültügyi Konvencióhoz. Ez ugyanakkor nem adott lehetőséget az ekkor már tömegesen itt lévő, és nyugatra távozni kívánó NDK-soknak, és szorgalmazta az NSZK–NDK tárgyalást.

Fontos tudni, hogy a '80-as években, a határőrizetben már nem volt „tűzparancs”. „*A határőr fegyverét csak végső¹⁵ esetben használhatta, ha ez a feladatának teljesítéséhez elkerülhetetlenül szükséges.*”¹⁶ A „végső eset” és az „elkerülhetetlenül szükséges” fogalmak összetartoznak, melyek együtt szerepeltetését a jogalkotó is helyesnek látta. Ehhez még szorosan hozzátartozott, hogy az utasítás szerint „*kerülni kell az élet kioltását*”. Ezt tovább szűkítette a 36/1988-as Belügyminiszteri Utasítással módosított 24/1984.sz. BM. Utasítás 11. pontja, miszerint kifelé menekülő határsértőkre tilos volt a fegyverhasználat! Mindezeket fokozta 1989 nyarán a belügyminiszter jóváhagyásával Székely János a BM Határőrség Parancsnokának géptávirata, amely mindenféle fegyverhasználatot megtiltott, kivétel, ha a járőrt támadás éri.

Az EJR felszedése és a fegyverhasználat liberalizálása katalizátorként hatott az NDK-ban az ország Magyarországon keresztül való elhagyásában. A '89-es nyár elejétől Magyarország egy átjáró házra kezdett hasonlítani, ahol keletről, Románia felől befelé, nyugatra az NDK-sok révén kifelé irányult a főleg zöldhatáron történő, az esetenként nagyszámú csoportos határsértések. Normál esetben is nagy nehézséget jelentett volna a határőr járőröknek, a Határőrségnek a helyzet kezelése, de az elbontott EJR, a liberalizált fegyverhasználat, a cselekmény negatív társadalmi megítélésének csökkenése, a változó társadalom új helyzetet teremtett a határőröknek. Ezt az új helyzetet egy szóval úgy lehetett megfogalmazni, hogy tolerancia. Azaz a járőrök a nyugati és keleti végeken is sokszor elnézték, hogy a határsértő átment a határon. Mindez sokszor a felelősségérzet, valamint a régi szabályok érvényben lévősege miatt komoly feszültséget jelentett a végrehajtó állományban. Ehhez a feszültséghez nagyban hozzájárult, hogy az ügyészség és a Határőrség vezetése csak késve reagált, és csak augusztusban adta ki azt az intézkedést, amely a határon tetten ért személyekkel való eljárásra intézkedett (ettől az időponttól nem kell vizsgálatoncolni a határsértőket, illetve nem indítanak ellenük eljárást), és viszonylatonként differenciáltan ítélte meg a cselekményeket.¹⁷

Az NDK-sok magyarországi jelenléte, valamint az innen nyugatra tovább menetele a külügyminisztérium vezetését is komoly helyzet elé állította. „*Július végén Horn Gyulánál megbeszélést tartottunk, ahol a szokásos politikai helyzetelemzés volt napirenden. Jelen volt Ósz István, a szocialista országokért felelős miniszterhelyettes, Somogyi Ferenc és Kovács László*

*államtitkárok. Tizenhét óra felé Horváth István azonnali visszahívást kért. Horn kihangsúlyozta a telefont. A belügyminiszter jelezte, több NDK-st tiltott határátlépésen értek tetten, néhánynak viszont sikerült átjutni a határon. Mi történjen velük? Az esetek szaporodnak: az elmúlt napokban húsz, harminc fő próbálkozott a zöld határon keresztül Ausztriába jutni.*¹⁸

A fenti idézet is jól mutatja, hogy mind a belügyi, mind a külügyi vezetés tanácstalanul állt az EJR bontását követően kialakult helyzet előtt, legfőképpen az akkor még szövetséges NDK állampolgárainak tömeges beáramlása, itt-tartózkodása, és nyugatra szökésének kezelése terén. Ekkor az érvénybe lévő megállapodás szerint, ha határsértést követtek el, az NDK-sokat ki kellett toloncolni. Ami azt jelentette, hogy az útlevelükbe bekerült egy „pecsét”, amellyel az NDK-ban megbélyegzetteké váltak, és az NDK hatóságok eljártak ellenük. Később az a megoldás született, hogy az elfogott, és előállított NDK-s határsértő útlevelébe nem bélyegezték be a kiutasítást, hanem csak visszairányították a mélységbe. Ennek pedig az lett a következménye, hogy az NDK-s elhagyta azt a települést, majd a hazautazás helyett, egy másik magyar határszakaszt választott ki az Ausztriába való kijutásra.

NDK-sok „földön, vízen levegőben”. Röviden így is jellemezhető az ami '89 nyarán, az osztrák–magyar határon történt. Augusztusra a helyzet a nyugati határszakaszon teljesen kaotikussá vált. Ehhez még hozzájött, hogy folyamatosan érkeztek az NDK-ból (Csehszlovákián át, mivel oda személyi igazolvánnyal is bejuthattak) Magyarországra azok a személyek, akik majd Magyarországon keresztül terveztek eljutni Ausztriába, illetve ekkor már több mint százan menedéket kértek az NSZK nagykövetségén. Ebben az időszakban több alkalommal jártam a nyugati határon, amikor mindenütt a határra vezető út mentén elhagyott NDK-s rendszámú Trabantok¹⁹, Wartburgok fogadtak. A határátkelőhelyek környékén a VÁM hivatalok külön az NDK-s gépjárművek tárolására kialakított gyűjtőhelyeket rendeztek be. Sajnos sok alkalommal mire értesítették a hatóságokat, a Trabantokat, Wartburgokat már sokszor megkezdték, a kurrensebb alkatrészeiktől megszabadították, mivel abban az időben még Magyarországon is több százezer NDK-s gyártmányú gépkocsi futott, és így „igen jutányosan” jutottak eredeti *zwickau*, *eisenach* alkatrészekhez. Az, hogy az autókból az utasok hova tűntek, egyértelmű volt. Ausztria felé vették az irányt. A határon kialakult helyzetről Kovács Gyula a soproni kerületparancsnokság törzsfőnöke a következőket nyilatkozta: „A többség tiltott határátlépéssel kísérletezik. Ebben az évben összesen 1300 határsértővel volt dolgunk, s hozzávetőlegesen a 75 százalékuk NDK állampolgár volt. Amióta lebontottuk a műszaki határzárát, van, aki úgy szökik meg, hogy észre sem vesszük. S hogy felbuzdulva mennyire megnövekedett az utóbbi időben az NDK-beli határsértők száma, azt jól bizonyítják a következő adatok. Az év első hét hónapja alatt összesen hétszázat fogtunk el szökés közben. Augusztusban pedig tíz nap alatt százötvenet. Van olyan nap, amikor annyi az őrizetesünk, hogy vetekszik egy kisebb órs létszámával, s róluk gondoskodnunk is kell, ami nem kevés pénzbe kerül.”²⁰ Az interjú jól illusztrálja, hogy milyen nehéz helyzetben volt a Határőrség állománya. Folyamatosan növekedett a NDK-s határsértők, majd csoportok száma, ami nap mint nap újabb kihívások elő állította a végrehajtó állományt.

Eközben a Határőrség vezetői jelzik a problémákat a belügyi vezetésnek, így a kormány is folyamatosan informálva volt a nyugati végeken történekről. A kormány részéről egyértelmű volt, hogy nem lehet a megoldás a kitoloncolás, ezért felkérte a Külügyminisztériumot, hogy dolgozza ki a határnyitás módját.²¹ E megoldás kidolgozása során Horn Gyula puhatolódzott az akkori szovjet nagykövetségen, ahol tájékoztatta a szovjet követet arról, hogy Magyarország nem toloncolja vissza erőszakkal az NDK-s és román állampolgárokat. A szovjet követ közömbösen a következőt reagálta: „Őnök tudják mit tesznek.”²²

Ebben a kaotikus helyzetben született meg a páneurópai piknik ötlete.²³

Az eredeti terv szerint a piknikre 1989. augusztus 20-án, Fertőrákoson került volna sor, de a későbbiekben a szervezők ezt Sopronpusztára, és augusztus 19-ére módosították. Az akkor ellenzéki MDF csoportja megnyerte az ügynek Pozsgay Imrét, aki elvállalta a társelnöki tiszteket, de Németh Miklós tanácsára nem ment el a rendezvényre. Mint ahogy nem ment el a másik társelnök Habsburg Ottó sem. Ebben az időben Németh Miklóst tanácsadója arról tájékoztatta, hogy a zugligeti táborban járt, ahonnan kifogástalan németiséggel megírt tájékoztatót, és térképet hozott, ami a páneurópai piknikről és a helyszínre való lejutásról szól. Németh Miklós tájékoztatta Horváth Istvánt (belügyminisztert) és Túrós Andrást (országos rendőrőrkapitányt), hogy lehetőleg ne legyenek rendőrök a helyszínen.²⁴ (Nem is voltak!) Ugyanakkor valamilyen oknál fogva elmaradt a Határőrség vezetőinek, főleg a soproni kerületvezetésnek az informálása.

A Soproni Ellenzéki Kerekasztal a Határőrség vezetőivel együttműködve helyszíni szemlét²⁵ tartottak augusztus 10-én. A civil szervezők ezután készültek a rendezvényre. Térképet készítettek a helyszínről és szóróanyagokat. Ausztriában is, és Magyarországon is népszerűsítették a pikniket. Főleg a Magyarországon lévő NDK-sok körében vált népszerűvé a rendezvény, akik a piknik idejére Sopronba és környékére tömegesen utaztak le.

A közös megbeszélésen elhangzottak szerint (amelyen a Határőrség részéről Róka István határőr százados vett részt, a civil szervezőket Magos István képviselte), a határőrség feladata volt a sopronpusztai terület berendezése, a forgalmi rend fenntartása, és a kijelölt kapun augusztus 19-én 15.00-kor a delegáció átléptetése. Ehhez a Határőrségnek a rozsdás lakattal ellátott kaput nyitásra késznek kellett rendbe hoznia. A rozsdás lakatot lecserélték augusztus 18-án, majd 19-én reggel leellenőrizték, hogy rendben van-e, ám nagy meglepetésre a lakat nem volt ott, ezért gyorsan egy határőrnek el kellett mennie Sopronba egy új lakatot vásárolnia.²⁶

A kialakult helyzet, és főleg az ekkor már általánossá vált nagy létszámú NDK-s csoportok megjelenése miatt a Soproni Hő. Kerületnél 1989. augusztus 18-án géptávírón keresztül módszertani útmutató kiadásra került sor. A hatékony fellépés érdekében a következő fő feladatokat szabta meg a módszertani útmutató a végrehajtó parancsnokoknak:

- *lehetőség szerint ellenőriztesse a határra vezető utakat*
- *megjelenésük esetén hajtsa végre az adott irány zárását*
- *jelentsse a kerületi hadműveleti ügyletesnek, és biztosítsa a ker. készenléti százada felvezetését a zárás terepszakaszára*
- *személyesen, vagy hivatásos állományú személy útján a helyszínen irányítsa a csoport(k) feltartóztatást*
- *támadás elhárítására alkalmazzon szájkosárral ellátott kutyát*
- *A csoportokkal szemben fegyverhasználatnak helye nincs, kivétel járőrt ért támadás esetén helyzettől függően a támadással szemben, figyelmeztető lövés és kutya alkalmazás eredménytelensége esetén. Hivatásos állomány jelenlétében a figyelmeztető lövést személyesen adja le pisztollyal. Hivatásos állomány jelenlétében a sorállomány csak annak parancsára hajthatja végre a csőre töltést, távolítében támadással fenyegető magatartás esetén a jör.pk. (zcs. pk, rics. pk) parancsára.*
- *Amennyiben az intézkedések nem járnak eredménnyel, és a tömeg a határőrök határozott fellépése ellenére kijut az államhatárra, az intézkedéseket be kell fejezni, és haladéktalanul jelenteni kell a ker. hűti-nek, majd végre kell hajtani az áthaladás vizsgálatát.*
- *Amennyiben a járőr előzetes információ nélkül találkozik nagy létszámú ths-t megkísérítő csoporttal, próbálja zárni a határra vezető területet, feltartóztatni a csoportot, de kényszerítő eszközt csak a fentiek szerint alkalmazhat. A jelentésre, és az áthaladás kivizsgálására akkor is köteles.²⁷*

A módszertani útmutató két dolog miatt nagyon fontos dokumentum, nem elfedve, hogy a BTK még ekkor is a tiltott határátlépést szankcionálta. Az egyik dolog, hogy egyértelműen megtiltotta a határsértők ellen a fegyverhasználatot, kivéve a jogos önvédelmet. A másik, hogy a *határsértés helyett* a géptávirat szerzője, Kovács Gyula törzsfőnök az *áthaladást* nevesítette. Ebben az időben már természetessé váltak a nyugati határszakaszokon a nagy létszámú csoportok megjelenései és kitörései, melynek egyik fő centruma Sopron térsége volt.

Ilyen körülmények között érkezett el 1989. augusztus 19., a páneurópai piknik napja. A páneurópai piknikről ekkor már a sajtó, szórólapok, térképek segítségével az egész ország tudott, de főleg az Ausztriába Sopron környékén távozni szándékozó NDK-s állampolgárok. A határőrök kora reggeltől kinn voltak a helyszínen, felkészültek a rendezvény biztosítására. Ekkor még nem sejtették, hogy az újságírók kamerái nem Sopronban, vagy a piknik helyszínén lettek felállítva, hanem osztrák területről a lakattal lezárt kapura néztek.

A piknik legfőbb eseményeinek bemutatására az akkor ott szolgálatot teljesítők²⁸, vagy valamilyen tisztséget betöltők a leghitelesebbek. Ezért először a pikniken jelenlévő három illetékes tiszt²⁹ augusztus 20-án írt jelentése³⁰ alapján a piknik lefolyása a következő volt:

„A páneurópai piknik szervezőbizottságának a kérése a kerületparancsnokság a burgenlandi biztonsági igazgatósággal közösen a sopronpusztai őrς működési területén lévő u.n. Pozsonyi utat 1989 08.19-én 15.00 – 18.00 óra között a szervezeten átlépő delegációi számára ideiglenesen megnyitotta. A kerületparancsnokság az előre bejelentett 100 fős magyar és 200 fős osztrák delegáció átléptetésére a kerületparancsnokság állományából 3 a soproni FEP állományából 5 fő ht. útlevélkezelőt vezényelt a helyszínre.

Az ellenőrzésre kijelölt állomány 13.00 órakor érkezett meg az államhatárhoz, amikor is az osztrák területen már nagyszámú – mintegy 2-300 fős – belépésre, illetve az úgynevezett kapunyitásra várakozó tömeg valamint több TV-s és sajtó stáb is tartózkodott.

Az intézkedés értelmében a 14.30 h-kor helyszínre érkező 2 fő magyar illetve 2 fő osztrák vámőrrel az átléptetés végrehajtását pontosították, és felkészültek az utat lezáró kapun 15.00 órakor történő nyitásra. /a magyar delegáció ünnepélyes átlépését szervező 15.00 órára jelezték előzetesen.)

A magyar delegáció fogadására 14.45 órakor az útlevélkezelők a zárt kapu honi terület felé eső oldalán (az államhatártól 10 m távolságra) vonalban sorakoztak fel. A magyar delegáció tervezett kilépését megelőzően kb. 14.30 órától honi terület felől is érkeztek folyamatosan érdeklődők (számuk elérte a 30 főt), valamint megjelentek nyugati – elsősorban NSZK – TV-s társaságok, fotóriporterek képviselői is.

14.55 órakor a honi terület felől kb. 60 m-ig belátható úton mintegy 50 fős gyalogos csoport tűnt fel, akik lépésben közeledtek a kapu irányába. Az útlevélkezelő állomány a tömeget a magyar küldöttség részének véelve felkészült a fogadásukra. A békésen érkező tömeg az útlevélkezelők vonalától kb. 5 m megállt, pezsogót bontott és vidáman integetett a túloldalra, amelyet onnan viszonzózták és nagy ovációval fogadtak.

Ezt követő néhány másodperc leforgása alatt hirtelen megindultak az útlevélkezelők irányába. Az útlevélkezelőket³¹ vakmerően és erőszakosan félrelökték, illetve elsodorták, majd a kaput kiszakítva egy őket követő újabb 40 fős csoporttal együtt kettő nagyobb hullámban egymást is fellökdösve áttörtek és átözönlöttek Ausztria területére. Megállapításunk szerint az átjutottakat nagyobb számú feltehetően NSZK áp-ok csoportja várta, akik a helyiek elmondása szerint azonnal gondoskodtak a közeli faluban az ellátásukról.”

A jelentésből és a későbbi sajtóhírekből, tudományos konferenciákon elhangzottakból egyértelműen megállapítható, hogy egy előre megszervezett akcióról³² volt szó, hisz a tv-kamerák nem az ez időben Sopronban zajló sajtótájékoztatón vannak előkészítve, hanem az áttörés hely-

színén a kapura fókuszáltak. Valószínűleg a pezsgődurranás³³ volt a szervezők részéről a rajt jel az áttörésre. Az osztrák területen történtek is arról engednek meggyőzni, hogy várták az áttörést, hisz gépkocsikkal, buszokkal azonnal elszállították az áttört NDK-sokat, sőt a bécsi NSZK nagykövetség is felkészült az eseményre. Minderről az osztrák oldalon szolgálatot teljesítő Johann Götl a következőként emlékezik: „14.30-kor érkezünk meg a B5-ös [határ]kőhöz, ott vártak ránk a magyar határőrök. Bella Árpád alezredes vezette a magyar egységet. Röviden megbeszéltük velük a látogatók ellenőrzésének lefolyását. 15 órakor a magyar oldalról kinyitották a régi fakeszes drótkaput. Mihelyt kinyílt, hirtelen minden irányból körülbelül 200 NDK-s állampolgár ostromolta meg az átkelőt. Zárt csoportban rohantak át az osztrák oldalra, anélkül hogy a magyarok, vagy mi ellenőrizhettük volna őket. Később még 250-300 keletnémet követte őket. Néhány személynek volt közülük már NSZK-s útlevele, a budapesti nagykövetségen kapták.”³⁴

Azt, hogy ki szervezte az akciót, csak vélelmezni lehet, mégpedig azért, mert a hírszerző szervek anyagainak titkosítása ma még nem teszi lehetővé az NSZK és osztrák hírszerző szervezetek tevékenységének megismerését. A fentiekben is jó pár dolog egybehangzónak tűnik. Így például mindkét oldal határőrei határátléptetésre készültek. A német nagykövetség, mind a bécsi, mind a budapesti kivette a részét a dologból. A magyar oldalon szervezték a találkozót, odairányították az NDK-sokat, az osztrák oldalon pedig fogadták őket, a nyugati sajtó tudósított az áttörésről, majd elszállították az átjutott NDK-sokat. A piknik során nemcsak az áttörésnél, hanem a kaputól jobbra-balra tömegesen átlépték az NDK-sok a határt, hisz itt nem voltak határőrjárőrök. Így például Dirk Mennenga is a piknik során jutott át Ausztriába, amelyről a 2009-es soproni konferencián a következőket mondta el: „Autószállító vonattal utaztunk Drezdából Budapestre, mert el akartuk kerülni a cseh határ-ellenőrzést, amely nagyon szigorú volt. Nálunk volt minden szükséges papír és ez feltűnést keltet volna. Megérkeztünk a soproni kempingbe, ahol már első este a páneurópai piknik szórólappjait osztogatták. A vasfüggöny leomlását hirdették, ezt érzéltük is, és elhajtottunk a parkolóba, letettük a kocsit és ugyan nem közvetlenül ezen a kapun át, hanem az erdő mellett elhaladva a darabjaiban még álló határkerítés mellett jöttünk át Ausztriába.”³⁵

Az áttörés eufórikus hangulatára Andreas Waha, a Sankt Margarethen polgármestere így emlékezett: „A magyar oldalon minden irányból emberek közeledtek, teljesen kinyomták a kaput és özönlöttek át Ausztriába. Ebben magyar határőrök nem akadályozták meg őket. A néptömeg, amely az osztrák oldalon várt visszahátrált és szabaddá tette az utat. Csak most vettük észre, hogy mindenki németül beszél. Sokan ujjongtak sírtak, némelyek átölelték egymást megint mások letérdeltek és megcsókolták a földet.”

A páneurópai piknik képkockáit már aznap este megismerhette a világ tv-t néző közönsége. Máiig nem tudjuk pontosan, hányan törtek át a piknik alkalmából, illetve hányan jutottak át a kapu két oldalán, ahol nem voltak járőrök, de úgy gondolom, nem is a létszám, hanem az esemény jelentősége a fontos. Ebben az időszakban a határőrök történelmi ütközőpontba³⁶ kerültek.

A páneurópai piknik után még jobban felborult a nyugati határon a határrend. A tömeges határsértési kísérletek miatt rendkívül bonyolult, esetenként tarthatatlan helyzet alakult ki az államhatáron. Miközben a háttérben a külügy már készíti elő a Németh Miklós – Helmuth Kohl találkozót, az osztrák–magyar határon szigorítások lépnek életbe. Ebben az időben következett be az a halásos baleset, amely során a zsirai órs járórét egy NDK-s határsértő fejbe rúgta, majd a fekvő határörnél levő géppisztolyt elsült, és eltalálta az NDK-s határsértőt, aki ennek következtében meghalt. Az államhatáron sorozatosan jelennek meg a csoportos NDK-s határsértők, akik sokszor az erőszaktól sem riadtak vissza. Ennek köszönhetően sok határőrt ért rúgás, harapás. A nagyszámú határsértések közül kiválasztva az alábbi események jól illusztrálják a helyzetet, melyet a *Határőr*³⁷ újságból idézek:

AZ EMLÉKEZETES NYÁR VÉGI NAPOK egyikén a soproni határátkelőhöz vezető bécsi úton 17 gépkocsival 74 NDK-állampolgár érkezett az államhatár közelébe. Az autókat hátrahagyva, egy csoportban próbálták *erőszakosan áthatolni Ausztriába*. A közeli őrshatárőröknek a tiltott határátlépési kísérletet sikerült megakadályozni. A feltartóztatott NDK-állampolgárokat visszairányították az ország belsejébe.

EGY MÁSIK, NDK-állampolgárokból álló csoport 25 személygépkocsival Kópháza térségébe utazott. Az 52 felnőtt és 10 gyermek, hátrahagyva a gépkocsikat, gyalogosan indult el az államhatár felé, hogy azon áthatolva Ausztriába szökjön. A tömeges tiltott határátlépést ez alkalommal sikerült megakadályozni. A csoport valamennyi tagját visszairányították az ország belsejébe.

FERTŐRÁKOS TÉRSÉGÉBEN a magyar–osztrák államhatár közelébe négy NDK forgalmi rendszámú személygépkocsival 12 személy érkezett. A gépkocsikat hátrahagyták, majd futva elindultak Ausztria irányába. A csoportos tiltott határátlépést *figyelmeztető lövés leadása* után sem sikerült megakadályozni.

A SOPRONI KÖZÚTI HATÁRÁTKELŐHÖZ 42 NDK-s forgalmi rendszámú személygépkocsiból álló konvoj érkezett. Az erőszakos kitörés megakadályozása érdekében a szolgálatot teljesítő határőrök a sorompókat zárva tartották. A gépkocsikból ekkor a benne ülők – mintegy 120-130 felnőtt és 30-40 gyermek – kiugráltak, és a kezelőtéren átfutottak osztrák területre. A tömeges tiltott határátlépés megakadályozására nem volt mód.

A FERTŐRÁKOSI ŐRS határszakaszán az esti órákban körülbelül harminc NDK-állampolgár tiltott határátlépést követett el kifelé. A külföldiek gépkocsikkal közelítették meg az államhatárt és a járőr jelzésére nem álltak meg. Két gépkocsi átment az államhatáron, nyolcat pedig hátrahagytak. Az esemény vizsgálata folyamatban van.

KÉT ISMERETLEN SZEMÉLY a várbalogi őrshatárszakaszán erőszakos módon ment át Ausztria területére. A személyek egy NDK forgalmi rendszámú gépkocsival nagy sebességgel haladtak az államhatár irányába. Az őrshatárőrök a kitörést észlelte, de miután fegyvert nem akartak használni, a kitörést nem tudták megakadályozni.

A SOPRONI KÖZÚTI HATÁRÁTKELŐNÉL ez ideig három ismeretlen személy felderítés és erőszakos módon tiltott határátlépést követett el kifelé. A szökésre készülők személygépkocsikkal érkeztek a helyszínre, ezeket azonban az államhatár közelében hátrahagyták és gyalogosan követték el a tiltott határátlépést. Az esemény közelében szolgálatot teljesítő járőr felszólítással és figyelmeztető lövéssel két személyt elfogott, a többiek tiltott határátlépését azonban nem tudta megakadályozni.

AZ ÉJSZAKAI ÓRÁKBAN HAMISÍTOTT magyar rendszámú gépkocsival három NDK-állampolgár érkezett a soproni határátkelőhöz. A belső sorompó alatt áthajtottak, a kezelőtéren nem álltak meg, hanem a külső sorompó felé hajtottak, ez azonban le volt engedve, így annak nekiütköztek. A gépkocsiban ülő személyek nyolc napon belül gyógyulósérülést szenvedtek.

GAZDASÁGI MUNKÁT VÉGZETT a hétforrási őr határszakaszán, nem messze az államhatártól Petrik József határőr. A közelében feltűnt egy idegen személy, aki mind ez idáig az egyik sűrű bokorban rejtőzött, majd futásnak eredt. Petrik határőr felszólította az idegent, hogy álljon meg és igazolja magát, a fiatal férfi azonban rátámadt a határőrre és könnygázsprayt fújt az arcába. A határőr természetesen védekezett, így dulakodni kezdtek. A közelben tartózkodó másik határőr segítségével sikerült később megfékezni és elfogni a 27 éves NDK-állampolgárságú férfit, aki tiltott határátlépést akart elkövetni ezen a határszakaszon. Előállították, majd átadták a Vas Megyei Rendőr-főkapitányságnak. A megyei ügyész nem járult hozzá, hogy hivatalos személy ellen elkövetett erőszak címén eljárást kezdeményezzen a külföldi ellen. A férfit ezért elengedték és visszairányították az ország belsejébe.

A fenti csoportos, és esetenként erőszakos kísérletek miatt kritikussá vált az osztrák–magyar határ. *„A járőrök többsége a nyugati határszakaszon feszültebb idegállapotban megy ki szolgálatba. Egyesekben erősödött a félelemérzet, hogy csoportos vagy támadó eszközzel felszerelt határsértővel találkozik.”*³⁸ Ekkor már látható volt, hogy a kaotikus helyzetet nem lehet sokáig fenntartani. Azt is jól érzékelték³⁹ a magyar határ oldalán, hogy az NDK-sok nagyszámú megjelenése és Ausztriába távozása, hazájuk elhagyása politikai okok miatt alakult ki, ezért a megoldás is csak politikai megoldás lehet. A megoldást jelentheti az NSZK–NDK általi megállapodás, vagy az NDK-sok kiengedése az osztrák határon. *„Csaknem mindenki várja már, hogy megoldódjék az NDK-sok menekült ügye. A határ környéke úgy fest, mint egy roncsstelep vagy autóműtő. Az elhagyott gazdátlan autókat szinte órák alatt szétszedik. Az ország minden részéből járnak ide alkatrészért. A kópházai határátkelőnél kialakított parkoló már majdnem megtelt Trabantokkal, Wartburgokkal és Ladákkal. Akiknek nem sikerült átszökniük, visszakapják az elhagyott autójukat, de a többség már menni nem tud vele...”*⁴⁰

Ekkor már jó ideje a magyar kormány titkos tárgyalásokat folytatott az NSZK kormánnyal az NDK-sok helyzetének rendezéséről. A rendezés egyetlen lehetősége az NDK-sok kiengedése volt, amit nyilván üdvözölt az NSZK vezetése, és nem helyeselt az NDK-é. Erről a döntésről Németh Miklós személyesen 1989. augusztus 25-én tájékoztatta Helmut Kohlt a *gymnich*-i kastélyban folytatott tárgyalások során. A kiengedés napjáról, a nagy hír bejelentéséről Németh miniszterelnök a következőket mondta⁴¹:

„Eredetileg valóban szeptember elejében állapotunk meg. Azt is megbeszéltük, hogy a két külügyminiszter, Genscher és Horn (a német és magyar külügyminiszter) kommentálja majd az ügyet. Aztán mégsem így lett, mert az én kedves kollégáim elkotyogták egy éppen hozzánk látogató NSZK szociáldemokrata politikusnak. Az meg alig hogy leszállt Bonnban, eldicsekedett azzal, hogy mi, szociáldemokraták elintéztük. Azonnal felhívott Horst Teltschik, Helmut Kohl nemzetbiztonsági tanácsadója, hogy mi van? Vele tárgyaltam közvetlenül, mert anghol tolmács nélkül tudtunk beszélgetni. Mondtam, jó, utána nézek. Horn is, Kovács László is, Nyers Rezső is elismerte külön-külön, hogy ők voltak. Na mondom, fiúk, akkor elhalasztjuk. De a dátumot nem mondtam meg nekik, csak Horst Teltschikkel beszéltem meg. Gyula kétségbeesett, hogy akkor most majd nem is ő jelenti be. Megnyugtattam, hogy betartom az ígéretemet. A németek végül változtattak, ott Kohl jelentette be nyilvánosan.”

Ebben az időszakban már mindenki várta a nagy hírt, hogy mi lesz az NDK-sokkal, akik tömegesen várnak arra, hogy elhagyhassák Magyarországot Ausztria irányába.

*„Tarthatatlanná vált a helyzet a Magyar Népköztársaság államhatárán annak következtében, hogy rohamosan növekedett hazánkban azoknak az NDK-állampolgároknak a száma, akik úgy döntöttek, hogy nem térnek vissza hazájukba.”*⁴² Többek között ezt is említette Horn Gyula kül-

ügyminiszter annak az egyoldalú magyar döntésnek indoklásaként, melyben *ideiglenes hatályal felfüggesztettük az NDK-val kötött államközi egyezmény néhány pontját*. Ennek értelmében 1989. szeptember 11-én 00 órától a Magyarországon tartózkodó NDK-állampolgárok személyi úti okmányuk felmutatásával szabadon távozhatnak abba az országba, amely befogadja őket.

A bejelentést megelőzően a Határőrség nyugati határátkelőhelyein felkészültek az NDK-kiengedésére. A szeptember 10-én éjfélig érkező NDK-sokat visszairányították a mélységbe a kijelölt gyülekezőhelyekre, majd szeptember 11-én 00.00 órától, akinek megfelelő okmánya volt, azokat bélyegzés nélkül kiengedték Ausztriába. Azzal, hogy a bejelentést követően az NDK-sok kiengedését útlevélhez, vagy más igazolványhoz kötötték, és a határátkelőhelyekre irányították az országot Ausztria irányába elhagyni akarókat, véget vetettek a zöldhatáron kialakult áldatlan kaotikus állapotoknak.

Az NDK-sok kiengedésével a nyugati műszaki zár utolsó lökeshulláma is elcsitult, elvesztette a korábbi évtizedekben játszott kiemelt szerepét, jelentőségét. Mára csak az EJR nyomvonalát jelző keskeny földszáv és az itt húzódó turista útvonal emlékeztet arra, hogy valaha itt más volt az élet. A laktanyákat többnyire gaz borítja, az aknamezők már csak a levéltárak mélyén található törzskönyvekben léteznek, a magasfigyelőket lebontották. Igazából a valaha itt szolgálatot teljesítő sorkatonák, hivatásosok emlékei őrzik azokat az eseményeket, amelyek a hidegebb napokon az aknamezők, később az EJR miatt történtek. A páneurópai piknik ma egy emlékhely, és hála Isten nem egy tragédiának, hanem az áttörésnek, Európa egyesülésének állít emléket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. 1971–1996 EMLÉKKÖNYV A Győri Határőr Igazgatóság és jogelődje negyedszázados fennállása alkalmából. Győr, 1996, 112 p.
2. 2002/1969 (I. 28.) kormányrendelet a határővezet megszüntetésére nyugati viszonylatban
3. 87/1989 sz. MT rendelet a határsáv megszüntetésére
4. 89 – 09 a rendszerváltás pillanatai. Volt Produkció, Budapest, 2009, 140 p.
5. A magyar határőrség a rendszerváltás folyamatában. BM Kiadó, 1993, 178 p.
6. A magyar-osztrák államhatárral kapcsolatos szerződések GYŰJTEMÉNYE, BM Határőrség, 1980, 211 p.
7. Az első határnyitás, Sopron 1998. aug. 19. Kortárs kiadó, Budapest, 2000, 232 p.
8. Határátörés Sopronnál – Út Európába 1989–2009. Konrad Adenauer Alapítvány, Budapest, 2011, 176 p.
9. *Határőr* szakmai folyóirat, I–XLIV évfolyam.
10. Határőrizeti speciális technikai rendszertana. Főiskolai jegyzet nyt. 185/249 sz. Szentendre, 1983, 52 p.
11. Határőrizeti szabályzat (határőrizet általános elvei alegységek tevékenysége). Budapest, 1965, BM határőrség, 124 p.
12. Határőrizeti szabályzat (határőrőrs, tartalékörs részére) BM Hór. 1975, 175 p.
13. Határőrség 40 éve. (előadások, visszaemlékezések) Budapest, 1985, 145 p.
14. Határőrség és társadalom. Záró konferencia 1994. március 11. BM kiadó, 1994, 71 p.
15. *História*, XXIII. évf. 9–10. sz. 2001, 67 p.
16. Horváth István – Németh István: És a falak leomlanak. Magvető, 1999, 454 p.
17. Katona Klára: A Határőrség a rendszerváltás időszakában, 1987–1990. *Levéltári közlemények*, 82. évfolyam 1. sz. pp. 77–99.
18. Léka Gyula: A műszaki zár- és erőrendszer (vasfüggöny) felszámolása, 1948–1989. *Hadtudomány*, IX. évfolyam, 3–4. szám.
19. MOL XIX-B-10 Határőrség iratok 1945–1989
20. MT 04/1974. sz. rendelete a MNK államhatáráról
21. Vizi László Tamás: Kihívások és alternatívák a rendszerváltás magyar külpolitikája előtt. 2012. Kézirat, a szerző szíves közlése.

JEGYZETEK

- 1 1989. május 2-án azonban megkezdték a határzár felszedését. A magyar határról szóló hírek az NDK-ban is témává váltak – emlékezett vissza a konferencián Joachim Jauer, aki akkoriban a német ZDF televíziót tudósította a vasfüggöny lebontásáról. Ez a nap az egyik legfontosabb és legizgalmasabb volt újságírói életemben – meséli az újságíró, aki maga is a kettévágott Berlinben nőtt fel. A sajtó munkatársait május 1-jén este tájékoztatóra hívták egy hegyeshalmi iskola osztálytermébe, majd buszokkal a határhoz vitték őket, ahol bográcsgulyást kaptak, majd jöttek a teherautók a katonákkal, és elkezdték szétvágni a drótkerítést. A kulcsot itt fordították el – mondja az újságíró –, ezzel azonban a brandenburgi kaput is sikerült megnyitni.
- 2 Interjú Nováky Balázssal.
- 3 Határőr, 1989, 19. sz. p. 2.
- 4 Határőr, 1989, 19. sz. p. 3.
- 5 Határőr, uo.
- 6 „Heute endet hier an dieser Stelle die vierzigjährige Teilung Europas in Ost und West. Dies wird unabsehbare Folgen haben – für Europa, für die Deutschen in der Bundesrepublik und insbesondere in der DDR.” – JOACHIM JAUER IN DER ZDF-SENDUNG HEUTE, 2. MAI 1989, 19 UHR. „Ma itt ért véget ezen a ponton, Európa 40 éves Kelet–Nyugat megosztottsága. Ez beláthatatlan következményekkel járhat Európa számára, az NSZK számára, és különösen az NDK számára.”
- 7 Visszaemlékezése 2009-ben a soproni konferencián: „1989. május 2-án este 19 óraker a miniszterem iróasztala előtt ültem, aktákat adtam elő és valamikor a Heute hírműsorban, eléggé későn – a tévé háttérben szólt – jött egy budapesti jelentés. A budapesti hírekre természetesen mindig azonnal figyeltem és arra gondoltam, mi is következik majd és ekkor Joachim Jauer, a ZDF tudósítója a magyar határról mutatott be egy filmet, ahol magyar katonák nagy ollókkal átvágták a vasfüggönyt. [...] Miniszterem megkérdezte miért jelent ez munkáit? Én pedig azt mondtam: Miniszter úr, ha az NDK-ban ezt látják az emberek, akkor futásnak erednek! Hisz egy dolog van, amit keresnek: a lyukat a kerítésen.”
- 8 A levéltári anyagok szerint miközben bontják a rendszert, az még sok őrson tovább él, és működik. Néhány példa: 1989. június 23. EJR jelzés nélkül Jánosmorján haladt át a határsértő. 1989. június 09. Magyarfalva: EJR jelzés alapján rendeltek el riadót. 1989. 07. 01. Zsira: EJR jelzés volt.
- 9 Interjú Németh Miklóssal.
- 10 076/13/1989 sz. OPK levél.
- 11 Interjú Németh Miklóssal. Horn Gyula tájékoztatta Németh Miklóst Alois Mock ötletéről a nyilvános bontásról, melyet Németh Miklós is jó ötletnek tartott, megjegyezve, hogy igyekezzenek, hogy még maradjon, ahol át tudják vágni közösen az EJR kerítését.
- 12 Interjú Székely Jánossal.
- 13 2009. május 2-án, Győrben megtartott vasfüggöny-konferencián hangzott el.
- 14 Horn Gyula visszaemlékezése a drótvágásról, a „Cölöpök” c. könyvében: „A hazai és nemzetközi sajtó több száz újságírójának jelenlétében átvágnak azt a drótvégeket, amely a műszaki zár elé volt telepítve, s mintegy jelképezte kelet-nyugati vasfüggönyt. Többen »cukkoltak« utána, hogy milyen nehezen sikerült nekem a nagy fémvágó ollóval elmeszenem a drótot. Ma is bizonyosra veszem, hogy hecből egy különösen életlen ollót kaptam, míg Mock barátomnak egyáltalán nem kellett kintódnia.”
- 15 Végső esetben kell tekinteni, ha más kényszerítő eszköz nem elegendő, vagy nem áll a határőr rendelkezésére ahhoz, hogy a bűncselekmény bekövetkezését megakadályozza.
- 16 A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG BELÜGYMINISZTERÉNEK 20/1984. számú UTASÍTÁSA, Budapest, 1984. április hó 18-án.
- 17 Egy kerületparancsnok visszaemlékezése. Határőr, 1999, 10. sz. pp. 10–11.
- 18 Csináltunk egy határmenti pikniket. Népszabadság, 1999. augusztus 19. p. 8.
- 19 A Trabant volt az első jármű a Német Demokratikus Köztársaságból, ami a keleti közlekedés szimbólumává vált. Régebbi kiadású autós szakkönyvek még Törpeautónak nevezték, hiszen – egyes tévhitiek szerint – eredetileg nem is kocsinak készült, hanem fedett motornak.
- 20 Gazdátlan gépkocsik. Magyar Hírlap, 1989. VIII. 11.
- 21 Csináltunk egy határmenti pikniket. Népszabadság, 1999. augusztus 19. p. 8.
- 22 Uo.
- 23 A páneurópai piknik ötlete Mészáros Ferenc akkor debreceni – ma már soproni – lakos fejében fogant meg Debrecenben, 1989. június 20-án, a Habsburg Ottó előadását követő vacsorán.
- 24 Interjú Németh Miklóssal.
- 25 „Ezen a szemlén határozták meg a feltételeket, amelyeket a szervezőknek teljesíteniük kellett. Felvetődött a gondolat, hogy az osztrák vendégek részvételének elősegítése érdekében legyen a közelben ideiglenes határnyitás. Ez az eredeti koncepciónak nem volt része. Magas László javasolta, hogy a régi pozsonyi országúton, Margitbánya felé nyissuk ki a határt, ahol 1948 óta nincs határátkelő. Ott egy fából készült kapu volt található, láncsal és lakattal bezárva. A lakatnak már

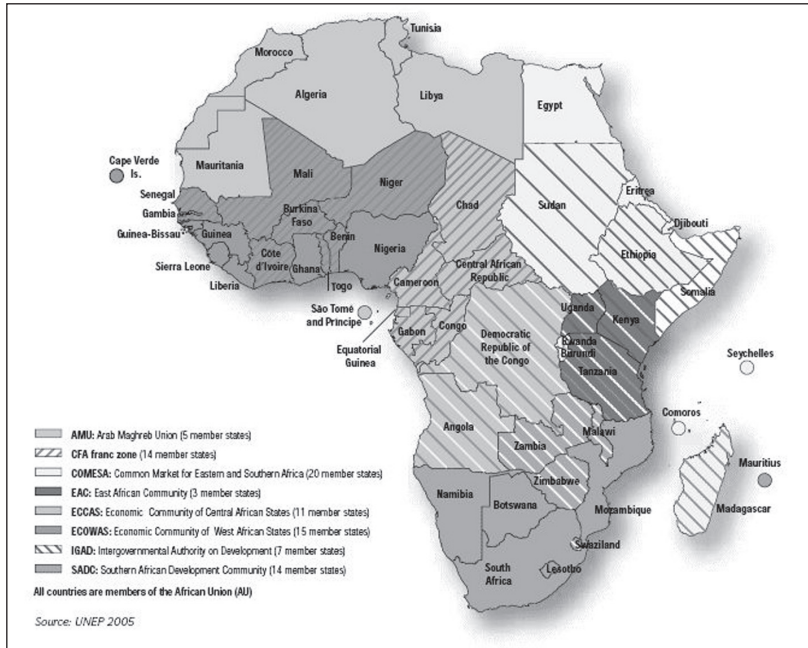
- a kulcsa sem volt meg! Az ideiglenes határnyitást mindkét országban kérvényezni kellett az illetékes hatóságoktól. Magyar oldalon ez igen gyorsan ment, köszönhetően Pozsgay Imre hathatós segítségének. Tőle kapta meg Filep Mária az illetékesek neveit és telefonszámait, akik az engedélyt kiadhatták. Végül a Határőrség legmagasabb szintű vezetőivel való egyeztetés alapján megszületett az engedély. A kiválasztott helyen, a régi pozsonyi országúton 1989. augusztus 19-én 15.00–18.00 óráig ideiglenesen megnyílhatott a magyar határ.”
Forrás: Nagy László (szervező): A Páneurópai Piknik és az 1989. szept. 11-ei határnyitás.
- 26 Róka István interjú.
- 27 Módszertani útmutató nagyobb létszámú ths-t megkísérlő csoport feltartóztatásra. Géptávirat 1989. 08. 18-án.
- 28 Később az itt szolgálatot teljesítő tiszteket az Országos Parancsnok dicséretben és jutalomban részesítette. Fegyelmi felelősségre vonásra senki esetében nem került sor.
- 29 Gulyás Mihály alezredes az országos parancsnokságról; Bella Árpád alezredes, Sopron kerületparancsnokságról; valamint Róka István százados, Sopron kerületparancsnokságról.
- 30 Kivizsgáló jelentés az Országos Parancsnok részére, Sopron, 1989. augusztus 20.
- 31 A határon szolgálatot teljesítő további soproni ütlevelkező Gombás Zoltán főhadnagy, Körtvélyesi Csaba törzsrőmester, Czap Gábor törzsrőmester, Nagy József törzsrőmester, Bujdosó Lajos őrmester.
- 32 Dr. Magas László interjúja a Kisalföldben: „A rendezvényről készültek német nyelvű szórólapok is – amelyeken részletesen feltüntettük az ország-határ és a piknik helyszínét –, de ezeket elsősorban a burgenlandiaknak szántuk. Természetesen tudtuk, hogy eljutnak majd a keletnémetekhez is, de őszintén megmondom, az utolsó pillanatig nem gondoltuk, hogy ez a rengeteg ember idejön és itt próbál meg átjutni az áhított szabad világba. Ma már meggyőződésem, hogy sokan tudatosan használták ki a lehetőséget, hogy keletnémet barátaikat, rokonaikat kijuttassák. A német televízió mindvégig nagy figyelmet szentelt a rendezvénynek. Érdekes, hogy a piknik előtt néhány nappal felkerestek, mutassam meg, hol lesz a helyszín. Olyanokra voltak például kíváncsiak: délután három órakor milyen a nap állása, hová kell a kamerával állni, hogy jók legyenek a fényviszonyok. Utólagosan úgy értesültem, a pikniket megelőző napokban az ott készült videofelvételek bejárták azokat a helyeket, ahol tömegesen tartózkodtak a keletnémetek.” KISALFÖLD EXKLUZÍV - 1997. augusztus 19., kedd.
- 33 Róka István interjúja Kisalföldben: „– Voltak arra vonatkozó jelzések, hogy esetleg nagyobb tömeg érkezik a határ irányába, de nem lehetett tudni, hogy valójában kik ők, magyarok vagy németek. Ráadásul nem egy tömegben jöttek, hanem innen-onnan, szétszóródva az erdős terület felől. Pontban 15 órára vártuk a hivatalos delegációt, ők azonban a »sajtótájékoztató« csúszása miatt késtek. A tervezett határnyitás előtt néhány perccel azt tapasztaltuk, hogy a helyszíntől mintegy 100 méterre már rendezett sorokban – szinte zárt alakzatot képezve – elindultak az emberek a kapu irányába. Éreztük, hogy itt valami hiba van, hiszen nem fehér ingben, vasalt nadrágban jöttek, hanem csapzottan, sérülten, elcsigázottan. Akkor már látható volt, hogy egy határozott és elszánt emberscsoport halad a határ felé. Pillanatok alatt rengetegen lettek mindkét oldalon. Az osztrákoknál az oszlopokon, a kerítésen, a fákon csüngtek az emberek. A csendőrök alig tudták leverni őket onnan. Hozzátartozik az igazsághoz, hogy ott, abban a pillanatban nem volt olyan »eszméletlen« nagy európai béke. Az elszánt embertömegben elől kemény, kisportolt férfiak haladtak, középen mentek a nők és a gyerekek. Egyszer csak leblokkolt a tömeg, megálltak, majd egy pezsgődurranás hallatszott, ami valószínűsíthetően azt jelezte: akkor most meglödulunk. És valóban, a mi oldalunkon, ahogy a gyorsvonat jön, úgy sodorta el pillanatok alatt a tömeg az ütlevelkezőket, szakították át egyetlen lendülettel a kaput. Fegyverünk volt ugyan, de a tűzparancs akkor már nem volt érvényben. Nem tudom, hogy akkor, ott másvalaki képes lett volna-e tenni valamit. Én képtelen voltam. Sem az erőviszonyok, sem a hely, sem az idő rövidsége nem tette lehetővé, hogy ellenlépést tegyünk.” KISALFÖLD EXKLUZÍV - 1997. augusztus 19., kedd.
- 34 Az első határnyitás. Budapest, 2000, pp. 59–60.
- 35 Határáttörés Sopronnál – Út Európába 1989–2009. Konrad Adenauer Alapítvány, Budapest, 2011, p. 81.
- 36 Kovács Gyula interjúja a Határőrnek. 1999, 10. sz. pp. 9–10.
- 37 Határőr, 1989. szeptember.
- 38 MOL Határőrségi iratok 1989. XIX-B-10. 12 doboz. 51 fűz.
- 39 A 228. sz. Tájékoztatóban (Nytsz. 0180/6/1989) a határőrök véleményeként fogalmazódott meg: „Egy meghatározott időre nyissuk meg határt, menjenek az NDK-s menekülők, mert a jelenlegi helyzet veszélyeztetni katonáinkat, és nevétségessé teszi erőfeszítésünket.”
- 40 Határtalan vesszőfutás. Interjú Kovács Gyulával. ÖTLET, 1989. augusztus 31. pp. 6–7.
- 41 Interjú Németh Miklóssal.
- 42 1989. szeptember 10. 19.00, a HÉT műsora.

A térségi együttműködés jelentősége és jellegzetességei Kelet-Afrikában¹

(Bevezetés) A ma transznacionális hálózatokkal átszőtt globális világ kontrasztos képet mutat azáltal, hogy egyszerre jelenti a lehetőségek tárházát a hálózat valamennyi aktora számára, másrészt végeláthatatlan kihívások és problémák sorát nyújtja a különböző entitások számára. Ezek körében az állami szereplők mellett számos egyéb aktor erősödött meg és jelenti e világ csomópontját, vagy még inkább gócpontját – jelesül a transznacionális vállalatok, a terrorista szervezetek, az integratív, nemzeti kormányok feletti politikát is folytató intézmények és minden bizonnyal a globális civil szervezetek, ha néhány fajsúlyos példát szeretnénk hozni. E különböző típusú szereplők kölcsönösen és hatványozottan egymásra vannak utalva, össze vannak kötve egy az egész világot behálózó pókhálóban (Burton, 1975 nyomán). Az állam szerepe és feladata megváltozott, módosult, hatalmi pozíciói változtak, általában a hatalom típusainak köre is szélesedett: nem csupán katonai hatalomról, annak maximalizálási kényszeréről, hanem gazdasági, kereskedelmi, kulturális értelemben vett hatalomról is beszélnünk kell. Ahogyan a neorealisták valják, „bár a globalizáció számos tekintetben korlátozza az államok szuverenitását”, jelzi Egedy (2011: 24), „a nemzetközi politika még mindig elsősorban az államok közötti politika”. A neoliberaisztikus institutionalisták – elsődlegesen Joseph S. Nye, Jr. (1991, 2004, 2011) – által a nemzetközi kapcsolatok elméletébe bevezetett puha (soft), kemény (hard) és okos erő (smart power) fogalmaival megfelelően tudjuk érzékeltetni a globális térben tetten érhető „hatalom” dinamikus változásait. Azáltal, hogy a szereplők egyike sem tud önmaga válaszokat adni a globális problémákra, a sokat hangoztatott valóságos összefogásra, együttműködésre van szükség – jobban, mint valaha –, amely túl kell hogy mutasson a retorika szintjén, valódi tettekre van és még inkább lesz szükség az elkövetkező években/időszakban. Különösen fontosnak véljük ez utóbbi témánál jelezni, hogy egy afrikai állam esetében mindezek sokszorosán igazak – az afrikai állam ugyanis az esetek többségében kudarcos, gyenge, vagy gyengülően lévő, sőt, számos egyéni eset mutatja, bukott állam (failed state). Afrikai szereplők vonatkozásában is releváns lehet a puha erő alkalmazásának eshetőségét vizsgálat tárgyává tennünk, hiszen az afrikai fejlődés sikerének érdekében tett (és várható) erőfeszítések, melyek sok esetben és jelentős részben arra fordítódnak, hogy a világ másképp tekintsen Afrikára (new image) – például a külföldi direkt tőke bemozgatása, a befektetések volumenének emelése „formájában” –, azaz kényszerítő (katonai) erő alkalmazása nélkül lássa meg a világ, hogy Afrika érdemes a vele folytatott együttműködésre. Az Afrika-szerte nagy számban megtalálható regionális szervezet és integráció talán még az új afrikai imázs kifejlesztésében és meggyőző közvetítésében, ezáltal egyfajta „afrikai puha erő” hatásos alkalmazásában is rendelkezik potenciállal. Jelen tanulmány célkitűzése, hogy az intrakontinentális kapcsolatokat görcső alá véve, példaként a kelet-afrikai regionalista törekvésekre fókuszálva bemutassa a regionális összefogásban való gondolkodás (illetve kényszer) és az egyes afrikai államok számára benne rejlő lehetőségek lényegét, megvalósulási környezetét és valószínűsíthető kimeneti pontjait.

(Intrakontinentális kapcsolatokról – Afrikai regionális közösségekről) A világ különböző térségei közül Afrikában található a legtöbb regionális integrációt szorgalmazó közösség, regionális blokk. Nincs olyan afrikai állam, amely legalább egy regionális szervezetben tagsággal

ne rendelkezne. Az Afrikai Unió 54 tagállama közül 27 minimum két vagy több ilyen szervezetnek tagja. Földrajzi értelemben véve számos régióban több állam tagsága is átfedést képez az egyes regionális szervezetek között, amely persze nem minden esetben jelentheti a közös gondolkodás és fejlesztés előremozdítását – inkább érdekonfliktusokat szül.

1. ábra: Az afrikai regionális gazdasági közösségek térbeli elrendeződése
Forrás: UNEP, 2005

A regionalizáció gondolata nem újkeletű, mert az 1960-as években a kontinensen végigsöpörő függetlenedési hullámmal szinte együtt jelentkezett. Ez nem adhat okot meglepetésre azon okból kifolyólag sem, hogy a volt gyarmatosítók jelentősen szétzabdalták az egykron együtt élő, természetesen összetartozó közösségek jó részét.

Ha történetiségében vizsgáljuk a folyamatot, érdemes kiemelni az Afrikai Egységsszervezet (AESz) erőfeszítéseit, melyek először 1980-ra a Lagoszi Akciótervben öltöttek testet a közösen elfogadott megvalósítási ívet illetően. Kiemelendő a regionális gazdasági integráció és együttműködés jelentőségének nyomatékosítása szerte a kontinensen Afrika gyorsabb ütemű fejlődése érdekében. Maga az akcióterv Afrika gazdasági integrációját előfeltételként jelezte a gazdasági fejlődés kapcsán. 1991-ben aztán az Abyujai Szerződés foglalta keretbe a regionális és kontinentális szintekre lebontható ütemezést, az Afrikai Gazdasági Közösség (African Economic Community) hat lépcsőben történő létrehozását 2028-ig bezárólag. E szerződés egyértelműen rögzítette az afrikaiak abbéli hitét, mely szerint mind a helyi szintek megerősítésének, mind a kontinens és különböző térségeinek a globális gazdaságba való hatékony bejutásának és szerepvállalásának eszköze a regionális integráció tud lenni hosszú távon. 2025-re a cél: a kontinens egészére a Pán-afrikai

Gazdasági Közösség létrehozása, a regionális közösségekre (REC-ek – Regional Economic Communities) támaszkodva. A REC-ek tehát az integráció és általában a fejlődés alapegységeiként lettek megjelölve. Érdemes feltennünk a kérdést: ezt minden afrikai és nem afrikai szereplő valóban így gondolja? Fontos például Kínának az, hogy a temérdek kétoldalú együttműködési szerződés mellett a REC-ekkel is megállapodást kössön? Mennyiben éri ez meg Kínának (vagy másnak), illetve érdeke-e az adott afrikai államoknak, hogy az általuk formált regionális közösséget tolják előtérbe akár saját nemzeti érdekeiket hátrébb szorítva a kapcsolatépítésben? Lehet-e a nemzeti és a regionális szinteket megfelelően együtt kezelni, és tudják-e az afrikai partnerei e szinteket külön is értelmezni az egyes projektek, együttműködések esetében? Ezek olyannyira kurrens kérdések, hogy szinte folyamatosan napi-rendben szerepel a két- és többoldalú tárgyalásokon. A Jinhua városában működő Zheijiang Normal University Afrikai Tanulmányok Intézetének (IAS) kutatóival 2012 április elején készített interjúkból is kitűnik, hogy Kínát (is) elsődlegesen (és a mai napon még mindig szinte kizárólagosan) a kétoldalú szerződések érdeklik, melynek fő oka, hogy a regionális formációkat igazán nem képes Kína értelmezni – az Európai Unió stratégia partnersége Kína számára persze például fontos, hiszen a 27 tagállam teljes területére kiterjedő különleges kereskedelmi/gazdasági övezetet jelöli ki számára. A képet tovább árnyalja, hogy a globális Dél országai között egyre több új dinamika látszik feltűnően, meghonosodóban – ilyen például a „háromszögezesek” módszere, amely egy afrikai országban egy-egy ázsiai, vagy éppen egy ázsiai és egy latin-amerikai (többnyire brazil), vagy éppen egy „déli” és egy „északi” ország (sok esetben ez utóbbi is ázsiai, nevezetesen Japán) kooperációjában valósul meg. Jó példaként állhat a mozambiki Nacala kikötő, illetve a Nacala szállítási és közlekedési folyosó megvalósítása, melyhez japán fejlesztési (ODA) források felhasználásával brazil aktorok kapcsolódnak, együttműködve a mozambiki kormánnyal, sőt, a háromszögön túlnyúlva, a projektekben jelentősen érintett Malawi kormányával is. A trilaterális együttműködések rendszerében nem találjuk igazán a Kína–EU–Afrika képletet – általában csak retorika szintjén hallunk felőle. Ugyan a kínai kormány határozottan áll ki amellett, hogy Afrika felemelkedése érdekében összefogásra is szükség van, és Afrika legnagyobb kereskedelmi partnereként Kína háromszög-projektek el tud képzelni Afrika legnagyobb donorával, az Európai Unióval. Mi azonban annak relevanciája, ha létezik egyáltalán, hogy az alából saját érdekeik által vezérelt versenytársak – hiszen mind az EU, mind Kína saját világkereskedelmi, -gazdasági, -politikai pozícióit igyekszik erősíteni többek között afrikai terepen is – „közös” afrikai (fejlesztési) projekteket valósítsanak meg. Létezhetnek-e eszközei ennek az elgondolásnak? Mi garantálja, hogy az együttműködések valóban Afrika javát szolgálják, nem pedig a két jelentős globális hatalmi tényező pozicionálásához járulnak hozzá? Mindezekről és egyéb kapcsolódó kérdésekről – például arról, hogyan lehetséges akkor a trilaterális párbeszéd, amikor normák szintjén is szemben álló felekről beszélünk, avagy a befektetések, a beruházások megvalósításának modelljei is alapjaiban különböznek az EU és Kína között – folyamatos vita zajlik kínai kutatói körökben is.²

Az afrikai elképzelések és igények artikulálását is elősegítendő, de alapvetően az afrikai gazdasági-társadalmi fejlődést, a szegénység eltörlését, a helyi környezetekben és szinteken elképzelhető demokratizálódást szorgalmazó programok közül az Új Partnerség Afrika Fejlődéséért (NEPAD) elnevezésű program kitüntetett figyelmet igényel központi témánk, a regionalizáció tekintetében is. Az Afrikai Unió integrált gazdasági-szociális fejlesztési programja, melyet öt afrikai állam, jelesen Algéria, Egyiptom, Nigéria, Szenegál és Dél-Afrika elnökei kezdeményezésére indítottak útjára 2001-ben az első olyan, a kontinens egészére kiterjedő keretrendszer, amelyet a nemzetközi intézmények, köztük az EU

is elfogad és támogat annak érdekében, hogy maguk az afrikaiak által megfogalmazott elgondolások Afrika saját sikereként mozgítsák előre a kontinenst és országait. A NEPAD Akcióterve pontosan a regionális közösségekre épít a tekintetben, hogy az ún. és a nemzetközi közösség által elvárt „jó kormányzás” és a fejlődés célba érhesen. A G8-ak saját Afrika Akciótervéükben jelzik, hogy (helyesen) az afrikai államok vezetői „a beruházások/befektetések által hajtott gazdasági növekedést és a (közös) gazdasági kormányzást tartják a szegénység elleni küzdelem legfontosabb motorjának, melyhez kapcsolódóan előtérbe helyezik a regionális és szubregionális partnerségeket Afrika-szerte.”³

Minden erőfeszítés ellenére azonban – szemben a világ más hasonló szervezeteivel, ld. NAFTA vagy MERCOSUR – az afrikai regionális közösségek nem hozták azokat az eredményeket az elmúlt 40 évben, amelyeket elvárhattak tőlük. Magát a NEPAD-ot is sokan kritizálják számos gyengesége okán. A regionális szintek és a NEPAD viszont nagyon szorosán összekapcsolódnak azáltal, hogy a NEPAD megvalósítását valóban a REC-ek végzik – ha végzik. A sikertelenséget vagy inkább lassú előrehaladást befolyásoló tényezők az Afrikai Kapacitásfejlesztési Alapítvány ügyvezetője, Soumana Sako (2006) szerint főként a következő csomópontok köré csoportosíthatók:

- a nemzeti és regionális intézmények számos esetben gyengék – mind adminisztrációjukat, mind mozgásterüket tekintve,
- az egyes REC-ek tagjai között hiányzik a gazdaságpolitikák közötti koordinációs és harmonizációs mechanizmusok sora,
- a tagállamok termelési struktúrái között továbbá hiányzik a komplementaritás,
- általában (és ez összegésében igaz a kontinensen) nem megfelelő a tagállamok infrastruktúrája,
- továbbra is létező probléma a konfliktusok és politikai instabilitás lehetőségének magas foka,
- az integrációs programok megtervezéséhez és koordinálásához szükséges humán és intézményi kapacitások nem megfelelő színvonalúak,
- és ami legtöbbször felemlíthető: a regionális integráció különböző szervezeteiben vállalt egymást átfedő tagságok multiplikálódnak, amely lassíthatja az adott szervezet integrációját (Sako, 2006: 5).

Az 1990-es évektől egyre több kommuniké, egyezmény, protokoll került aláírása, de – a néhány sikeresebb (pl. nyugat-afrikai vagy éppen dél-afrikai) erőfeszítés ellenére – a REC-ek helyzete a politikai retorika szintjén jól pozicionált, a tényleges megvalósulás szemszögéből vizsgálva azonban döcögős előrehaladás képét mutatja. Ennek hátterében szinte minden esetben az áll, hogy az adott tag(nemzet)állam nem hajlandó feladni olyan szuverenitásokat, amelyek a regionális integráció erősítéséhez, az integráció magasabb fokának eléréséhez elengedhetetlen. Sako értékelése alapján eltúlzott a kereskedelem liberalizációjára és a piacok integrálására fektetett hangsúly akkor, amikor sok esetben nem kellően átgondolt a tagállamok közötti termelési integráció, a regionális komplementaritás az egyes termelő szektorok között, illetve a közlekedési és kommunikációs infrastruktúra területein óriási szakadékok tátonganak (Sako, 2006: 6). Ahogyan Erdősi Ferenc (2011) rámutat, „különösen óriási szükség lenne a hálózatosodás [– amely aztán a regionalizációt is előmozdíthatja –] elősegítése érdekében [...] a közlekedési hálózatokban (ezen belül kiváltképpen a vasúti közlekedésben)” (Erdősi, 2011: 104). Mindezeket tetézi azoknak az elosztási mechanizmusoknak a meghatározása, amely a tagok között megfelelő arányosítást biztosíthatnak hosszú távon. Ez, mint látni fogjuk a Kelet-afrikai

Közösség esetében, ahol a szervezet létrejöttének első fázisában Kenya dominanciája Tanzániával és Ugandával szemben a keretek felbomlásához vezető fajsúlyos okot jelölt ki, komoly próbatételt jelent bármelyik REC bármely tagjának.

A globális folyamatok okozta/kiváltotta új kihívások miatt azonban az elmúlt időszakban mégis felerősödően van, vagy ha tetszik, újból terítéken van az afrikai regionális integráció témája. A gyenge afrikai államoknak szükségük van többek között a külföldi tőkebefektetésekre, amelyekhez a regionális keretek nagyban járulhatnak hozzá. Az új piacok szerzése, tehát az egyes államok számára elérhető piacok bővülése hasonlóan kívánatos cél a hosszú távú fejlődés érdekében. A hatékonyan működő regionális közösségek – amennyiben ez az állapot elérhetővé válik – lehetőséget kínálhatnak egyéb szektorális kihívások (pl. oktatási rendszerek, vagy az egészségügyi ellátó rendszerek esetén évtizedek óta jelen lévő feladatok) megoldására, nem elhanyagolható módon többek között a koncentrált erőfeszítésekben rejlő hatékonyabb erő, illetve az eleve szűkös pénzügyi keretek közösen racionalizált felhasználása okán.

(A befektetések szükségességéről – Kína színre lép) Általánosan igaz és elfogadott az a tétel, miszerint Afrikában a szegénység elleni küzdelem és a gazdasági növekedés egyik kulcskérdése a befektetések jelenléte és volumene. Sajnos, különösen a függetlenség kivívása utáni időszakot követően, Afrika nem volt vonzó a külföldi, sőt sok esetben más afrikai térségek helyi befektetői körében, elsősorban az üzleti szektorban uralkodó feltételek miatt. A többségükben sérülékeny gazdaságok nem egy ország példájával alátámasztva politikai instabilitást is mutattak. E környezet értelemszerűen a befektetett pénz (mielőbbi) megtérülésén, a profitszerzésen gondolkodó befektetőknek nem volt kedvező. 2005-ös Afrika Akciótervében⁴ a Világbank további problémákat sorolt: a gazdaságpolitikák hiányosságait új vállalkozások létrehozása tekintetében, a nem elégséges kormánygaranciákat a tulajdonjogokat illetően, általában a gyenge piaci intézményrendszert, valamint szinte kimerülésig hangoztatva a fejletlen infrastruktúrát.

Fekete-Afrika államaiban a „rosszul kormányzottság betegsége” (Benkes, 2009: 43) ellen – amely nemzeti kereteken túlnyúló módon a regionális építkezést is negatívan befolyásolta, ld. például a „Nagy Tavak vidékén zajló regionális háborúskodás” (uo.) – a nemzetközi szervezetek, majd maga az Afrikai Unió a „jó kormányzás” megvalósítását követelte az egyes afrikai entitásoktól. Az afrikai politikai örökségek azonban ehhez nem voltak képesek alapot szolgáltatni. Azáltal, hogy „a modern demokrácia pluralista formájának nem voltak történelmi gyökerei a kontinensen, több államban a kormányzó elit a gazdasági szférában nem engedhette meg [többek között] a szabad piac térnyerését, mivel a társadalom többi szereplője, így az egyének is az állami struktúrán kívül kerülhettek” (uo. 46.). A privilegizált pozícióikat feladni nem akaró (nem képes) elit csak akkor kezdték el komolyabban venni „jó kormányzással” kapcsolatos elvárásokat, amikor a donorközösség ennek megvalósításához (és még számos, pluralizációt, kereskedelmi, gazdasági liberalizációt megkövetelő intézkedéshez) kötötte a támogatások, fejlesztési források utalását. A sokat kárhoztatott elvárások, úgy tűnik, mára pozitív hozadékkal kecsegtetnek – az afrikai helyi kontextusban értelmet nyerő demokratizálódás több országban eredményeket hoz, a sokat kárhoztatott beavatkozások (nem az 1980-as évek egy kaptafára készülő strukturális kiigazítási programjai!) az új fejlődési irányok kijelölését elősegítik.

2000-től jelentős eredményeket hozó változásokra figyelhetünk fel – legutóbbi 2011 őszi terepkutatásom során Tanzánia pénzügyi-kereskedelmi fővárosa kerületeit járva mindezekhez empirikus bizonyítékokat is gyűjthettem. Dar es Salaam az elmúlt tíz év során átfogó infrast-

rukturális fejlesztéseket valósított meg: utak épültek, útburkolatok újultak meg, közlekedési csomópontok épültek ki vagy kaptak megerősítést (pl. az egyik buszvégállomásként funkcionáló Mwenge esetében), egyetemi campusfejlesztésre került sor a University of Dar es Salaam (UDSM) pedagógiai fakultásán, mely éppen az új dar-i futballstadion tőzsomszédságában található. Ez utóbbit is, és az említett egyéb fejlesztések jó részét a kínaiak valósították meg.

Kína új regionalizmust szorgalmazó politikájának egyik – talán legmeghatározóbb – célterülete Afrika. Az 1950-es és '60-es évekre jellemző ideológiai megfontolások alapján, „dogmatikusan” kapcsolatokat építő Kína az 1970-es évektől, különösen a tengeri nyitástól számítva új alapokra helyezve afrikai relációit „pragmatikusan” kezdte újrafogalmazni jelenlétét a kontinensen (Eisenman, 2007 nyomán). Pragmatikusságát jól szemlélteti az „infrastruktúráért nyersanyagot cserébe” kimondó politika, mely az Afrika-szerte a kínaiak által vállalt infrastrukturális fejlesztéseket a számukra megfelelő nyersanyag-kitermelési jogokat biztosító, természeti erőforrások kiaknázását szabályozó szerződések fejében végezték el. Mára e konstrukció azonban sokkal diverzifikáltabb portfólió képét mutatja: a kínai beruházások és pénzügyi szerepvállalások számos formát öltenek, és több szektorra koncentrálnak. A lipcsei egyetem kutatói által kimutatott folyamatok jól rajzolják ki az investíciók összetétel-megoszlását: Engelhardt (2011) adatokkal támasztja alá, mennyire multimedienzionális a kínai szerepvállalás. Kína elsődleges motivációja Afrikában továbbra is a nyersanyagimport és termékeinek új piacok szerzése-fenntartása, de ezeken túlmenően egyre inkább igyekszik helyzetbe hozni kis- és középvállalkozásokat is (az állami tulajdonú vállalatok mellett), és a gazdasági élet valamennyi szektorában az ő térnyerésüket gardírozni. Beruházásaival és szerepvállalásával Kína az élet valamennyi területén jelen van: bányakoncessziókat szerez meg, utakat épít, ugyanakkor kórházakat újít fel, iskolákat létesít, évente több ezer állami ösztöndíjat biztosít afrikai fiataloknak, serkenti a beutazó turizmust azáltal, hogy évről-évre bővíti, terjeszti ki a kiemelt turisztikai desztinációjú státusszal ellátott afrikai országok listáját.

Az elmúlt néhány évben oly sokat (főleg a Nyugat által) hangoztatott „kínai újragyarmatosítás” víziója nem igaz, és érdemes e tekintetben is a színfalak mögé néznünk. Kína nem volt az afrikai kontinensen soha gyarmatosító, szemben az európai nagyhatalmakkal, melyek tényszerűen kiszipolyozták a kontinens energiaforrásait, népeit, sőt, máig ható etnikai konfliktusok fennmaradásához – bizonyos esetekben eszkalációjához – „járultak hozzá” azzal, hogy mesterséges határokat kreáltak, függetlenül attól, hogy az adott területet szétvágó új határ térségét akár évszázadokon keresztül együtt élő népcsoportok lakták. A több szempontból is egyre sikeresebb kínai kulturális diplomácia egyik alaptételévé tette éppenséggel a kiterjedt kereskedelmi és ezáltal kulturális cserékre is lehetőséget kínáló „közös múltat”, melyet az 1400-as évek elején számos expedíciót – köztük a kelet-afrikai partok irányában is – lebonyolító Cseng Ho admirálishoz kötnek. A Cseng Ho kultusz hasznosnak bizonyuló retorikai fordulat – még ha valóban tartalom és történelmi tények is kapcsolódnak hozzá – a mai kínai-afrikai kapcsolatok fejlesztésében.

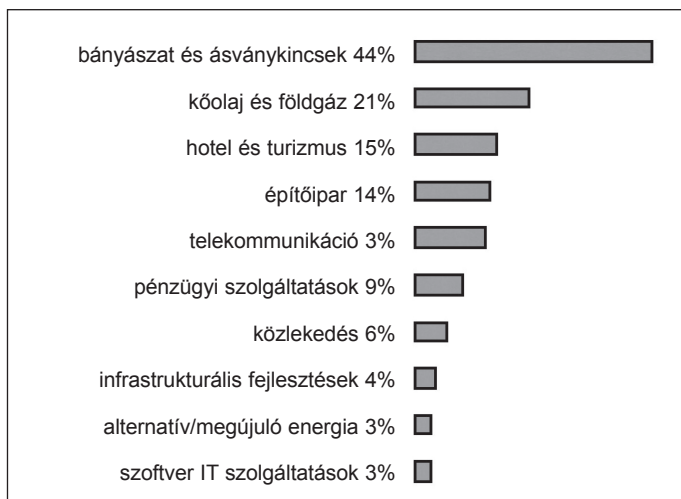
Kína új grandiózus afrikai entreé-ja (Chidaushe, 2007: 107) köszönhető továbbá nagyban annak, hogy a világpolitika fajsúlyos szereplői az 1980-as, '90-es években Afrikát szinte teljesen magára hagyták, mert szimplán mással (magukkal) voltak elfoglalva: a hidegháború végét követően Oroszország a belső átalakulásaira koncentrált, az Amerikai Egyesült Államok mint egyedüli szuperhatalom több kihívással is küzdött, például az ugyancsak (demokratikus) átalakulását indító kelet-közép-európai államok tekintetében, az újfent sérülékennyé váló Közel-Keleten, illetve általában a fokozatosan terebélyesedő és számban gyarapodó transznacionális szereplőket (köztük terrorista hálózatokat) is felvonultató

globális térben. Mindeközben az Európai Gazdasági Közösség, majd az Európai Unió saját integrációjával, intézményrendszerével, további tagbővítéseivel, és ezekkel együtt a fokozatosan több hatalmi centrumúvá váló világban elfoglalható pozíciói meghatározásával kellett foglalkozzon (Kavalski, 2009: 183). Nyílegyenes és egyszerű út nyílt ebben a térben Kína számára egy pragmatikus, kölcsönösen hasznos üzletek rendszeréről szóló, az afrikai igényekre valóban fogékonyságot is mutatni képes Afrika-politikát megfogalmazni.

A politika kiérleléséhez és megfelelő artikulálásához találta ki – (már nem először) japán mintára – Kína a Kína-Afrika Együttműködési Fórumot (FOCAC), amely több addigi kezdeményezés közül a legkomolyabb hozadékkal kecsegtet mindkét oldal számára. A 2000-es első találkozót követően évente egyre több alkalommal, különböző formában, szite napi szinten zajlanak egyeztetések, eszmecserek a kínai és afrikai együttműködő felek között. A nem túlbürokratizált kapcsolatmenedzsment „baráti” kommunikációját, vele együtt pedig a kooperáció tematizálását a kínai külügyminisztériumban végzik (Tarrósy, 2008: 85–86). Mára Kína felismerte, hogy Afrikát, különösen az afrikai kulturális-gazdasági-politikai közeget jól ismerő saját szakemberekre hatványozottan van szükség a hosszú távú stratégiai építkezés megfelelő megvalósításához. Emiatt erősödött fel az elmúlt tíz év során a kínai felsőoktatásban viszonylag új területnek számító afrikanisztika oktatása, kutatása, és a nagy presztízzsel rendelkező Pekingi Egyetem után több intézmény kapott lehetőséget, hogy Afrika tanulmányok tanszékeket, intézeteket alapítsanak be, és főként mesterdiploma megszerzésére irányuló kurzusokat indítsanak. E program jegyében a már említett Jinhua városában létesült afrikanisztikai agytröszt (think tank), az Institute of African Studies eddig több rangos szakmai találkozót, konferenciát szervezett, valamint tudományos kiadványokat, stratégiai anyagokat készített – nagy részben – a kormány számára. Munkájuk során több esetben – érthető módon – a lehetséges kínai-afrikai befektetések politikai-gazdasági környezetét elemzik.

Ahogy Li Anshan, a Pekingi Egyetem Nemzetközi és Stratégia Tanulmányok Központjának afrikanista professzora egy historiográfiai tanulmányban jelzi, a 20. században több időszakát is megkülönböztethetjük a Kínában egyre terebélyesedő Afrika tanulmányoknak: 1900 és 1949 között az „érezkелni Afrikát”, 1949 és 1965 között a „támogatni Afrikát”, 1966-tól 1976-ig a „megérteni Afrikát”, 1977 és 2000 között a „tanulmányozni Afrikát” időszakokról beszélhetünk.⁵ Az egymásra épülő periódusok megfelelő alapot nyújtanak a 2000-től indított FOCAC-folyamat tudományos támogatásához.

Ma egyébként a befektetői kedv Afrikában sokkal erősebb, mint valaha – ezt támasztja alá az Ernst & Young 2011-es felmérése⁶, melynek során több mint 500 különböző cégvezetőt kérdeztek az afrikai befektetési hajlandóságukról. Az előrelépés érezhető, látható, a számok meglódtak, de mindezek ellenére a globális FDI-projektok közül Afrika még mindig csupán összesen 5%-ot vonz magához. A kontinens hosszú távú lehetőségeit, lehetséges fejlődésért firtató kérdésre reflektáló 532 válaszadó 29%-a kevesebb mint három év alatt, 71%-a több mint 3 év alatt látja megvalósulónak Afrika masszív(abb) gazdasági növekedését. Érdekes, hogy a feltörekvő gazdaságokból érkező befektetők valamivel pozitívabbak, bizakodóbbak e növekedést – és ezáltal befektetéseik megtérülését – illetően.⁷ A 2012–13 közötti időszakra vonatkoztatott szektorális növekedés megítélése tekintetében a válaszadók nem meglepő módon legnagyobb százalékos arányban a kitermelő ágazatokat jelölték meg húzószektoroknak (ld. 2. számú ábra), de pozitív véleménnyel viseltettek a szolgáltatások területén a turizmus és a pénzügyi szolgáltatások várható fejlődésének megítélése kapcsán.

2. ábra: A legnagyobb potenciállal rendelkező szektorok 2012–13-ban a megkérdezett 562 üzletember/befektető szerint

Forrás: A szerző saját szerkesztése az Ernst and Young (2011) tanulmány válogatott adatai és vonatkozó grafikonja alapján (2011: 19)

Afrika túlélése és fejlődése nagyban függ attól, valóban sikeresek lesznek-e az indított befektetések, méghozzá nem csupán (nemzet)állami keretek, hanem még inkább a regionális környezetben.

(Egy sikeresnek ígérkező összefogás: kelet-afrikai regionalizáció) A régiós léptékű szövetségek megvalósítása és működtetése megoldást kínál a természeti és egyéb erőforrások optimális felhasználására, a kölcsönös gazdasági érdekek kiaknázására. Különösen akkor, amikor a globális hatások – vegyük csak a kulturális hatásokat – olyan ellenhatásokat gerjesztenek, amelyek a helyi értékek, a lokális normák felértékelődésében, azok védelmében és megerősödésében nyilvánulnak meg, a regionalizációs folyamatok hatásos ellenszert kínálhatnak a versenyben maradásra.

Minden bizonnyal e megfontolások is a háttérben álltak például a jelentős történelmi múlttal rendelkező kelet-afrikai térségi együttműködés, a Kelet-afrikai Közösség 1990-es években történt újraindításának. A kelet-afrikai integráció gondolata talán az egyik legelső ilyen jellegű elképzelés volt már az 1900-as évek legelején a kontinensen. Alapjait a brit gyarmati időszak alatt kell keresnünk, ugyanis 1948-ra a britek – elsősorban gyarmati adminisztrációjuk zökkenőmentesebb menedzsmentjét megvalósítandó – Kenya, Tanganyika és Uganda között kialakították az együttműködési keretek jó részét: pl. a közös vasúthálózat, postai szolgáltatások, légit közlekedés viszonylatában. Már ekkor lefektetésre került a közös valuta és az annak bevezetéséért felelős testület, egy közös fejlesztési bank és fellebbviteli bíróság gondolata is. Az 1967-es hivatalos megalakulást követő évtized alatt több egymást kioltó módon szuperponáló hatás azonban a működésképtelenséghez, majd a (gyors) felbomláshoz vezetett. Az újrainduláshoz át kellett élnie az egykori tagoknak a nemzetközi közösség felől érkező „baráti ráhatásokat”, amelyek egyenként is, de térségi szinten ugyanúgy a washingtoni konszenzus jegyében többek között gazdasági liberalizációt, privatizációt,

a piacok megnyitását írta elő fejlődési/fejlesztési kondíciókként. Ami a belső dinamikák újrafogalmazását elősegítette, az annak az állapotnak a kialakulása, amelyben az 1960-as, '70-es évekre jellemző „többségében polarizáló hatások megszűntek. Uganda véget vett a katonai diktatúrának, Tanzánia már nem volt elkötelezettje a szocialista fejlődésnek. Mindhárom ország elfogadta a versengő, többpárti politizálást és a piacgazdaságot – persze különböző mértékű lelkesedéssel” (Pinkney, 2001: 202). Ma a Kelet-afrikai Közösség öt taggal rendelkezik: Tanzánia, Kenya, Uganda, Ruanda és Burundi.

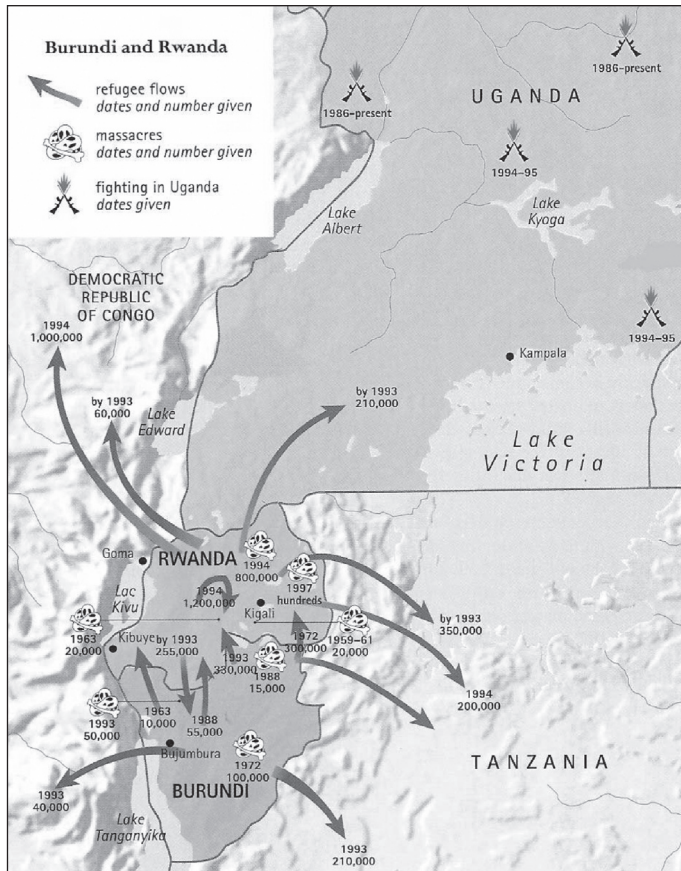
A regionális együttműködés szükségességéhez kapcsolódóan a tanzániai államalapító elnök Julius Nyerere egy 1997-es interjúban nagyon fontos érvvel szélesítette ki a közös gondolkodás alapjait, amikor azt nyilatkozta, hogy az etnikailag értelmezett konfliktusok mind visszavezethetők az „erőforrásokért folytatott küzdelemhez”, és a Nagy Tavak térségében (is) hosszú ideje valójában minden a (természeti) erőforrások megszerzéséről szól. „A politikai hatalom birtokosai a föld, a munkahelyek és a privát szektor feletti hatalmat is birtokolják. A politikai hatalom megragadásáért küzdő, kiszorított többség, illetve a hatalom megtartásáért fegyverrel fellépő kisebbség például Burundiban és Ruandában kizárólag egy dolgot tart szem előtt: az erőforrások feletti befolyást – [annak megszerzését vagy éppen megtartását].” A kelet-afrikai együttműködés új szakasza akkor érhet el valódi sikereket, ha e javakat és forrásokat egy, a kölcsönös érdekeket figyelembe vevő rendszerben helyezi el az azokat meghatározó szereplőkkel egyetemben.⁸

A piaci-kereskedelmi értelemben mérhető integráció hosszú távon elképzelhetetlen a térségi biztonság széles körben értelmezhető garanciái nélkül. A biztonság maga nem „csupán” biztonságpolitikai, geopolitikai megfontolásokat jelent, hanem a hosszú távú tervezés jegyében, a helyi szintekkel folytatott dialógusról és e szintek tényleges bevonásáról szól a humán biztonság koncepciója képében. A biztonság fogalmának ezen összetett dimenziójával való tervezés szerint a hangsúly az egyénre helyeződik, sokkal inkább az egyén, mintsem az államok, nemzetek biztonságára. Afrikában e kérdéskör kiegészül a regionális biztonság fogalmával, amely összefüggésben van a regionális integrációt célzó elképzelések megvalósításának lehetőségével. Az ENSZ nyomatékkal rögzíti, hogy „a környezeti instabilitás, a szegénység, az éhínség és elnyomás nem pusztán kritikus biztonsági kérdések, hanem egyszerre forrásai és következményei is a konfliktusoknak. A [humán biztonság fogalmában testet öltő új] felismerés újrahangsúlyozza az államok felelősségét és kötelezettségét, hogy biztosítsák állampolgáraik biztonságát.” (Botz, 2007: 6–7).

A Kelet-afrikai Közösség országaiban lezajlott vagy a mai napig tartó összetűzések, háborús konfliktusok elől menekülők szinte kizárólag tanzániai táborokban találhattak menedékre. Példaként említhetjük az 1972-es, az 1978–79-es Uganda és Tanzánia közötti fegyveres konfliktusokat, vagy a Ruandában az 1990-es évek közepére kicsúcsodott, a Burundiban pedig a 2000-es évek végéig⁹ tartó etnikai jellegű, mai napig esélyesen fel-fellángoló polgárháborús konfliktusokat, amelyek több százezer embert űztek el otthonaikból, arra kényszerítve őket, hogy a határ másik oldalán lévő menekülttáborokban próbálják meghúzni magukat.

(A Közösség fejlődési irányjai – biztonság, oktatás, gazdasági integráció) Az EAC mellett tudunk további sikerekről¹⁰ is beszámolni, különösen a nyugat-afrikai és dél-afrikai térségekben (pl. ECOWAS, SADC) létrehozott REC-ek kapcsán, most azonban röviden tekintünk át a Kelet-afrikai Közösség működését és az elkövetkező időszakra meghatározott fejlődési tervét.

Az 1993-ban újrainduló háromtagú közösség államfői 2000 novemberében írták alá az Európai Unió támogatását és ösztönzését bíró regionális revitalizációjára irányuló egyezményt, amely új alapokra helyezte a Kelet-afrikai Közösséget. Egy 2006-ban készített terep-

3. ábra: Ruanda és Burundi etnikai konfliktusai és azok továbbélése a régióban

Forrás: 2003. Atlas Géopolitique et Culturel. Dynamiques du Monde Contemporain. Paris: Dictionnaires Le Robert-VUEF. 129. o. (Megjelent: Tarrósy, 2011a: 162).

interjú keretében Gaudens Mpangala tanzániai politológus aláhúzta, hogy a kelet-afrikai együttműködés valójában a világ egyik perifériájára szorult térségének regionális integrációja. „A térségre jellemző [globális értelemben vett] marginalizáció fokozza a regionális integráció szükségességét. Azáltal, hogy e régióban számottevő [volt] a politikai konfliktusok sora és állandósult a gazdaság stagnálása, az integrációnak túl kell mutatnia pusztán a gazdaságra fókuszáló együttműködésen, politikai, szociális és kulturális értelemben is meg kell valósítani azt” (Mpangala, 2000: 145). Mintegy e véleményre is reflektálva és a gondolatot megerősítve, Hettne (1998) aláhúzza: „[a bajokra] a legjobb megoldás a regionalizáció, mert amilyen magas a regionális együttműködés foka, olyan alacsony a lehetséges konfliktusoké.” Chazan et al. (1999) még tovább mennek, amikor jelzik, hogy: „a regionális integráció sok afrikai számára a késő gyarmati időszak óta az egyik legfontosabb célkitűzés, amely válasz lehet a gyarmati uralom okozta bajokra” (Chazan et al., 1999: 311).

A mára öttagúvá duzzadt Kelet-afrikai Közösség államai egyenként nemzeti fejlesztési tervek és víziók sorát készítették el az elmúlt évek során. Ezek mindegyike évtizedekben mérve, hosszú évekre előre bontják ki azokat a célkitűzéseket, pl. az infrastruktúrafejlesztések és egyéb szektorális beruházások kapcsán, amelyeket tőlük elvárható – azaz, amit tőlük a nemzetközi intézmények elvárnak. Van-e beleszólása a társadalom különböző nem állami szereplőjének abba, hogyan nézzen ki pl. Uganda vagy Ruanda 2030-ra? Mennyire veszik a fejlesztési elképzelések figyelembe a valós helyi igényeket? Ha megfelelő figyelmet szentelnek ezeknek – több esetben így van –, akkor a becstornázható források, nemzeti és nemzetközi egyaránt elérik-e majd az egyéneket, a helyi közösségek szintjét? Megtörténik-e a fejlesztések össztársadalmi validálása azáltal, hogy a helyi szintek életszínvonala, életkörülményei és jövőbeni lehetőségei javulnak, erősödnek? Mindezekhez a helyi, nemzeti szintek felett meghúzott regionális keretek milyen többletet, „hozzáadott értéket” képviselnek?

Jelenleg a közösség 140 millió lakosa – hasonlóan Afrika más térségeihez – fiatal társadalmak képét mutatja – az átlagéletkor a születéskor várható élettartam tekintetében ugyan emelkedő tendenciát jelez, de még így is a világ országainak listáján az utolsó húsz állam között helyezi el az EAC öt tagját a nagyjából 46–54 év közötti számadatával. A felnövekvő generációk egyre nagyobb része vehet részt alapfokú oktatásban, és növekvő mértékben közszintű képzési formákban. Az UNESCO 2011-es felméréseinek vonatkozó adatai azt mutatják, hogy 2000 és 2008 között 42 millióval több gyermek vett részt alapfokú oktatásban, amely az azt megelőző időszakhoz képest 48%-os emelkedést mutat. Még ennél is magasabb, közel 60%-os a „növekmény” a közép- és felsőfokú beiratkozások területén – mindez pedig az éves átlagos 6%-kal több állami szektorális ráfordításoknak köszönhető (nagy részben). Egész szubszaharai Afrikában kimagasló a kelet-afrikai Burundi esete, ahol az éves kormányzati ráfordítás 12%-ot mutatott (hasonlóan Mozambikhoz). Tanzánia esetében is jól kimutatható, hogy az oktatás fejlesztése és a gazdasági értelemben vett fejlődés közötti szoros kapcsolatra a kormányzat – mindenféle krízis és általános finanszírozási problémák ellenére – azzal reagált, hogy míg 1999-ben csupán a GDP 2,2%-át, addig 2008-ban 6,8%-át költötte kimondottan az oktatási – hangsúlyosan a felsőoktatási – szektor fejlesztésére (Tarrósy – Vörös, 2011: 1031).

Egy másik neves nemzetközi tanácsadó cég, a PricewaterhouseCoopers friss felmérése a globális gazdasági hatalom birtoklásában gyorsuló mértékben bekövetkező változás okozta kihívásokról és lehetőségekről külön hangsúlyt fektet (értelemszerűen) a világ legerősebb feltörekvő gazdaságainak. A *Világ 2050-ben* című tanulmány India kapcsán kiemeli, hogy hosszú távon India még Kínát is képes lesz megelőzni gazdasági fejlettség tekintetében, hiszen fiatal társadalma nagy létszámú munkaképes tömeggel bír, amely az elmúlt évtizedek következetesen építkező politikájának köszönhetően, a fokozatosan javuló oktatási standardok miatt, erősen kvalifikált – mind szaktudásokat, mind kutatási kapacitásokat vizsgálva.

A fejlődés oktatás és képzés, illetve (szak)képzetség és szakirányú végzettség nélkül elképzelhetetlen – megfordítva pedig: az oktatási szektor fejlesztésével gazdasági fejlődés érhető el. A hosszú távon fenntartható fejlődés e területeken is szorosan kapcsolódik a képzetek helyben tartásához, azaz a gazdaságilag és technológiailag fejlettebb országok által elszívott agyak nemzeti gazdaságokba csatornázott, térségi együttműködési keretek között megtartott valóságának megteremtéséhez. Ehhez természetesen elsődlegesen nemzeti keretek között értelmezhető politikákra van szükség, de valódi értelmet nyerhet – különösen a térségi cirkuláris migráció kapcsán – a regionális összefogás e területen is. A regionális együttműködés afrikai szervezetei a személyek szabad áramlását is megvalósítandónak

tartják, ezáltal a legális migrációt saját régióikban támogatják. Egyre több pánafrikai és kimondottan több országot bevonó régiós kezdeményezés alakul annak érdekében, hogy egyfelől a képzetteket a saját országaikban, régióikban legyenek képesek megtartani az afrikai államok, másfelől pedig az elvándorolt képzett munkaerőt tudják „visszaszívni” területeikre (ld. még Tarrósy, 2011b: 54).

A gazdasági és politikai ambíciókban bővelkedő Kelet-afrikai Közösség az elmúlt bő évtizedet a közös piacot megalapozó mechanizmusok beindításának szentelte. 2004-től vámuniót intézményesített, majd 2010. július elsejével vált hatályossá a Kelet-afrikai Közösség Közös Piacát létrehozó szerződés, 2015-re pedig közös valutáról beszélnek. E folyamatot igyekszik támogatni a Kelet-afrikai Központi Bank és a Kelet-afrikai Monetáris Intézet felállítása, melyek mellett számos további integratív szervezet végez aktív tevékenységet regionális léptékben – közülük megemlítendő a Kelet-afrikai Üzleti Tanács, a Kelet-afrikai Ifjúsági Tanács, a Kelet-afrikai Befektetéseket Ösztönző Hivatal, a Kelet-afrikai Kutatási Tanács, valamint a Kelet-afrikai Turisztikai Tanács (a teljesség igénye nélkül).

A régiós szövetség Észak-Tanzániában, Arusha városában működő koordinációs központja által közzétett adatok arról tanúskodnak, ahogyan Othieno (2011) is jelzi, hogy a „kelet-afrikai integráció magas fokozaton pörög és egyértelműen biztos és stabil előrehaladást mutat.” Ha a szövetségen belüli kereskedelem volumenét nézzük, látjuk, hogy a 2005-ös 1,85 milliárd USD-hez képest 2009-ben 3,5 milliárd USD-t regisztráltak. Amikor ugyanezen időszak alatt a közvetlen tőkebefektetések változását vizsgáljuk, majdnem kétszeres növekményt rögzíthetünk (a 2005-ös 910 millió USD nagyságú össz-FDI 2009-ben 1,72 milliárd USD-re ugrott). A bővülő térségi fogyasztás pedig biztos támogatást nyújt a piacok integrációjához, mely hosszú távon az „EAC négy alapvető szabadságának” (hasonlóan az EU-hoz, az áruk, szolgáltatások, tőke és munkaerő szabad mozgásának) biztosításához járul majd hozzá.

(Záró gondolatok) Az integráció további sikeres lépéseihez kiterjedtebb és korszerű infrastruktúrára lesz szükség, és nem is csoda, hogy a Kelet-afrikai Közösség döntéshozó szervei a 2011 és 2016 között definiált 4. EAC Fejlesztési Stratégiában a vasút- és közúthálózatok fejlesztésére, az infokommunikációs rendszerek fejlesztésére, továbbá a megbízható energiaellátásra fektetik a régiós hangsúlyt. A térségi szemlélet pedig nem csupán a közösséget alkotó öt tagállamra koncentrál, hanem a tagok szomszédaival és a velük meglévő, fejleszthető kapcsolatokkal is számol. Ha Tanzániát vesszük példaként, jelentős feladatot jelent számára a Malawival rendezendő határvíva, amely a legutóbbi időkben egyre feszültebb helyzetet eredményez a két ország kapcsolatában. Ennek hátterében a tó alatt nemrég felfedezett jelentős olajkincs áll, és főként annak kitermelési joga, illetve az, hogy kit illet majd a bevétel azáltal, hogy kinek a területén fekszik a készlet. A térségi együttműködések sorát erősítheti az a 2012 februárjában aláírt háromoldalú egyezmény, amely tanzániai, mozambiki és dél-afrikai erőket mozgósít a tengeri hajózás biztonságának védelme és a kalózkodás visszaszorítása érdekében a kelet- és dél-afrikai vizek mentén. A befektetések ösztönzését is elősegítendő, az Európai Unióval kötött partnerségi megállapodás (EPA) jegyében a Kelet-afrikai Közösség pedig egy háromoldalú makrotérségi együttműködési keretet is meghúzott „maga körül”. Az EAC–COMESA–SADC háromoldalú kezdeményezés egy nagy szabadkereskedelmi övezet formáját öltve kínál lehetőséget az EAC továbbberősödéséhez.

A már említett fejlesztési stratégia a Közösség következő fázisaként megjelölt 2011–2020 közötti időszakban nem kevesebbet bocsát előre megvalósítandó célokként, mint például a monetáris unió létrehozását, amely egy politikai föderáció gondolatát támo-

gathatja meg hosszú távon, továbbá az iparosítás, a mezőgazdasági fejlesztések és az élelmiszerbiztonság területein végigvihető fejlesztések megvalósulását. Az EAC államfői által osztott eltökéltség a föderatív együttműködésről tiszteletre méltó. Ahhoz azonban, hogy a hangzatos elhatározás valóra válhasson, az egyes államok nemzeti érdekeit nem olyan egyszerű félretenni (hozzátehetjük, ez nem kelet-afrikai sajátosság, hanem a világ más térségeiben ugyanúgy vitatott téma). Meggyőződésem, hogy lényegesen több időre lesz szükség egy ilyen kiterjesztettséggel és mélységgel megálmodott, működő regionális integráció létrehozásához – az eddig kinyilatkoztatott 2015-ös dátum túl közeli. A Kelet-afrikai Közösséget alkotó államoknak legelőször is meg kell birkózniuk a globális stresszhatásokkal egyrészt annak érdekében, hogy önmaguk képesek legyenek állampolgáraik számára jobb, élhetőbb, megtartóbb és fenntarthatóbb életet biztosítani, másrészt a közösségi lét és együttműködési kultúra kiépítése végett, amely elősegítheti a nemzeti és nemzet alatti szinteken egy magasabb életminőség kialakulását, helyzetbe hozva és versenyben tartva a térséget a globális gazdaságban (Tarrósy, 2006: 391). A térségi együttműködés keretében a közösség tagjai képesek lehetnek vagy képessé válhatnak önmaguk megújítására, a világgazdaságban és a nemzetközi közösségben új pozícionálásuk megvalósítására – különösen a közösség erősebb, fajsúlyosabb tagjai, jelesen Kenya és Tanzánia. E szempontot kritikusan figyelembe véve, az egyensúly kialakítása és fenntartása a tagok közötti interakciókban mindvégig fontos lesz. Az ambíciózus, egyben realiztikus tervezés képes lehet pályán tartani a regionális integrációt, és így a Kelet-afrikai Közösség valóban Afrika egyik „régións sikersztorija” lehet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benkes Mihály (2009): Az afrikai államiság természete és a nemzetközi rendszer. In: Csizmadia Sándor – Tarrósy István (szerk.): *Afrika ma. Tradíció, átalakulás, fejlődés*. Publikon Kiadó, Pécs. 29–50. o.
- Botz László (2007): *A magyarországi biztonsági rendszer és elemeinek helyzete és felkészültsége a várható fenyegetések elhárítására*. Tanulmány. Interneten elérhető: http://www.mtaki.hu/docs/all_in_one/botz_laszlo_mo_biztonsagi_rendszere.pdf
- Burton, John W. (1972): *World Society*. Cambridge University Press, Cambridge and New York.
- Chazan, Naomi et al. (1999): *Politics and Society in Contemporary Africa*. 3. kiadás. Lynne Rienner Publishers, Boulder.
- Chidaushe, Moreblessings (2007): China's grand re-entrance into Africa – mirage or oasis? In: Manji, Firoze – Marks, Stephen (eds.): *African perspectives on China in Africa*. Fahamu, Cape Town – Nairobi – Oxford. 107–118. o.
- Egedy Gergely (2011): *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*. Második, átdolgozott kiadás. HVG-ORAC, Budapest.
- Eisenman, Joshua (2007): China's Post-Cold War Strategy in Africa. In: Eisenman, Joshua – Heginbotham, Eric – Mitchell, Derek (eds.): *China and the Developing World: Beijing's Strategy for the Twenty-First Century*. M.E. Sharpe, Armonk.
- Engelhardt, David (2011): *Determinants of the Manifold Chinese Investments in African Countries*. Paper presented at ECAS4 conference in Uppsala, Sweden. Interneten elérhető: <http://www.aegis-eu.org/archive/ecas4/ecas-4/panels/61-80/panel-67/index.html>
- Erdősi Ferenc (2011): *Afrika közlekedése*. Publikon Kiadó, Pécs.
- Ernst and Young (2011): It's time for Africa. Africa attractiveness survey. Interneten elérhető: [www.ey.com/Publication/vwLUAssets/2011_Africa_Attractiveness_Survey/\\$FILE/11EDA187_attractiveness_africa_low_resolution_final.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/2011_Africa_Attractiveness_Survey/$FILE/11EDA187_attractiveness_africa_low_resolution_final.pdf)
- Hettne, Björn (1998): *Regional Cooperation for Security and Development in Africa*. Göteborg University: PADRIGU.

- Kavalski, Emilian (2009): Making a Region out of a Continent? China's Regionalization of Africa. In: Kavalski, Emilian (ed.): *China and the Global Politics of Regionalization*. Ashgate, Surrey. 177–189. o.
- Li Anshan (2005): African Studies in China in the Twentieth Century: A Historiographical Survey. *African Studies Review*, Vol. 48, No. 1, April 2005, 59–87. o.
- Mpangala, Gaudens (2000): *Ethnic Conflicts in the Region of the Great Lakes: Origins and Prospects for Change*. Institute of Kiswahili Research. Dar es Salaam.
- Nye, Joseph S, Jr. (1991): *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. Basic Books, New York.
- Nye, Joseph S, Jr. (2004): *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. PublicAffairs, New York.
- Nye, Joseph S, Jr. (2011): *The Future of Power*. PublicAffairs, New York.
- Othieno, Andrew (2011): The East African Community – Hope for the Future. *African Arguments*. June 17, 2011. Interneten elérhető: <http://africanarguments.org/2011/06/17/the-east-african-community-hope-for-the-future/>
- Pinkney, Robert (2001): *The international politics of East Africa*. Manchester University Press, Manchester and New York.
- PricewaterhouseCoopers (2011): *The World in 2050. The accelerating shift of global economic power: challenges and opportunities*. January 2011. Interneten elérhető: http://www.pwc.com/en_GX/gx/world-2050/pdf/world-in-2050-jan-2011.pdf
- Sako, Soumana (2006): *Challenges Facing Africa's Regional Economic Communities in Capacity Building*. Occasional Paper No. 6., The African Capacity Building Foundation, Harare.
- Sezibera, Richard (2011): The Future of East African Integration. Interneten elérhető: http://www.eac.int/sg/index.php?option=com_content&view=article&id=110:the-future-of-eac&catid=40:sgs-blog&Itemid=1
- Tarrósy István (2006): Kelet-afrikai Föderáció: álom vagy valóság? In: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István (szerk.): *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Publikon Kiadó–ELTE BTK, Pécs. 384–393. o.
- Tarrósy István (2008): Sino-afrikai kapcsolatok a világpolitika rendszerében. Kölcsönös hasznok és lehetőségek a 21. században. *Külgügyi Szemle*. 2008/4. szám. 81–93. o.
- Tarrósy István (2011a): *Kelet-Afrika a fejlődés útján. A Kelet-afrikai Közösség és tagállamai közelebbről*. Publikon Kiadó, Pécs.
- Tarrósy István (2011b): Afrikai agyelszívás – a kérdéskör néhány mérvadó aspektusa. *Afrika Tanulmányok*. V. évf. különszám. 46–55. o.
- Tarrósy István – Vörös Zoltán (2011): Education, Development and South–South Co-operation in Africa. Chinese Involvement in the Cases of Tanzania and Sudan. In: Nagy Melinda (szerk.): „A tudomány és az oktatás a tudásközpontú társadalom szolgálatában”. *A Selye János Egyetem III. Nemzetközi Tudományos Konferenciája*. Komarno, Szlovákia, 2011. Selye János Egyetem, Komárom/Komárno. E-book. 1023–1035. o.
- Tarrósy István (2012): Sikeres afrikai regionalizáció kelet-afrikai mintára? In: Kákai László – Glied Viktor (szerk.): *Mesterek és tanítványok. 10 éves a PTE BTK Politikatudományi Doktori Program*. Konferenciakötet. Pécsi Politikai Tanulmányok VII. Publikon Kiadó, Pécs. 159–174. o.
- The World Bank (2005): *Meeting the Challenge of Africa's Development: A World Bank Group Action Plan*. Interneten elérhető: http://siteresources.worldbank.org/INTAFRICA/Resources/aap_final.pdf
- UNESCO Institute for Statistics (2011): *Financing Education in Sub-Saharan Africa. Meeting the Challenges of Expansion, Equity and Quality*. Montreal. Interneten elérhető: http://www.uis.unesco.org/Library/Documents/Finance_EN_web.pdf

További irodalmak:

- Kornegay, Francis A. (2012): *South Africa, the East African Community and the U.S.-Africa Policy Conundrum*. Africa Program Policy Brief No. 4. Woodrow Wilson International Center for Scholars. The Africa Program. Washington, D.C.
- Ndomo, Atieno (2009): *Regional Economic Communities in Africa*. A Progress Overview. Study commissioned by GTZ. Nairobi.
- Snoddy, Vanessa K. (2005): *The New Partnership for Africa's Development (NEPAD) - Will It Succeed or Fail?* USAWC Strategy Research Project. U.S. Army War College, Carlisle, PA.

JEGYZETEK

- 1 Jelen írás a szerző „Sikeres afrikai regionalizáció kelet-afrikai mintára?” című tanulmányának átdolgozott változata. A tanulmány a 10 éves pécsi politikatudományi doktori program ünnepi konferenciáján elhangzott előadásokat összefoglaló kötetben jelent meg.
- 2 E vita egyik remek összefoglalóját adja Liu Lirong, a sanghaji Fudan University docense: „The EU and China’s engagement in Africa: the dilemma of socialization”. *Occasional Paper 93*. August 2011. European Union Institute for Security Studies (EUISS), Paris.
- 3 G8 Africa Action Plan. Interneten: <http://www.canadainternational.gc.ca/g8/assets/pdfs/2002Kananaskis/afraction-en.pdf>
- 4 Az Akcióterv elérhető az Interneten: http://sitersources.worldbank.org/INTAFRICA/Resources/aap_final.pdf
- 5 Ld. Li Anshan (2005): African Studies in China in the Twentieth Century: A Historiographical Survey. *African Studies Review*, Vol. 48, No. 1, April 2005, 59–87. o.
- 6 Ernst and Young (2011): It’s time for Africa. Africa attractiveness survey. Interneten elérhető: [www.ey.com/Publication/vwLUAssets/2011_Africa_Attractiveness_Survey/\\$FILE/11EDA187_attractiveness_africa_low_resolution_final.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/2011_Africa_Attractiveness_Survey/$FILE/11EDA187_attractiveness_africa_low_resolution_final.pdf)
- 7 Ld. további adatok: uo. 19. o.
- 8 E rész megjelent: Tarrósy, 2011a: 165–166. o.
- 9 A Human Rights Watch és az International Crisis Group szervezetek 2008-ban és 2009-ben közzétett jelentései ezt részletesen bemutatva támasztják alá. A jelentések, melyek a szemben álló politikai erők közötti dialógus előrehaladtáról és a rendeződés esélyeiről is szólnak, elérhetők az interneten: <http://www.hrw.org/world-report-2012/world-report-2012-burundi> és http://www.adh-geneva.ch/RULAC/pdf_state/burundi.ICGreport.19.08.2008-renouer-le-dialogue-politique.pdf, továbbá: <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrpt/2009/af/135941.htm>
- 10 A sikerre vihető regionális együttműködés mellett kardoskodók táborában találhatunk meglehetősen extrém nézeteket valló véleményeket is. Gakwandi (1996) – miközben arra tesz kísérletet, hogy a totális afrikai egységesülés és a kis volumenű regionális integrálódás közötti köztes pozíciót fogalmazza meg – azt javasolja, hogy az akkor még 53 afrikai államot 7 újonnan kialakított országba tömörítsék. Az általa vázolt új formációk elsősorban a nagyobb kulturális határokat, illetve a klimatikus zónákat figyelembe véve alakíthatók ki a következő elnevezésekkel (délről északra haladva): Mozambica, Szuahéli Köztársaság, Eritónia, Közép Afrika, Szenegambia, Szahara Köztársaság és Madagaszkár. Szerinte, és ezt az érvet többek között Mpangala is támogatja, miközben ezek az új államformációk véget vetnének az eddigi határmenti konfliktusoknak, a menekültkérdésnek, az interetnikus feszültségeknek, aközben megnövekedetten pozitív megítélést vívnának ki a globális közösség további szereplőitől. Ld. még: Tarrósy, 2011a: 172–174. o. Gakwanditól az idézet is Tarrósy, 2011a: 172. o. található meg.

Út az új európai romaintegrációs stratégiához

Az Európai Unió közös jövőjének egyik alapvető feltétele a cigányság sikeres társadalmi integrációja. A kifejtett törekvések iránya azonban kiigazításra szorul. A gazdasági válság miatt összeszűkültek az erőforrások koncentrálásához szemléletváltásra volt szükség. A diszkrimináció ellenes küzdelmet középpontba helyező gyakorlat helyett meg kellett találni azokat a területeket, ahol az állami beavatkozás valóban hatékony lehet. Az Európai Integrációs Keretstratégia kidolgozásánál a magyar elnökség elsődlegesen a szociális és oktatási kérdésekre helyezte a hangsúlyt, amely a témakör újfajta megközelítését jelentette.

(Bevezető) A jelenleg zajló pénzügyi-gazdasági válság egyre-másra felszínre hozza azokat a belső ellentmondásokat, amelyek az Európai Unió széttörésével fenyegetnek. A jelenségek következetes vizsgálata ugyanarra a hiányosságra mutat. Az eredetileg gazdasági szervezetként létrejött államszövetség a társadalmi-jogi együttműködés bővülésével és mélyülésével párhuzamosan az újabb államok csatlakozási szándékára mondott igent. Az egyre szorosabb együttműködés a gyors bővülés hiányában is felvethette volna azt a kérdést, hogy a mind kiterjedtebb közös szabályozási igény milyen társadalmi legitimitációs alapra épül. A gyors bővülés következtében viszont olyan társadalmak jelentek meg az Unióban, amelyek egyrészt az eredeti tagállamokban korábban jórészt ismeretlen jellegű vagy mértékű feszültséget hoztak magukkal, másrészt a nyugat-európai centrumtól különböző történelmi hátterük és gazdasági képességeik a nyugattól eltérő identitással párosul.

A bővülés után épp hogy megkezdődött integrációs folyamat a válság miatt megakadni – vagy végképp megállni – látszik. A megtorpanás oka azonban nem a válság miatti kihegyezhető támogatások elapadása, az legföljebb gyorsította a lefékeződést, elodázhatatlanná téve azokat a nem elsősorban gazdasági természetű hiányosságokat, amelyek az Uniót korábban is jellemezték, de a válság előtt nem tűntek ilyen égetőnek.

Már a közös európai alkotmány nehézkes megalkotása megmutatta, hogy a nyilvánvaló gazdasági érdeken túl egyéb társadalmi alrendszerek felé haladva a jövőbeli integráció alapját képező érték-közösség még a deklarációk szintjén sem teljes. Egyértelműnek tűnik ugyan, hogy a gazdasági versenyképesség javításához szorosabb és hatékonyabb együttműködés kell, csak az nem világos, hogy ki az az európai ember, aki ezt a gazdaságot működteti és használja. Közös európai identitás nélkül viszont tartós együttműködés nem lehetséges. Egyrészt elképzelhetetlen olyan újraelosztási rendszer, amelyben minden résztvevő tartósan jól jár, és ezért elégedett. A versenyképességhez szükséges fokozott összehangolás – vagyis a szuverenitás részbeni feladása – a résztvevők pillanatnyi érdekeinek eredményeként nem jöhet létre. Másrészt a természetszerűleg jelentkező válságok átvészeléséhez a dezintegrációt megakadályozó erkölcsi hitelre van szükség, amely átlendítheti az egyes társadalmakat a válságon. Ehhez szintén elengedhetetlen az együvé tartozás megélése, vagyis a közös európai identitás.

A közös önazonosság hiánya az Európa legnagyobb kisebbségeként számon tartott cigányság helyzetének vizsgálatakor a legszembetűnőbb, és borús árnyat vet az államszövetség szellemi-érzelmi alapjaként hirdetett közös európai identitás kialakítására irányuló törekvésekre. Nehéz ugyanis azt állítani, hogy a cigányság, amelynek első csoportjai a XI. században már megjelentek a Balkánon, és legkésőbb a XV. századra Közép-Európába értek, ne lennének éppen úgy

otthon a kontinens múltjában és jelenében, mint bármely más, évezredek ittlétre visszatekintő népcsoport. Mégis, mind a mai napig körülveszi őket az idegenség érzete, és nagyobb számban történő megjelenésük gyakran ébreszt irracionális félelmeket „vendéglátóik” körében.

A jelenség okainak magyarázatához készen beszerezhetők a jól ismert és könnyen emészthető ideológiai konzervek is. A legközkeletűbbnek még mindig a többségi társadalom előítéletességét, mint eredendő bűnt középpontba állító szellemi termékcsoporthatunk. A sztereotípiák, mint kulcsszó köré rendezett eszme finomítottabb változatában már megjelenik annak kölcsönös – tehát a többségi társadalmat és a kisebbségi csoportot egyaránt előítéletre hajlónak beállító – változata. Nem számol azonban az elmélet ezen irányzata sem azzal, hogy az előítéletet is magában foglaló gondolkodásnak nincs társadalmi léptékben tanítható alternatívája. Az emberi megismerés mind térben mind időben korlátozott. Az érdekek azonban arra ösztönzik a megismerőt, hogy a tapasztalatszerzést mielőbb lezárva a gyakorlatban használható szabályt alkosson. Az így rögzült szabály elterjed és elfogadást is nyer, ha akár csak néhány apró személyes tapasztalat is megerősíti azt. Ezáltal hozzájárul az azt elfogadók biztonságérzetéhez, eligazodó képességéhez és megerősíti a közös cselekvéshez szükséges összhangot is.

A sztereotíp gondolkodás ostromozói figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a tapasztalatok talaján kialakult, majd hagyománnyá vált közös meggyőződés csak ellenkező tartalmú tapasztalatok által kiváltott és egyénileg átélt intenzív megismerési élmények útján változtatható meg. A kollektív katarzisz fájdalma nem takarítható meg, ha valódi változást szeretnénk.

Ezzel szemben a ténylegesen átélt negatív élményekből levont következtetések eleve elutasítása – sőt, akár hangoztatásuk megtorlása – legfőljebb belső meggyőződés nélküli felszínes alkalmazkodáshoz, a vélemény elrejtéséhez¹ vezet. A többségi társadalom előítéletes gondolkodását egyoldalúan ostromozó vélemény azt üzeni, hogy a tapasztalatokkal szemben a véleményformáló tekintélynek illik – célszerű – kell engedni, ellenkező esetben a más nézeten levő hitelessége (európaisága, intellektuális színvonala) megkérdőjeleződik és megkritikál körülötte a levegő.

Ez a közeletet részben még ma is uraló szemlélet azonban több okból is kontraproduktív. Egyrészt, mivel az ember saját tapasztalatainak egyéni értékeléséről nehezen mond le, véleményét azonban csak szűrve közölheti, a gátak okozta frusztráció a téma iránti közönyhöz vezet, szélesítve a kényes, kellemetlen kérdések körét, amelyről „okos ember inkább nem beszél nyilvánosan”. Ha ez az állapot tartós, véltlenül gyűlöletet ébreszt – vagy újabb összetevővel erősíti a már meglévő ellenérzést – azon csoport iránt, amelyről nem illik szabadon véleményt nyilvánítani.

Másrészt a tiltott gyümölcs ízét kölcsönzi a fentiekkel elsősorban hozzáállásában ellentétes, másik népszerű és berögzült magyarázatnak. Ez utóbbi a cigányságot elsődlegesen problémaforrásként állítja be. A népcsoportot körülvevő gondok sorsszerűségét a cigányok megváltoztathatatlanosságára vonatkozó, szintén széles körben elterjedt nézet² magyarázza, és ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a cigányok támogatására fordított idő, pénz, energia aligha hasznosulhat. Társadalmi léptékű intézkedéseknek nem értük, hanem csak velük szemben van helye, mert hatásuk ellen mindenképpen indokolt védekezni. Az egyes népcsoportok – etnikumok – rasszok eltérő és nem vagy alig megváltoztatható sajátosságainak meghatározó jelentőséget tulajdonító nézetek forrásvidékét a szociáldarwinizmusban vélem felfedezni. Ez az eszme a XIX. század végén már a gimnáziumi tankönyvek némelyikében³ is megjelent a kor legmodernebb szellemi áramlataként. Népszerűségét⁴ minden bizonnyal nem csak az okozhatta, hogy a természettudományos rangra emelkedő evolúció-elmélet társadalomtudományi leképeződéseként jelent meg, de eszmeileg is megalapozta a XIX–XX. század fordulójának technikai fejlődésre és az európai ember civilizatórius küldetésűdatára épülő optimizmusát.

Egyfelől a többségi társadalom félelmeiben és ellenérzéseiben csak üldözendő előítéletet látó, fölényes „népnevelő” szemlélet, másfelől a félelmekből és ellentétekből összeálló negatív alapélményből identitást formálni akaró törekvések képviselőinek párbeszédnek nehezen nevezhető közéleti csatározásai felidéznek a Bibó István által már 1949-ben leírt „kétoldali magatartásformákat”, amelyek „teljességgel embertelenek, dehumanizáltak azért, mert vagy rémképen, vagy elszenvedett bántalmakon, vagy megalapozatlan rangtudaton, vagy indokolatlan kisebbségi érzésem alapulnak...”⁵. Hatásuk összességében elidegenítő, és ezért az érintett népcsoport számára véleményem szerint nem jár előnyökkel.

Az előzőekben vázolt szellemi háttérben szembesítették Európát saját alapelveinek és értékeinek kérdőjeleivel már a 2004-es bővítés előtt a közép- és délkelet-európai cigányok, amikor jelentkeztek a leáldozóban lévő nyugati jóléti állam maradék előnyeieért. Az elmúlt évtized nem maradt adós a kérdéskör társadalmi cselekvési programokat létrehozó vizsgálatával. A siker azonban – úgy tűnik – várat magára. Véleményem szerint elodázhatatlan az emberi jogok gyakorlatának kisebbségi-esélyegyenlőségi szempontú újragondolása is ahhoz, hogy ezen a téren érzékelhető előrelépést tapasztaljunk. A 2009. évre az Európai Uniót is elérő gazdasági válság széles rétegek számára tette világossá, hogy a jóléti társadalom is válságba jutott. A társadalmi béke árát már akkor sem lehetne további segélyekkel/szociális juttatásokkal kifizetni, ha a bővítés nem hozta volna magával egyúttal az új tagállamok szociális menekülteit (bevándorlóit) is, és az általuk megjelenített problémákat. Így azonban elodázhatatlan a társadalmi munkamegosztás, az egyéni kötelezettségek és jogok, a pozitív diszkrimináció és az egyéni és csoportidentitás kérdéseinek, és nem utolsósorban az állam szerepének újragondolása.

Mivel a cigányság egy olyan jelentős lélekszámú, heterogén nyelvi és etnikai csoportokból álló népesség, amelynek identitási problémái a környezetet is terhelő óriási egzisztenciális hátrányokkal függnek össze, integrációjuk megoldását kikerülni nem lehet. Ezáltal viszont lehetetlen tovább leplezni a közös európai identitás nyilvánvaló hiányosságait is, hiszen betagozódni csak valahová, egy létező, önmagát vállaló értékközösségbe lehet.

Az a tény tehát, hogy a cigányság kilépett Európa „hátsó udvarából” és visszakullogni, úgy tűnik, nem akar, azzal az előnnyel járhat, hogy az előzőekben vázolt paradigmaváltás katalizátora marad majd akkor is, amikor a gazdasági válság nehezen Európára már túljutott.

(Cigányok a kibővült Európában) Az Európai Unióban élő 10-12 millió cigány 80 százaléka a 2004 óta végbement bővítés eredményeként⁶ került az Unió területére és igen gyakran az európai nyilvánosság középpontjába. Nevük említése így számos olyan képzettársítást von maga után⁷, amelyek zavarba ejtő gondolatokat keltenek az Unió jövőjét inkább derűsen látók táborában is, megjelenésük pedig önmagában érvként szolgál a további széleskörű bővítés előtti „igazi” Európában az újabb tagállamok felvétele ellen.

A probléma nem új keletű. Emlékezhettünk még a 2004. évi bővítés előtti nagy sajtóvisszhangra, amelyek a Magyarországról („zámolyi romák”), Szlovákiából és Csehországból nyugatra vándorló cigányokkal kapcsolatban keletkezett. A bővítésről döntők már ekkor tudatában voltak annak, hogy 2004 után Európának számos új problémával, többek között a cigányság helyzetéből fakadókkal is szembe kell néznie.

Még a csatlakozás előtt, 2003. június 29. és július 1. között került sor Budapesten a „Romák a bővülő Európában. A jövő kihívásai” címmel megrendezett regionális konferenciára.⁸ A Nyílt Társadalom Intézet és a Világbank által szervezett, nyolc tagország (Bulgária, Csehország, Horvátország, Macedónia, Magyarország, Románia, Szerbia-Montenegró, Szlovákia) kormányfője részvételével tartott értekezlet eredményeként a résztvevők a 2005–2015 közötti évtizedet a Roma Integráció Évtizedévé nyilvánították.

A 2004. november 16-án Budapesten tartott ülésen a résztvevők elfogadták és aláírták az „Évtized Nyilatkozatot”, amely célul tűzte ki a diszkrimináció, a romák és a társadalom többi része közötti szakadék megszüntetését. Mindezt az „Évtized Cselekvési Terveinek” megvalósítása során szerzett tapasztalatok és elért eredmények értékelése alapján, a roma közösségek és újabb országok bevonásával kívánták a résztvevők elérni. 2005. február 2-án Szófiában ünnepélyes keretek között meghirdették a Roma Integráció Évtizede Programot (RIÉP), melynek hazai kihirdetése 2005. május 19-én történt.

A RIÉP a cigányság társadalmi és gazdasági integrációjának elősegítését a róluk alkotott kép pozitív irányú megváltoztatásának céljával is összekapcsolja. A részt vevő országok a közösen elfogadott célokat saját gazdaság- és szociálpolitikájukkal összhangban, nemzeti roma stratégiaként fogalmazzák meg.

A program részes államainak tulajdonképpen két konkrét kötelezettségük van. Az egyik a RIÉP – illetve az annak hazai lenyomataként értékelhető nemzeti roma stratégiák – megvalósítást szolgáló nemzeti cselekvési tervek kidolgozása. Ezek közös eleme a RIÉP 4 prioritási területének – oktatás, egészségügy, foglalkoztatás, lakhatás – megjelenítése. Közös cél a cigány értelmiségiek minél nagyobb arányú bevonása is, mind a tervezés, mind a megvalósítás terén. A másik konkrét feladat a közös célok megvalósításának ellenőrzésére létrehozott monitoring rendszer működtetése adatgyűjtés, -feldolgozás és -továbbítás útján. A részt vevő országok monitoring rendszer segítségével kívánják folyamatosan „újratervezni az útvonalat” és szükség esetén módosítani a célt is.

(Magyarország egy éve a RIÉP elnöki pozíciójában) Magyarország 2007. július 1-jén vette át egy évre a RIÉP elnöki teendőit. Saját prioritásainak rendszerbe foglalásakor⁹ a megelőző bolgár elnökség tapasztalataira építhetett.

A magyar elnökség – figyelembe véve az Unió akkori bővülési ütemét és a cigányság tartósnak ígérkező megjelenését a nyugati tagállamokban – célul tűzte ki a RIÉP tagállamainak sorát újabakkal bővíteni Bosznia-Hercegovina, Moldávia, Portugália, Spanyolország és Szlovénia meghívásával. Magyarország egyúttal kezdeményezte, hogy az EU intézményei tűzzék napirendre a Roma Integráció Évtizede Programot, és alakítsanak ki egy egyetemes Európai Roma Stratégiát.

A magyar elnökség további prioritásai között a vállalatok társadalmi felelősségvállalása (Corporate Social Responsibility – CSR) koncepciójának kialakítása és elfogadtatása, a cigányok helyzetének széleskörű megismertetéséért kommunikációs kampány elindítása, az oktatási és lakhatási szegregáció megszüntetése érdekében szakértői munkacsoportok létrehozása, továbbá a bolgár elnökség alatt bevezetett monitoring rendszer eredményeinek továbbfejlesztése szerepeltek.

A CSR-koncepció szerint a gazdasági élet szereplői önkéntesen társadalmi és környezetvédelmi szempontokat is beépítenek saját üzletpolitikájukba, és azt üzleti partnereik irányában is képviselik. Az elképzelés szerint a vállalatok – fölismerve azt a tényt, hogy a gazdasági tevékenység társadalmi és környezeti hatásai veszélyeztethetik a fenntartható fejlődést, és így saját hosszú távú üzleti érdekeiket is – önként beépítik a versenyképességi szempontok mellé azokat a piaci gondolkodásmódtól idegen szempontokat, amelyek érvényesülése azonban hosszú távon mégis üzleti érdekükben áll, mert nélkülük maga a piacnak keretet adó jelenlegi társadalmi berendezkedés fennmaradása válik kérdésessé. A CSR-koncepció arra a vélelemre is épít, hogy a fenntartható fejlődés követelménye széleskörű társadalmi igény, annak cselekvő elfogadása pozitív visszhangot vált ki, tehát az esetleges többletráfordításból fakadó versenyhátrányt már rövid távon is kiegyenlítheti az aktív társadalmi szerepvállalás megjelenítése által keltett PR-előny.¹⁰

A magyar RIÉP-elnökség idején felmerült, hogy a CSR a romaintegráció területén is megjelenhet. Így például a cégek ösztöndíjak rendszerének kialakításával a közoktatásból kimaradtak hátrányainak ledolgozásától a rövididejű célzott tréningekig nyújtanának segítséget a cigányság képzettségi hátrányának ledolgozásában.¹¹ A CSR elméleti kidolgozó direkt (foglalkoztatási előnyben részesítés) és indirekt (jogvédő szervezetek támogatása) pozitív diszkriminációs intézkedések felvételét is javasolták az eszköztárba. Szintén a CSR részeként számoltak azzal a lehetőséggel is, hogy a gazdasági elit kulturális rendezvények támogatásával és a reklámhordozó eszközökben a cigányok pozitív megjelentetésével is részt vesz a program megvalósításában. Mindezt átfogó nemzeti CSR-stratégiák keretébe ágyazva kívánták egyre szélesebb körben elterjeszteni és működtetni.

A magyar RIÉP-elnökség idején felvetődött az Európai Roma Stratégia kidolgozásának gondolata. Az uniós szintű stratégiától az érdekérvényesítés esélyeinek növelését, a támogatott programok magasabb hatékonyságát, az integráció felgyorsítását és a gazdasági migráció problémájának megoldását várták. A gazdasági migráció okait a szegénységben, a bizonytalanságban és a széleskörű diszkriminációban látták. A kidolgozások mintául jelölték meg a már létező, a nemek társadalmi egyenlőségével, a fogyatékosokkal, vagy a bevándorlók integrációjával kapcsolatos európai keretstratégiákat.

A magyar RIÉP-elnökség a roma keretstratégia középpontjában a szegregációellenes politikát helyezte, melynek célja az oktatás és a lakhatás terén megnyilvánuló, a cigányság halmozottan hátrányos helyzetét konzerváló állapot megszüntetése.

A lakhatás területén a szegregáció egyrészt településen belül – gettószerű, komfort nélküli, gyakran zsúfolt cigánytelepek –, másrészt regionális szinten jelentkezik, bizonyos gazdaságilag leszakadó térségek etnikai arányainak radikális megváltozásával úgy, hogy az ilyen területeken az infrastrukturális és munkaerő-piaci hátrányok fennmaradnak vagy fokozódnak. A hátrányos elkülönülés felszámolását lakhatás vonatkozásában elsősorban a szociális bérlakások építésétől és más integrációs programok – oktatás, foglalkoztatás – sikerétől várták.

Ahogy a lakhatás, úgy az oktatás területén is többszintű szegregációval – külön cigány osztály az iskolán belül, illetve külön cigány iskola a településen vagy településrészen – lehet találkozni. A szegregáció felszámolásának eszközeül a különböző – képességfejlesztő, integrációs – normatívák, továbbá lemorzsolódást csökkentő és továbbtanulási esélyt növelő programok bevezetését, valamint pedagógiai integrációs keretrendszer és módszertan kialakítását javasolták.

Mind az Európai Roma Stratégia megismertetéséhez, mind az abban megfogalmazott célok eléréséhez szükség volt önálló kommunikációs stratégia kidolgozására, egyrészt a RIÉP létének és elfogadásának megismertetése, másrészt a cigányságról alkotott kép pozitív befolyásolása érdekében. A stratégia célcsoportjai a döntéshozók, a média-szakemberek és a 18–35 év közötti korosztály lettek.

(A szemléletváltás megjelenése a romaintegrációs politikában) Mielőtt Magyarország 2011. január elsején átvette az Európai Unió féléves soros elnöki feladatait, már világossá vált, hogy a cigányság integrációja érdekében eddig tett nemzeti intézkedések és uniós tervek nem hozták el a kívánt eredményt. A 2008–2009-ben erősen etnikai jellegű kelet-szlovákiai éhséglázadások, illetve ez idő tájt Magyarországon a cigányok által, illetve cigányok ellen elkövetett, etnikailag motivált, emberéletet követelő erőszakos bűncselekmények (olaszliszkai eset, veszprémi gyilkosság, illetve „romagyilkosságokként” közszájon forgó, cigányok rovására, valószínűleg az etnikai alapú megfélemlítés szándékával tervezetten elkövetett bűncselekmény-sorozat) világossá tették, hogy a gazdasági-egzisztenciális okokra is visszavezethető feszültség kicsap a vagyonelleni bűncselekmények megszokott medréből.

2010 őszén Franciaországban illegális cigány telepek felszámolására kényszerültek a hatóságok, amely aktivizálta a bevezetőben említett gondolati panelek képviselőit. Érezhetővé vált azonban, hogy a „zámolyi romák” strasbourgji megjelenése óta eltelt időben – valószínűleg az Unió bővítése és a gazdasági válság következtében – a kérdéssel kapcsolatos közhangulat megváltozott.¹² A francia kormány a korábbiakhoz képest igen kemény és következetes – de véleményem szerint nem jogellenes és embertelen – fellépése találkozott a társadalom többségének elvárásaival.

Tekintettel arra, hogy a jelenség a gazdasági migráció következtében az egész Európai Unió azonnali megoldást sürgető problémájává vált, és a közösség joggal várta a soros elnöki posztot betöltő tagállamtól a kivezető út megtalálását, Magyarországnak kellett kidolgoznia a közös európai cigány integrációs terv – Európai Roma Stratégia – elveit és kereteit.¹³ Magyarország véleményem szerint évszázadokra visszamenőleg is rendelkezik követendő és elvetendő tapasztalatokkal egyaránt a cigánysággal való együttélés, s ezen kisebbséggel kapcsolatos állami intézkedések terén.¹⁴

A fenti előzmények figyelembe vételével kell értékelnünk az Európai Bizottság 2011. április 5-én elfogadott közleményét (a továbbiakban: Bizottsági Közlemény), amely *A nemzeti romainTEGRÁCIÓS STRATÉGIÁK UNIÓS KERETRENDSZERE 2020-IG* címmel jelent meg.

A Bizottsági Közlemény megállapítja, hogy a romák helyzetének javítása társadalmi és gazdasági szükségszerűség az Unió és tagállamai számára. Általánosságban említi, hogy a 10-12 milliónyi európai cigányság naponta szembesül a hátrányos megkülönböztetéssel, a társadalmi kirekesztettséggel és a rossz társadalmi és gazdasági körülmények okozta egyéb hátrányokkal. Helyzetük javítását egy átfogó uniós társadalmi-gazdasági program, az új növekedési pályaként meghirdetett Európa 2020 stratégia elengedhetetlen részeként határozza meg. Az új szemlélet első nyomaként megjelenik az a megállapítás, hogy a cigányság integrációja kétirányú folyamat, amely egyaránt megköveteli a többségi társadalom és az érintett közösség tagjai gondolkodásának megváltoztatását.

A Bizottsági Közlemény elsődlegesen a tagállamok feladatkörébe utalja a cigányságot érintő hátrányos megkülönböztetés felszámolásának, az egyenlő bánásmód biztosításának feladatát. Tényként rögzíti tehát a társadalmi diszkrimináció jelenségét, de a törvény előtti egyenlőség megvalósításának követelésénél megáll, nem fogalmaz meg pozitív diszkriminációs feladatokat a tagállamok számára. Hangsúlyozza viszont azokat a lehetséges gazdasági előnyöket, amelyek a cigányság munkaerő-piaci integrációja révén várhatók (pl. segélyezettből fokozatosan adóbefizetővé válás), és végső soron a társadalmi kohézió erősödéséhez vezet.

A Bizottsági Közlemény szerint a romainTEGRÁCIÓ terén az elmúlt évek jelentős eredményeket sem uniós sem tagállami szinten nem hoztak, ezért a célzott megközelítés szükségességét, azaz a nemzeti romainTEGRÁCIÓS STRATÉGIÁK UNIÓS KERETRENDSZERÉNEK A SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTETTSÉG ELLENI KÜZDELEM SZÉLESEBB KÖRŰ STRATÉGIÁJÁN BELÜLI ELHELYEZÉSÉT javasolja. Ezáltal a sokszor szétartó tagállami integrációs politikák hatékony egybehangolása is lehetséges.

Az integrációs célkitűzések 4 fő területe – a RIEP-hez hasonlóan – az oktatáshoz való hozzáférés, a foglalkoztatás, az egészségügy és a lakhatás.

A Bizottsági Közlemény legnagyobb teret az oktatásnak szentel. A szegregáció és egyéb oktatási diszkrimináció felszámolásának hangsúlyozása mellett reális célként jelöli meg, hogy a cigány gyerekek mindegyike elvégezze az általános iskolát, továbbá számolva a korábbi évtizedek alatt felhalmozott hátrányokkal második esély programot hirdet az iskolarendszerekből kimaradt felnőttek oktatására, így az írástudatlanság felszámolására is. A koragyermekkori oktatás fontosságát az iskolarendszerbe hozott hátrányok, tanulási-viselkedési nehézségek megelőzése érdekében szintén kiemeli. Az oktatáshoz való jog biztosítását a vándorló életmódot folytató cigányok vonatkozásában is előírja a dokumentum.

A munkavállalás területén a cigányság az átlagosnál jóval alacsonyabb foglalkoztatási arányának javítása érdekében egyrészt a szakképzéshez, másrészt az önfoglalkoztatást szolgáló mikrohitelhez való megkülönböztetés-mentes hozzáférést, továbbá a közszféra szakképzett cigány munkaerő irányába történő nyitását hangsúlyozza.

Az egészségügyi ellátás terén az elszomorítóan alacsony várható életkor és magas gyermekhalandóság okaként nem csak az ellátórendszerekben tapasztalható hátrányos megkülönböztetést, hanem a cigányság betegségmegelőző, életmódjavító kampányokban való alacsonyabb részvételét is megjelöli, amely utóbbi a szakképzett romák megnyerésével és bevonásával orvosolható.

A lakhatáshoz és az alapvető szolgáltatásokhoz való hozzáférés tekintetében jelentkező hátrányok kiküszöbölését a Bizottsági Közlemény egyrészt a közműszolgáltatások erőteljesebb – és megkülönböztetés-mentes – kiépítésétől, másrészt a szociális lakásokhoz való hozzáférés terén tapasztalható esélyegyenlőtlenség felszámolásától várja. Hangsúlyt kapnak a nomád életmódot folytató cigányok infrastrukturális igényei is.

A Bizottsági Közlemény javasolja, hogy a fenti négy területen történő konkrét eredmények érdekében a tagállamok egyértelmű politikai kötelezettségvállalásra épülő, összehangolt nemzeti romaintegrációs stratégiáikat dolgozzanak ki az alábbi szempontok szerint:

- a négy területen egyértelmű és reális nemzeti integrációs cél kidolgozása,
- fokozottan hátrányos helyzetű mikrorégiók vagy szegregált környékek azonosítása,
- nemzeti költségvetési források biztosítása, amely kiegészíthető uniós és nemzetközi forrásokkal,
- hatékony ellenőrzési módszerek kidolgozása és alkalmazása,
- kapcsolattartó pontok kijelölése a nemzeti stratégia kidolgozása, továbbfejlesztése és összehangolása céljából.

A Bizottsági Közlemény a tagállamok felelősségének egyértelmű hangsúlyozása mellett sürgeti olyan civil, vallási és nemzetközi szervezetek valamint egyházak bevonását, amelyek az érintett területek valamelyikén tapasztalattal rendelkeznek, és ezáltal megkímélik a közigazgatás képviselőit a probléma feltérképezésének fáradságos munkájától.

A Bizottsági Közlemény a romaintegrációt az uniós lehetséges bővítésével együtt kezeli. Jelzi, hogy a tagfelvételt kérő Törökországban és a Nyugat-Balkánon 3,8 millió cigány él az uniós tagállamokhoz hasonló vagy annál még súlyosabb helyzetben. Helyzetük javítása az előcsatlakozási tárgyalások részét képezi.

A Bizottsági Közlemény végül a civil társadalmi együttműködés európai szintű fóruma, a romák befogadásának európai platformja – és az annak tagjaként működő Bizottság – fokozottabb szerepvállalását, továbbá a haladás mérése érdekében egy szilárd ellenőrzési rendszer létrehozását sürgeti. A dokumentum azzal az ambiciózus és imperatív jellegű következtetéssel zárul, hogy a romák helyzetének 10 éven belül meg kell változnia.

(Következtetések és összegzés) A RIÉP és a Bizottsági Közlemény összehasonlítása véleményem szerint egyértelműen rávilágít a szemléletváltás lényegére. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a cigányság integrációs politikájának kérdése végre elérte az Unió egészét, és olyan cselekvési program kidolgozásához vezetett, amelyben nem csak a cigányságnak főképp otthont adó RIÉP-tagállamok vesznek részt.

Legalább ennyire fontos, hogy a RIÉP tapasztalatait felhasználva a Bizottsági Közlemény eltávolodik az antidiszkriminációs megközelítés egyoldalúságától, amikor rámutat a cigányság felelősségére saját integrációjának terén.

A korábbi dogmatikus szemlélet oldódását látom abban is, hogy a CSR-koncepció helyett a cigánysággal és a cigányságért gyakran évtizedek óta áldozatokat vállaló nonprofit szervezetek – elsősorban egyházak – mint a tagállami közigazgatás munkáját kiegészítő lehetséges partnerek jelennek meg a dokumentumban. Mindez része annak az ideológiai fordulatnak, amely végre leszámol azzal az elképzeléssel, hogy a piacgazdaság keretei között a piaci szereplők optimumra törekedve szabályoznak gazdasági – és elsődleges érdekeik eredőjeként közvetett módon – társadalmi kérdéseket, háttérbe szorítva az állam szabályozási jogának elsődlegességét. Ehelyett szükséges a piaci szereplők állami ellenőrzése mellett azoknak a civil szerveződéseknek a helyzetbe hozása, amelyek nem piaci logika alapján kezelnek társadalmi kérdéseket. Akár „azon az áron is”, hogy mindeközben tetteikkel hirdetik eszméiket.

A Bizottsági Közlemény talán leginkább jelentős újítása az, hogy a cigányság integrációjának kérdését a társadalmi felzárkózás, esélyegyenlőség, szegénység elleni küzdelem, hagyományos szóhasználatnál elve a szociálpolitika részeként kezeli. Véleményem szerint a cigányság érdekét ez a megközelítés jobban szolgálja, mivel nem foglal állást az asszimiláció – identitásvállalás kérdésében, és ez által kivonja a közigazgatást arról a területről, amely az életmódban, nyelven és identitás tekintetében roppant heterogén cigányság belülege. Az állami szerepvállalást arra a körre szűkíti, amely az integrációnak egyértelműen feltétele, meghagyva az egyes cigány csoportok jövő nemzedékeinek döntési szabadságát abban a kérdésben, hogy a társadalmi integráció milyen mértékben jelenti a meglévő identitás felcserélését vagy megőrzését.

IRODALOMJEGYZÉK

1. Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám: *Nemzet és nacionalizmus – Ázsia, Afrika, Latin-Amerika*. Korona Kiadó, Budapest, 2002.
2. Bársony János: A cigányság és a rendőrség kapcsolatának történelmi összefüggései. In Csányi Klára (szerk.): *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezeléséhez*. COLPI, Budapest, 1997.
3. Bernáth Gábor: Kitaposott utak. Esélyek és esélyegyenlőtlenségek (*Társadalom és Honvédelem* 2004. évi Roma különszám, felelős kiadó a ZMNE rektora).
4. *Heti Válasz* 2011. évi április 14-ei (XI. évfolyam 15. szám) számában megjelent Nem szokta a cigány (Földprogram – siker verejtékkel) című cikk.
5. Gyimesi Gyula – Nagy Kálmán: Vélekedések a cigány katonákról. *Társadalom és Honvédelem*, XII. évfolyam, 1. szám, Roma különszám 2008 (felelős kiadó a ZMNE rektora).
6. A Magyar Köztársaság Szociális és Munkaügyi Minisztériuma által Budapesten 2007-ben megjelentetett „A magyar elnökség programja 2007. július 1. – 2008. június 30.” című kiadványa.
7. Szabó A. Ferenc: Roma migráció. *Társadalom és Honvédelem*, Roma különszám, 2004. 1–2. szám (felelős kiadó a ZMNE rektora).
8. Szabó János: Romák a haderőben (*Társadalom és Honvédelem* 2008. évi Roma különszám).
9. Tóth Sándor: A magyarországi cigányság a társadalomtudományi kutatások tükrében. *Társadalom és Honvédelem*, 2004. évi Roma különszám.

EGYÉB FORRÁSOK

www.euractiv.hu = www.eu2011.hu A magyar elnökség (2011) hivatalos honlapja.
<http://www.origo.hu/nagyvilag/20110315-andor-aprilisra-keszulhet-el-az-unios-romastrategia.html> *Áprilisra készülhet el az uniós romastratégia* (2011. 03. 15.) című cikk.

<http://www.origo.hu/itthon/20101206-az-2011-es-eus-elnokseg-romastrategiaja.html> *Szembesíténé a cigányokkal Európát a kormány* (2010. 12. 06.) című cikk.
<http://www.origo.hu/nagyvilag/20110406-az-europai-bizottsag-nemzeti-roma-strategiak-europai-keretrendszerenek-nevezett-ajanlasi.html> *Vándorcigányokat is támogatna az uniós romastratégia* (2011. 04. 06.) című cikk.
<http://www.szmh.gov.hu/main.php> (volt Szociális és Munkaügyi Minisztérium honlapja).
www.premier.mtv.hu/Hirek/MR1/KossuthRadio/2011.01.20-ai/Jelfogo című műsor.

JEGYZETEK

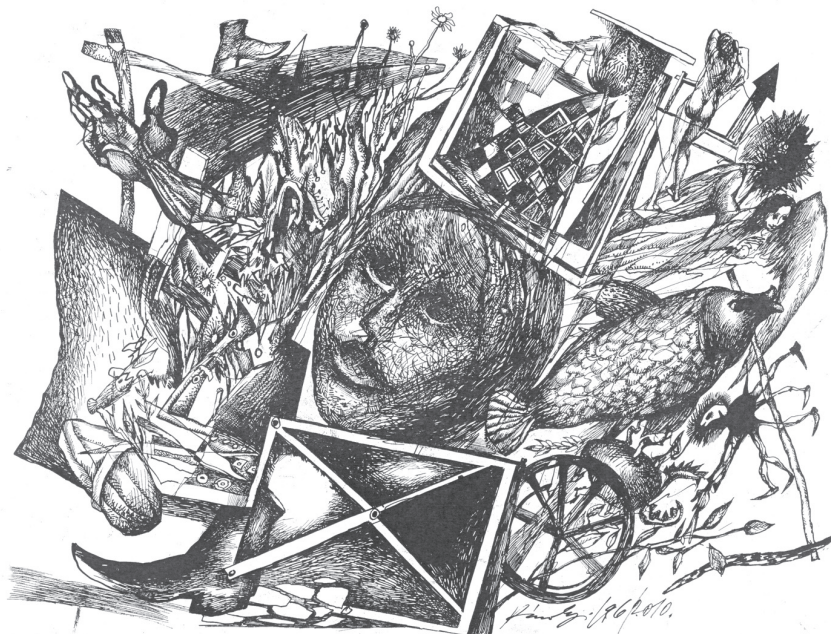
- 1 A vélemény elrejtésének jelenségéről és okairól érdekes megállapítások olvashatók a ZMNE által kiadott *Társadalom és Honvédelem* 2008. évi Roma különszámában (XII. évfolyam, 1. szám) megjelent Szabó János: *Romák a haderőben* című tanulmányában (70–71. o.)
- 2 A cigányságról alkotott összkép, azon belül a negatívumok, az öröklött beilleszkedési képtelenségről hangzottatott vélemények állandósulása figyelhető meg a 2000-es évek első évtizedében végzett felmérések alapján. Lásd: Gyimesi Gyula – Nagy Kálmán: *Vélekedések a cigány katonákról, Társadalom és Honvédelem* Roma különszám, 2008. (felelős kiadó a ZMNE rektora) 124–138. o.
- 3 Sajnos nem tudom feltüntetni annak az 1890-es években már használatos a magyar reálgimnáziumi élettan tankönyvnek a könyvészeti adatait, amely a törzsféjlődés akkori – és rendkívül modernnek számító – felfogásának megfelelően ismertette az egyes állattörzseket (osztályokat, rendeket, családokat stb.), majd az emberre áttérve annak hét alfaját különböztette meg, kezdve a legfejlettebbként feltüntetett kaukázusival (europid, fehér) a pápua-új guineaiakig, amelynek „kinézete is nyilvánvalóvá teszi alacsonyabb rendűségét”. Az egyes embertípusok különböző fejlettségi szintjét többek között – az evolúció-elméletben elfogadott érvként megismert – földrajzi elterjedés nagysága igazolja, az elért kulturális teljesítménnyel kölcsönhatásban. Az egyes alfajok leírása elsődlegesen külső jegyeik felsorolásából áll, azonban bizonyos lelki-szellemi tulajdonságok is színesítik az antropológiai képet. Ez utóbbiak egyértelműen azt az érzetet keltik az olvasóban, hogy bizonyos alapvető jellemvonások sorsszerűen, testi jegyek módjára, sőt azokkal együtt öröklődhetnek. E szellemi háttér ismeretében talán nem olyan meglepő, hogy máig tartja magát az a vélekedés is, mely szerint a „cigányok vérében van a bűnözésre való hajlam”.
- 4 A szociáldarwinizmus európai és amerikai elterjedése sajátos ellenhatást keltett Indiában és Dél-Amerikában. A formálódó indiai és brazil nemzet tudat szerves részévé vált a szociáldarwinizmus és – közvetve vagy közvetlenül – az európai kultúrförlény tagadása. Míg azonban Indiában a hindu hagyományok előtérbe állítása a későbbi mohamedán-hindu ellentét árnyát vetítette előre, az alapvetően európai gyökerekkel rendelkező kreol értelmiség az identitás alapjaként a Dél-Amerikát összekötő nyelvi, vallási és földrajzi sajátosságokra helyezte a hangsúlyt. Lásd bővebben: Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám: *Nemzet és nacionalizmus – Ázsia, Afrika, Latin-Amerika*. Korona Kiadó, Budapest, 2002.
- 5 Szabó A. Ferenc: *Roma migráció, Társadalom és Honvédelem*, Roma különszám, 2004. 1–2. szám (felelős kiadó a ZMNE rektora) 240. o.
- 6 [www.origo.hu/nagyvilag/2011.03.15. - Andor](http://www.origo.hu/nagyvilag/2011.03.15.-Andor): Áprilisa készülhet el az uniós romastratégia.
- 7 Itt tartom időszerűnek jelezni, hogy jelen írásban a közéleti nyelvhasználatban egyre inkább uralkodóvá váló „roma” kifejezés helyett a magyar nyelvben hosszú múltra visszanyúló cigány szót használom elsősorban, a roma megnevezést inkább idézetek vagy hivatkozások alkalmával említem. Tudomásom szerint a rom, romi, roma szavak a hazai cigányság kisebb hányada körében használt anyanyelvi önelnevezések, és azokat a hazai cigányság legjelentősebb etnikai csoportjának számító romungrok önmagukra nem is tartják érvényesnek (lásd: a *Társadalom és Honvédelem* 2004. évi Roma különszámában megjelent, Tóth Sándor: *A magyarországi cigányság a társadalomtudományi kutatások tükrében* című tanulmány 218. oldalán kifejtettek). Az önelnevezés használata helyett saját, az adott népre (nyelvre, etnikumra) vonatkozó kifejezés alkalmazása véleményem szerint nagyobb ismertséget és hosszabb közös múltat feltételez, amely általában az elfogadottság magasabb szintjével is együtt jár. (Képzeljük el a különbséget a „Magyars” és a Hungrians, Hongrois stb. elnevezések hangulata között.) A politikai korrektség nyelvi vetületeként a roma kifejezés elterjesztése viszont egyrészt egyetlen kategóriába helyezi a hazai heterogén cigányság kisebbségét alkotó, magát romának nevező csoportot az egyértelműen magyar anyanyelvű többséggel, akik esetében az újonnan elterjesztett szóhasználat nem illik a hosszú múltra

visszatekintő sajátos, magyar-cigány identitáshoz. Másrészt azzal, hogy a ténylegesen meglévő negatív képzetársítások miatt a cigány szót kimetszi a nyelvi emlékezetből, a megnevezés szabadságának indirekt és finom korlátozásával a cigánysághoz társított, már meglévők mellé egy újabb negatív képzetet emel be (ők azok, akiket néven sem lehet nevezni, mert a „szabadgondolkodók” betiltották).

- 8 Forrás: www.szmm.gov.hu (volt Szociális és Munkügyi Minisztérium honlapja).
- 9 Forrás: a Magyar Köztársaság Szociális és Munkügyi Minisztériuma által Budapesten 2007-ben megjelentetett „A magyar elnökség programja 2007. július 1. – 2008. június 30.” című kiadványa.
- 10 Nem rendelkezem a témára vonatkozó statisztikai adatokkal, azonban valószínű, hogy a piacvezető cégeket környezetvédelmi vagy társadalompolitikai szerepvállalásukban a tevékenységben rejlő valós reklámlehetőségek felhasználása is serkenti.
- 11 Bár a cigányság képzettségi hátránya sajnos köztudomású tényként kezelhető, utalok itt Szabó János: Romák a haderőben címmel a *Társadalom és Honvédelem* 2008. évi Roma különszámában megjelent tanulmányának 4. fejezetére (64–66. o.)

és a *Társadalom és Honvédelem* 2004. évi Roma különszámában kiadott Tóth Sándor: A magyarországi cigányság a társadalomtudományi kutatások tükrében című összefoglaló tanulmányra (228–229.)

- 12 Lásd MRI Kossuth Rádió 2011. 01. 20-ai Jelfogó című műsorában Arnaud Montebourg nyílt rasszizmusra vonatkozó kijelentését és Pierre Lellouche európai ügyekért felelős miniszter („Egy repülőjegy haza, egy másik uniós országba, az nem ugyanaz, mint amikor az embereket vagon számra vitték a gázkamrákba meghalni.”), valamint Brice Hortefoux belügyminiszter („Nem azért telepítjük ki őket, mert romák. Azt szeretnénk, ha emberhez méltó körülmények között élhének a hazájukban.”) erre adott válaszát. Forrás: www.premier.mtv.hu/Hirek.
- 13 Lásd www.euractiv.hu Magyar EU-elnökség (2011), valamint Andor László és Balog Zoltán tárgyban megjelent közös cikkét a Turun Sanomat című finn napilapban.
- 14 Lásd bővebben: Bársony János: A cigányság és a rendőrség kapcsolatának történelmi összefüggései. Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezeléséhez. COLPI, Budapest, 1997. (319–332. o.)

Krízishelyzet az iskolapadban – avagy emberi erőforrás válságban?

Hazánk felsőoktatási rendszerének alapvetően annak a feladatnak az elvégzésére kell hogy épüljön, hogy olyan szakembereket neveljen ki, akik képesek a magyar gazdaságot érdemben is segíteni. Hazánk gazdasági képzése ennek a követelménynek egyáltalában nem felel meg.

Az egyetemi hallgatók ugyan közgazdasági és egyéb ismereteket is elsajátítanak az oktatási intézményekben, mégis mindez csupán az elmélet. A gyakorlat azt mutatja, hogy a lexikai ismeretük meglehetősen hiányos, amely igaz a közgazdasági tárgyakra is. Mindenképpen figyelemreméltó, hogy a tesztelt válaszadó hallgatók átlageredménye a lexikai teszten 43% körül mozgott.

A kutatás során az is kiderült, hogy az eredmények nem a szokványos demográfiai változók (nem, kor...), hanem jórészt az érzelmek függvényében változik. A lexikai eredmények és a kontrollálatlan érzelmi kapacitás között erőteljes negatív korreláció áll fenn, vagyis az indulatból cselekvő hallgató jobbára messze elmarad tudásban az átlagtól.

Az érzelmeket a hallgatók mintegy 70%-a nem tudja kezelni, továbbá csupán minden nyolcadik megkérdézett képes jellemvonásai alapján a magyar gazdaságon érdemben segíteni szakmai tudásával. Ez az arány rendkívül alacsony, amely jelen oktatási hatékonyság mellett várhatóan nem is fog változni, éppen ezért szükségessé vált az iskolák képzési rendszerébe bevonni a lelki állóképességi technikák oktatását.

(Bevezetés) A magyar társadalomnak, akár a világ bármely országának, számos nehézséggel kell szembenéznie. Jóllehet, a „bűnbak” a gazdasági válság, ellenben korántsem feltételezhető, hogy ez országunk fejlődésének legnagyobb gátló tényezője.

Hazánk csak akkor léphet túl az árnyékán, amennyiben feketén-fehéren felfedi a működési hibákat, majd azokat likvidálja. A mindennapi életben, mint a gazdasági életben is, akadnak olyan hibák, amelyek súlyosnak minősülnek, ellenben az kétségtelen tény, hogy a felnövő fiatalok képzése és gondolkodásmódja nagyban meghatározza országunk jövőjét.

Éppen ezért fontosnak tartjuk az oktatási rendszer tökéletes működését, amely elősegíti a szellemileg és fizikálisan egyaránt egészséges, produktív fiatalok kinevelését. Azonban be kell látni, a mostani oktatási rendszer romokban hever. Nem lehet tovább elfedni azokat az anomáliákat, amelyek jellemzik az oktatást és annak minden egyes alkotóelemét.

Az ország jövője szempontjából alighanem az egyik legjelentősebb feltárandó probléma a kamaszok, későkamaszok és az egyetemista réteg jellemvonásainak elemzése. Alaptényként elfogadható, hogy csak ésszerű döntésekkel tudunk túllépni a válságon, amihez egyrészt szükség van arra, hogy az oktatási rendszer hatékony legyen, ami a hallgatók lexikális tudásában mutatkozik meg, valamint arra, hogy a diákok, egyetemisták képesek legyenek uralkodni érzelmeiken, mindamelllett, hogy emocionálisak is egyben. Ez utóbbihoz elengedhetetlen, hogy a lelki állóképesség és az önkontroll-képesség fókuszba kerüljön és általa a fiatalok is strammabbak legyenek.

Tanulmányunkban egy kérdőíves lekérdés eredményét mutatjuk be, amelynek középpontjában az egyetemista réteg személyiségvonásainak jellemzése állt. Célunk mindenképp annak alátámasztása volt, hogy a felsőoktatás nem működik hatékonyan, valamint az, hogy rámutassunk arra a tényre, miszerint a hallgatók cselekvéseit nem az átgondoltság, hanem az indulatok jellemzik.

(*A kutatás módszertana*) Ahhoz, hogy rávilágítsunk az oktatási rendszer gyengeségeire, célszerű empirikus adatokra alapozni. Ennek tekintetében elvégeztünk egy kismintás próbát, amelynek keretein belül 57 felsőoktatásban tanuló hallgató lexikai ismereteit mértük fel. A megkérdezett hallgatók mindegyike olyan intézményben tanul, ahol gazdasági ismereteket is oktatnak. Az egyetemisták egyrészt egy fővárosi, másrészt egy vidéki felsőoktatási intézményben tanulnak. Az OMNIBUSZ jellegű kutatásban a téma jellege miatt mindenképpen csak a nyomtatott kérdőív alkalmazását tartottuk megfelelő módszernek. A lekérdezés az oktatási intézmények területein történt, amely elősegíteni hivatott annak biztosítását, hogy minden egyetemista azonos eséllyel kerüljön bele a mintába.

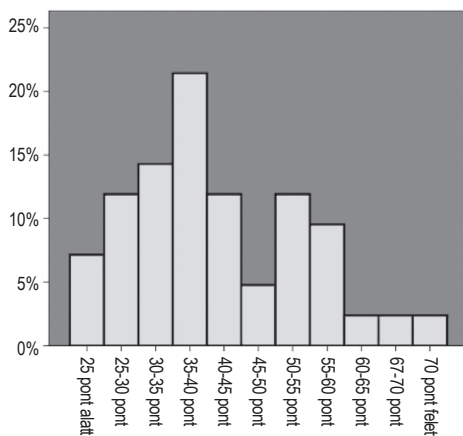
A lexikai ismeretek mellett igyekeztünk rávilágítani a válaszadók személyiségvonásaira is. A kérdőív tervezése során a legfontosabb megoldandó probléma annak hosszúsága, a kérdések szerkezete volt. Szem előtt kívántuk azt a kettősséget tartani, hogy egyrészt minél nagyobb legyen a minta, másrészt a kérdőívől levont tanulságok reális képet adjanak a válaszadó lexikai képességeiről és egyéb vonásairól.

A kutatás során vizsgált tudományterületeket blokkokba soroltuk a nagyobb átláthatóság kedvéért. Ennek tükrében a következő csoportok jöttek létre:

1. reál blokk (matematika, közgazdaságtan, marketing, számvitel)
2. társadalmi blokk (pszichológia, szociológia, statisztika, etika)
3. környezeti blokk (kémia, földrajz, biológia, csillagászat)
4. életmód blokk (gasztronómia, sport, filmművészet, képzőművészet, zene)
5. nyelvi blokk (magyar nyelv és irodalom, történelem, idegen nyelvek)
6. műszaki blokk (fizika, informatika)

Az alapsokaság miatt (mivel gazdasági oktatásban részesülnek) elsősorban a gazdasági diszciplínákat tartalmazó reál blokk teljesítményében lenne várható a magasabb teljesítmény, így ezen blokk elemzését mindenképp előtérbe helyezzük.

(*A kutatás eredményei*) A lexikai teszten elért eredmények rendkívül heterogének lettek, amely azt mutatja, sikerült olyan kérdéssort összeállítanunk, amellyel szegmentálni tudjuk a mintát. A nagy terjedelem tükrében a legrosszabb eredmény 23% volt, míg a legjobb 76%.

1. ábra: A lexikai teszten elért eredmények Forrás: Saját kutatás, 2012

Az 1. ábra adatai alapján kirajzolódik, hogy valóban elég jelentős a teljesítmények között a szóródás. A teljesítmények átlaga nem éri el a 43%-ot sem, amely mindenképp alacsonynak minősül. A további elemzés tükrében megállapítható, hogy a kvartilisek ismeretében a megkérdezettek negyede a kérdések harmadára sem tudta a választ, míg a maximális pontszám felét alig érte el a hallgatók fele, ami mindenképp egy negatívumként fogható fel. A képet tovább rontja, hogy az „elitbe” kerüléshez, vagyis a legjobban teljesítő decilisbe való kerüléshez elég 58%, ezzel szemben az utolsó tized maximális pontszáma valamivel 28 felett van.

Az is megfigyelhető, hogy a kategorizált forma egy kétmódusú eloszlást követ, amely azt feltételezi, hogy a megkérdezetteket könnyedén két csoportra lehet bontani a lexikai teszten elért eredmény alapján. A válaszhatár a 45%, ugyanis két szomszédos teljesítmény között itt tapasztalható a legnagyobb különbség. A felosztásnak köszönhetően egy megközelítően 40-60%-os felosztáshoz jutunk, ahol 60%-ot képviselnek azok a hallgatók, akiknek a teszteredménye rosszabb lett.

Az aggregált elemzés vonatkozásában nem csupán egyváltozós elemzést célszerű elvégezni, hanem tesztelni kell, hogy milyen változók mentén változik a lexikai ráta (LR).

Tényező	B1	P-érték	R-négyzet
Nem	-5,515	0,100	0,049
Kor	0,655	0,253	0,024
Iskolai végzettség	3,433	0,426	0,012
Felsőoktatási intézmény	5,457	0,133	0,041
Munkaerő-piaci helyzet	1,634	0,602	0,005
Sportolás	0,000	0,997	0,000
Félelem	-22,033	0,004	0,144
Irigység	-16,147	0,053	0,067
Önbizalomhiány	-17,176	0,043	0,073
Vágy	-11,356	0,246	0,025
Büszkeség	-16,931	0,028	0,086
Szeretet	-12,556	0,127	0,043

1.a. táblázat: A lexikai tesztet befolyásoló tényezők

Forrás: Saját kutatás, 2012

Tényező	B1	B2	P-érték (1)	P-érték (2)	R-négyzet	R ₁₂
Félelem + Büszkeség	-19,588	-13,400	0,009	0,069	0,196	0,152

1.b. táblázat: A lexikai tesztet befolyásoló tényezőkombináció

Forrás: Saját kutatás, 2012

Feltűnő, hogy a lexikai teszten elért eredmények nem a demográfiai változók mentén változnak, holott azt feltételezhetnénk, hogy aki idősebb, nagyobb ismeretanyaggal rendelkezik, ebből következően jobb eredményt is ér el, de valójában a kutatás eredményei alapján ez nem feltétlenül van így. Ugyanígy vélekedhetünk arról is, hogy ha valaki már elvégzett egy felsőoktatási képzést, akkor a lexikai ismeretei meghaladják egy olyan hallgatóét, aki még csak középfokú végzettséggel rendelkezik, azonban a felmérés eredményei arról tanúskodnak, hogy a tapasztalt különbség nem számottevő. E két adat az oktatási

rendszer működése szempontjából mindenképp elgondolkodtató, ugyanis ez azt sugallja, hogy egy elsős (aki az egyetemi tanulmányainak első évét befejezi) közel annyit, vagy tán ténylegesen annyit is tud, mint egy MA-képzésre járó hallgató; más szóval ezen kutatási eredmény megkérdőjelezi a mai felsőoktatási rendszer hatékonyságát.

A hatást továbbá az fokozza, hogy jól láthatóan az eredményeket az érzelmi szálak magyarázzák. A válaszadók érzelmeinek 0 és 1 közé eső koefficiensei alapján arra következtethetünk, hogy a minimális és a maximális érzelmi intenzitás a 1.a. táblázatban meghatározott százalékponttal képes módosítani a válaszadó eredményeit. Példának okáért egy szélsőségesen mindentől tartó hallgató várhatóan 22 ponttal rosszabb eredményt ér el a lexikai teszten, mint az a megkérdezett, aki semmitől, semmilyen szinten sem fél.

Jól látható, hogy a lexikai rátára a leginkább szignifikáns hatással a félelem és a büszkeség van (de általánosságban is megállapítható, hogy minden érzelmi intenzitás csökkenti a teljesítményt). Amennyiben e két érzés együttes hatását vizsgáljuk, akkor mind a két változó érdemben befolyásolja az eredményváltozót és együttesen a közepesnél valamivel gyengébb kapcsolatban állnak a lexikai eredményekkel. Az eredményt felértékeli, hogy a két magyarázó változó korrelációja gyenge.

Az ismeretekre vonatkozó összesített elemzésen felül fontos azt is tudni, hogy a pontszám hogyan alakult a blokkok között. A blokkok rámutatnak arra, hogy a megkérdezettek, habár gazdasági ismereteket sajátítanak el az oktatási rendszer keretein belül, az ilyen jellegű és a matematikai tudás nem marad meg bennük 100%-osan. Ezt alátámasztandó, hogy a kutatásunkban arra az eredményre jutottunk, hogy a válaszadók közül alig 7% volt azok aránya, akik a reál blokkban érték el a legjobb eredményt. Ezzel az adattal a blokkok között az utolsó előtti helyet foglalja el a reál rész. Tekintettel arra, hogy a megkérdezettek átlagos eredménye viszonylag visszafogott volt, az lenne várható, hogy a saját szakterületükön legalább nagy tudással rendelkezzenek, ellenben a következő táblázat nem erről tanúskodik.

Kategória	BLOKK					
	Reál	Társadalmi	Környezet	Életmód	Nyelvi	Műszaki
Maximális teljesítmény	7,02	29,82	22,81	26,32	1,79	16,07
Kis lemaradás	52,63	54,39	54,39	66,67	39,29	42,86
Nagy lemaradás	40,35	15,79	22,81	7,02	58,93	41,07

2. táblázat: A válaszadók teljesítménye az egyes blokkokban relatív összehasonlításban (%)

Forrás: Saját kutatás, 2012

A gazdálkodást is magában foglaló részben a hallgatók csupán kicsiny hányada érte el a legjobb eredményt a többi blokk teljesítményéhez viszonyítva (7,02%). A „kis lemaradás” címszó azt jelenti, hogy egy adott kategóriában elért pontarány viszonylag kis mértékben marad el a hallgató által legjobban teljesített blokk teljesítményétől (0,1-25 százalékpont közötti különbség). A táblázat adatai alapján megmutatkozik, hogy a reál részben minden 5 válaszadó közül kettő legalább 25 százalékpontos lemaradással rendelkezik e tudományterületet illetően. A legkedvezőtlenebb adat 57 százalékpont volt, ami azt jelenti, hogy egy adott megkérdezett 57 százalékponttal rosszabb eredményt ért el a reál blokkban, mint az általa legerősebbnek mutató részben. A hallgatók általában relatív értelemben a társadal-

mi és az életmód blokkban értek el jó eredményt. Ezzel szemben a legrosszabb eredményt, a magyar nyelv és irodalmat, valamint a történelmet magában foglaló nyelvi blokk mutatta.

A következő táblázatban bemutatjuk, hogy a megkérdezettek milyen teljesítményt értek el az egyes részekben; az adatokat a maximális pontszám arányában írjuk le.

Megnevezés	Reál blokk	Társadalmi blokk	Környezeti blokk	Életmód blokk	Nyelvi blokk	Műszaki blokk
Minimum	0,0000	0,1900	0,1600	0,2900	0,0400	0,0700
Maximum	0,9100	0,9000	0,8100	0,7900	0,7300	0,8200
Átlag	0,3660	0,4880	0,4830	0,5150	0,3310	0,4150
Szórás	0,0350	0,0190	0,0350	0,0140	0,0260	0,0310
Módusz	0,2200	0,4700	0,5300	0,5300	0,4000	0,3900
Alsó kvartilis	0,2266	0,4062	0,3125	0,4097	0,2194	0,2946
Medián	0,3125	0,5000	0,4688	0,5139	0,3138	0,3929
Felső kvartilis	0,5156	0,5625	0,6406	0,6028	0,4000	0,5357
F-mutató	0,4060	-0,2000	0,0470	-0,0790	-0,0450	0,1850

3. táblázat: Az egyes blokkokban elért eredmények (%)

Forrás: Saját kutatás, 2012

A táblázat adataiból kivehető, hogy hiába kapnak a megkérdezettek gazdasági ismereteket az oktatási intézményben a képzés keretein belül, mégsem a reál blokk az a része a lexikai tesztnek, ahol a megkérdezettek a legjobb eredményt érték el. Az előzőek után az is elgondolkodtató, hogy vajon miért lehet az, hogy a reál tárgyra vonatkozó ismeretek csupán az 5. helyet foglalják el a hat blokk közül. E kritikát felerősíti, hogy az F-mutató értéke erőteljesen eltér a 0-tól, amely jelen esetben azt mutatja, hogy az átlagnál alacsonyabb reál-ismeretekkel rendelkezők vannak túlsúlyban, vagyis a reálblokk eredményét néhány jól teljesítő egyén húzta fel. A matematikai, statisztikai és gazdasági ismeretek viszonylag háttérbe szorulnak, amelynek következtében a relatíve legjobb eredmények az életmód részben születtek. A reálblokk mögött csak a nyelvi ismeretek helyezkednek el (magyar nyelv és irodalom, történelem és idegen nyelvek).

Blokk	Nem	Oktatási int.	Kor	Munka-erőpiac	Érdekl-e az adott blokk	Sport	Büszkeség	Irigység	Önbizalom	Félelem
Reál	-1,314	-0,319	0,671	0,883	1,404	0,011	-3,788*	-4,094*	-3,419	-4,717**
Társadalmi	-0,476	0,341	0,167	0,71	1,011*	0,004	-3,719***	-2,546	-3,040*	-2,084
Környezeti	-2,0662	1,970**	0,128	0,043	0,053*	0,009	-1,979	-1,698	-2,766	-4,493**
Életmód	-0,858	0,321	0,091	0,116	-0,933	0,001	-1,513	-1,22	-2,26	-1,931
Nyelvi	0,726	2,961***	-0,087	1,353	3,411***	-0,003	-3,750*	-4,573**	-5,332**	-5,114**
Műszaki	-1,8043	-0,024	0,269**	-0,219	1,122	-0,018	-2,449	-2,325	-0,344	-3,587**

4. táblázat: Az egyes blokkok eredményeit befolyásoló tényezők

*P<0,1 **P<0,05 ***P<0,01

Forrás: Saját kutatás, 2012

A blokkokat nem csak aggregálva, hanem önmagukban is célszerű elemezni. Ennek következtében megállapítható, hogy milyen magyarázó változók mentén változik az egyes

részekben elért eredmény. A táblázat illusztrálja, hogy a legtöbb blokkban elért jobb eredményt külön-külön sem indukálják az egyes demográfiai változók. Az általánosan levont konzekvenciát csupán eseti szinten lehet megdönteni. A fővárosi oktatásban tanulók általában jobb eredményt értek el az egyes blokkokban, azonban a különbség csupán a nyelvi és a környezeti rész esetében számottevő. A logikus gondolkodásmód azt diktálja, hogy azok a hallgatók, akik érdeklődnek egy adott témakör iránt, járatosabbak is abban. Ez az állítás sem állja meg a helyét általánosan nézve, ugyanis a 6 témakör közül csak 3 esetben találunk olyan mértékű különbséget, amely esetében a véletlen kizárható, mint magyarázó.

Az érzelmek nem csupán az összesített eredményt, hanem az egyes blokkokban elért pontszámot is nagy részben meghatározzák. Ahogy aggregált szinten, úgy a blokkok szintjén is a legerősebb magyarázó érzelem a félelem. Feltehetően a félelemmel rendelkezők rosszabb eredményt érnek el a reál, a környezeti, a nyelvi és a műszaki blokkban. A vizsgált további érzés is befolyásolja a lexikális rátát és az egyes blokkok eredményét is.

Felmerülhet a kérdés, hogy miért befolyásolhatják az érzelmek ennyire a teljesítményt. Feltételezhető, hogy az érzelmek önmagukban nem lennének negatív hatással a teljesítményre, csak akkor, ha az érzelmek intenzitása olyan mértékű, hogy az meghaladja a hallgató lelki állóképességét, vagyis azt a képességet, amivel gátak mögé tudja szorítani a benne lévő indulatokat. Ennek következtében feltételezhető, hogy a „*fedetlen érzések*” (amelyeket az egyén az önkontroll-képességének korlátoltsága miatt nem tud kordában tartani) hasonlóan szignifikánsan befolyásolják az eredményt. Az érzések és az egyes blokkokra vonatkozó eredmények közti korrelációt a következő táblázat mutatja.

Kategória	Büszkeség	Irigység	Önbizalom	Félelem
Összesen	19,593***	20,403***	17,148***	18,534***
Reál blokk	3,475**	3,710**	2,649	3,174**
Társadalmi blokk	3,155**	2,468*	2,225*	1,656
Környezeti blokk	2,433***	3,199*	2,886*	4,013***
Életmód blokk	2,505**	1,330	2,238*	1,187
Nyelvi blokk	5,222***	6,158***	5,526***	4,864***
Műszaki blokk	3,000**	3,717***	1,595	3,538***

5. táblázat: A lelki állóképességgel korrigált érzelmi intenzitások hatása a lexikai teljesítményre

* $P < 0,1$ ** $P < 0,05$ *** $P < 0,01$

Forrás: Sajat kutatás, 2012

Az érzelmek hatása a hallgatók lexikális tudására szembeötlő. Egyértelműen látszik, hogy a büszkeség, az irigység, az önbizalom és a félelem hatása is számottevő. Mind a fent elemzett 4 érzéstípus legalább 4 blokk eredményét befolyásolta legalább gyenge szignifikancia mellett, ugyanakkor a regressziók nagy része megfelel a legszigorúbb kapcsolati feltételeknek is. Jól látható, hogy a kontrollált érzések hatása a teljes lexikai eredményre 17-20 pont körül mozog, amely azt jelenti, hogy egy tökéletes lelki állóképességgel és semekkora érzellemmel nem rendelkező egyén 35-40 ponttal jobb eredményre számíthat, mint az a hallgató, akinek minden érzelme tetőfokon van és ugyanakkor nulla az állóképességi koefficiense.

A táblázat egyértelműen bizonyítja elméletünket, a „*fedetlen érzések*” hatásával kapcsolatban. Ennek következtében nem csupán az a kérdés, hogy milyen intézményi feltételek

teljesülnek a felsőoktatásban (tanárok felkészültsége, épület állapota, általános működési szokások...), hanem hogy milyen személyiségi jellemvonásokkal rendelkeznek a frissen felvételiző, valamint a már régebben ott tanuló hallgatók. Ennek tükrében megállapítható, hogy a válaszadók több mint kétharmada nem képes kontrollban tartani az érzelmeit. A lelki állóképességgel korrigált érzelmi intenzitás, valamint a lexikai teszten elért eredmények alapján a hallgatókat a következőképp lehet csoportokba bontani.

AR-ER	Pozitív	REMÉNYTELIEK 12,7%	KATALIZÁTOROK 18,2%
	Negatív	LESZAKADÓK 47,3%	VESZÉLYFORRÁSOK 21,8%
		Alacsony	Magas
LR			

2. ábra: A megkérdezettek bekategorizálása a személyiségvonásaik alapján

Forrás: Saját kutatás, 2012

Az 2. ábrában látható doboz bal alsó kvadránsába azok a hallgatók kerültek, akiknek az eredménye nem érte el az átlagos szintet, ugyanakkor a számítások alapján nem is képes teljes mértékben fegyelmelni magát és jellemző rá az indulati cselekvés. Ezen megkérdezettek a jövőben kétséges sikerekre számíthatnak, amennyiben a jelen vonások a későbbiek során is fennmaradnak. Sokkal jobb helyzetben vannak a „reményteliek”, akik minden látszat szerint gyakran képesek elleplezni az indulataikat, viszont lexikai hányadosuk jelenleg nem túl magas. Ezen csoportba tartozók továbbképzésével könnyen abba a csoportba kerülhetnek át, amely a legjobb helyzetben van, nevezetesen a „katalizátorok” csoportjába, ahova jelenleg a válaszadók csupán 18,2%-a került. Ez a csoport képes lehet arra, hogy konstruktív jövőbeli tevékenységeikkel a valódi fejlődés útjára állítsák az országot, ellentétben a „veszélyforrásokkal”, akik kezében a most tapasztalható lexikai tudás úgy működik, mint egy időzített bomba. Ebbe a kategóriába azok tartoznak, akik ugyan rendelkeznek a tudással, de nem képesek az érzelmeiket kezelni és gyakran indulatból cselekszenek, olykor talán meggondolatlanul is. A megkérdezettek több mint egy ötöde ebbe a kategóriába sorolható be, amely a lehető legveszélyesebb a társadalom egészére nézve, hisz ha ők vezető pozícióba kerülnek, kiszámíthatatlanul vezetnek majd a rájuk bízott egységet, tekintettel arra, hogy az érzelmeik vezérlik őket. Gyakran a félelemből, daczból, büszkeségből meghozott döntéseknek nagyobb a negatív hozadéka, mint a haszna (példának okáért meghozható itt olyan döntés pusztán félelemből, ami egyes csoportok állását teszi kockára).

(Következtetések, javaslatok) A tanulmány rámutatott arra, hogy igencsak sok a hiányosság a jelenlegi felsőoktatási rendszerben. Mind az intézményi feltételek adottságai hiányosak, mind a tanítási hatékonyság hagy kívánni valót maga után. Szomorú tény, hogy az egyetemisták jelentős része nem képes felismerni a Himnuszt, avagy nem tudja egyszerűen a vezetés évszámokat megjegyezni, holott a hawaii pizza feltéteit szinte mindenki ismerte. Ez is mutatja, hiába a felsőoktatás, az oda bekerülők és a kikerülők általános műveltsége is hiányos, amit szintén az oktatási rendszernek kellene biztosítania.

Nagy hibája a modern rendszernek, hogy hagyja a hallgatókat mentálisan elveszni. A felmérés rámutatott, hogy a hallgatók 70%-a nem képes kordában tartani érzéseit, ami egyértelműen kapcsolatban áll a lexikai ismeretekkel. Ebből következően felmerülhet a kérdés, ugyan hova tart az ország és milyen jövőre számíthatunk, ha hazánk közgazdasági egy egyszerű matematikai azonosságot, avagy a közgazdasági alap piaci szerkezeteket nem ismerik fel? Ez egyértelműen a mai oktatási rendszer hiányossága, amit mielőbb ki kell küszöbölni.

A felsőoktatásba kerülés, azaz a felvételi eljárás voltaképpen nem más, mint egy lexikai teszt. Ugyanakkor a jövő sikeres országa egyértelműen olyan emóciókkal rendelkező fiatal vezetőkkel valószínűsíthető csak meg, akik képesek az érzelmeiken uralkodni, avagy ha épp szükséges, empátiával, vagy más hasonlóan fontos emberi jellemvonással dönteni és kihagyni a rideg társadalmi berendezkedést sugalló pénzt a döntési mechanizmusból.

Ennek érdekében mindenképp javasoljuk, hogy azok kerüljenek vezetői beosztásba és következőképpen felsőoktatási intézményekbe, akiknek a lelki állóképessége biztosítja az érzelmek kiiktatásának képességét, hiszen az ország nem alapozhat félelemből meghozott döntésekre. Ennek tükrében mindenképp úgy gondoljuk, hogy a Nemzeti alaptantervbe bele kell foglalni az emocionális viselkedést, valamint már kamaszkorban meg kell tanítani a fiatalokat arra, miképp lehetnek úrrá érzelmeiken, vagyis válhatnak mentálisan erősebbé. A felvételi eljárást javasoljuk kibővíteni ER (érzelmi intelligencia) és AR (lelki állóképességi) teszttel, hiszen a felsőoktatásba azoknak a hallgatóknak lenne célszerű áramlani, akik később potenciálisan képesek lesznek a gazdaságot, a társadalmat és a szellemiséget előre vinni. Ők egyszerre uralják érzelmeiket és lexikai tudásuk is megfelelő, ezzel biztosítva azt, hogy racionális és emocionális döntések születnek általuk, ami átviheti Magyarországot a XXI. századba, tekintettel arra, hogy hazánk fele még a múlt egyes jogos vagy jogtalan sérelmeiben él.

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül felvázoljuk azokat a szemet szűrő hibákat, amelyeket a megkérdezettek vétettek a lexikai teszt során:

Kitől származnak a következő idézetek és melyik műben olvashatóak a következő sorok?
„Vár állott most kőhalom”

Helytelen válasz: Arany: Szondi két apródja

„Amikor egy reggel Gregor Samsa nyugtalan álmából felébredt, szörnyű féreggé változva találta magát ágyában...”

Helytelen válaszok: A féreg; Egy bogár élete

Adja meg a hiányzó fővárosokat, illetve a fővárosokhoz tartozó országokat!

Kenya: Afrika

Bukarest: Szlovákia, Ukrajna, Erdély

Ausztrália: Helsinki

Olyan emlős, amelyet gyakran titulálnak az ember legjobb barátjának:

Helytelen válasz: a majom.

A nagy csillagok végső robbanása, amely a galaxis legnagyobb erejű robbanásai közé tartozik:

Helytelen válasz: Armageddon

Kinek a műve a Nikomakhoszi etika?

Helytelen válasz: Nikomakhosz

Mit jelent az, hogyha a kézfogás során az egyik fél túl gyengén fog kezét?
Helytelen válasz: izomlazaság

Az alábbiak közül melyek női ruhadarabok? Húzza alá azokat, amelyek Ön szerint azok!
Helytelen válaszok: nyakkendőű, zakó

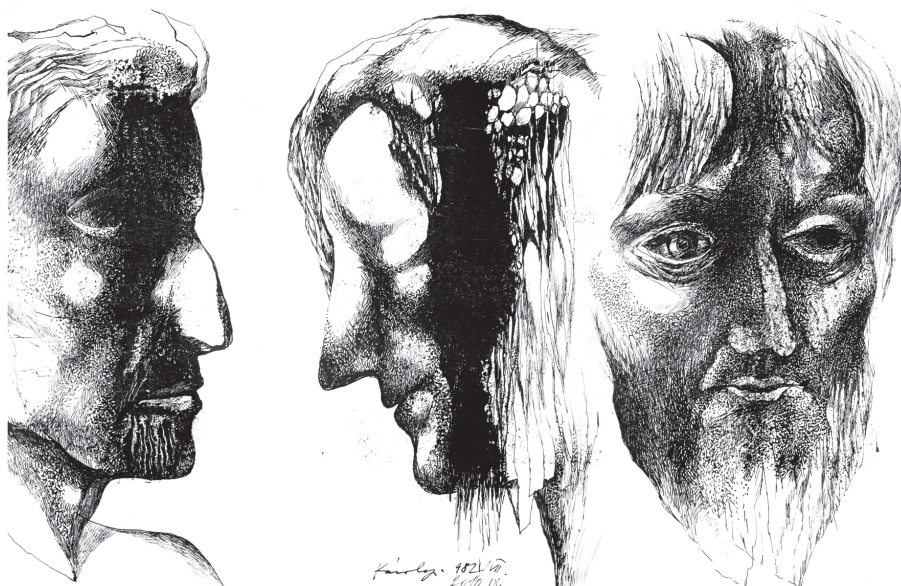
Mikor osztható egy szám 9-cel?
Helytelen válasz: Ha 9 többszöröse.

Világnézet, miszerint a nap áll a világmindenség középpontjában:
Helytelen válasz: Galilei.

Mely sportághoz kapcsolhatóak a következő személyek?
Polgár Judit Helytelen válasz: énekes
Niki Lauda Helytelen válasz: úszó

Az illemszabály szerint ki köszön előbb?
Helytelen válasz: Először a bent lévő köszön.

Határozza meg, hogy a következő kifejezések mit jelentenek és milyen nyelven!
Das Ohr. Helytelen válasz: orr

II. József és a magyar kérdés angol szemmel

Aligha véletlen, hogy II. Józsefnek megint divatja járja, méghozzá Angliában és Franciaországban, tehát abban a két országban, melyek a legtöbbet tettek a Habsburg Monarchia szétverése érdekében. Viszont itt a reformokról sokat beszélnek, teszik is azokat, és ez fokozza a reformpolitikák múltja iránti érdeklődést, mintegy jelezve, hogy a jelen égető kérdései miként fordítanak a múlt kutatása felé. A legradikálisabb reformer-uralkodó pedig hálás téma, mert hihetetlenül sokat írt, és mégis van benne valami szfínxszzerű, mint minden nagy emberben, akinek vélt vagy valóságos titka még külön kihívást jelent a történészek számára. Derek Beales, cambridge-i professzor 1987-ben vastok kötetet szentelt az uralkodás mesterségét anyja árnyékában tanuló ifjúnak. 1994-ben T. C. W. Blanning, majd 2007-ben Jean Bérenger jelentette meg a maga monográfiáját. Az elmúlt esztendőben pedig Beales művének második kötete is napvilágot látott.

Az angol szem persze absztrakció. Ugyanakkor valóság, ha a történész elfogadja azt, amit, Edward August Freemantól (1823–1892) még 1910-ben is idézett a *The Encyclopaedia Britannica*: „A történelem a múlt politikája, a politika pedig a jelen történelme.” A politikai elkötelezettség tartalma azonban állandó változásban áll. Az angol történészek pedig sokáig a világ fölött. A. J. P. Taylort kiemeli élesen Habsburg- (és olykor magyar-) ellenes kritikája. II. József például nála maga a konvent egy személyben. És ez egyszerre találó és félrevezető, hiszen a francia forradalom konventje úgy testesítette meg az általános akaratot, hogy semmiféle pártot nem tűrt meg magában, és így a forradalom felfalta gyermekeit, miként Saturnus. József császár ezzel szemben tűrte az ellenvéleményt, viszont a sajátját érvényesítette. Carlile Aylmer Macartney (aki nekünk azért Elemér marad, ahogy magát a II. világháború alatt a londoni rádió esti magyar adásában bejelentette), a legjobb angol Monarchia-történész, magyar szemmel is nézte a világot, magyar úrként nézte le az oxfordi tudós-intrikákat és értő részvétellel figyelte vasfüggönyön inneni vergődésünk. Amikor 1955-ben egykori külügyi főnöke, Arnold Toynbee történészprofesszor megtudta, hogy könyvet ír Magyarországról, úgy nyilatkozott: „Oh, Macartney magyarabb, mint maguk a jó magyarok.” És milyen igaza volt!

Derek Beales cambridge-i emeritus professzor már semleges Monarchia-történész, nincsenek nemzeti rokon- és ellenszenvai, legfeljebb egy-egy kollégáját vagy egy-egy régi munkát csipked meg, és teszi ezt annak tudatában, hogy mindeddig ő mozgatta meg II. Józsefre vonatkozóan a legnagyobb anyagot. 1987-ben jelent meg művének első kötete, „Mária Terézia árnyékában” alcímmel, most pedig a második: „A Világ ellen”. Két szóban senki sem ragadta így meg a lényegét, hogy aztán több mint 700 oldalon (B5-ös formátumban) fejtsse ki. Tökéletes alcím, mert Józsefet igazában senki sem támogatta, de nyíltan és látványosan csak a belgák és a magyarok fordultak vele szembe. És igazában csak ilyen hatalmas tudás birtokában lehet ilyen kijelentést tenni: „Általában azt sugalmazzák, hogy ha nem lett volna olyan nehéz ember – gyakran ésszerűtlen, arrogáns, zsarnokoskodó, elhamarkodottan cselekvő, olykor durva – hivatalnokai és alattvalói nem álltak volna úgy ellen a reformjainak, sőt még támogatták is volna azokat.” És miután eltörölte a belga alkotmányt, a Joyeuse entrée-t (=vidám belépő), nem élcelték volna a nemi betegségén annak hangoztatásával, hogy túl sok joyeuse entrée-t tartott. Valóban, szeretett első felesége elhunytá után, nem is akart tartós kapcsolatot, csak reggeli séta előtti gyors találkozókat, esténként pedig színházba járt vagy kedves hölgytársaságában villogott szellemes vagy szellemeskedő csevegésével.

A politikai életrajz azért lehetett a legmegfelelőbb műfaj II. József tevékenységének elemzésére, mert a császár magánélete alapvetően beleolvadt a közéletbe. A filozófus-uralkodó eszménye volt. A „filozófusok” maguk közül valónak tartották, bár nem próbálta őket lekenyerezni, mint Katalin cárnő, aki kétarcúságával be is csapta őket. (Persze ezek illuzionizmusukban hagyták is, Diderot olyan szerepet játszott, mint Sartre a XX. században.) József számára az ember természetjogi egyenlősége számára alapelv volt, maga is gyakran hangsúlyozta, hogy mindenekelőtt ember. Emberi nagyságára is jellemző, hogy engedélyezte az őt magát támadó röpiratokat is. Amennyire lehetett, érvényesítette az emberi egyenlőség elvét. Büntetőtörvénykönyve nem tett különbséget nemes és nem nemes között. Viszont Nagy Frigyesztől, a rettegett és gyűlölt példaképtől eltérően tagadta a társadalmi szerződést. A Gondviselés emberének tartotta magát, kiválasztottnak, és mivel az Állam szolgálata volt számára emberek és dolgok mércéje, olyan odaadással szolgálta az államot, amelyet egyfajta gépezetnek tartott, hogy mindenki fölött állónak érezhette magát.

Bár az angol szerző kerüli a társadalmi és uralkodási formákhoz való (fél)elméleti spekulációkat, szigorúan a tényszerű adatokkal dolgozik, nem is hivatkozik a nálunk ismert és divatos Norbert Eliasra vagy Perry Andersonra, mégis mi már úgy rászoktunk az ilyen szociologizáló teoretizálásra, ami azért minden reformkori nagy tollforgatónkat jellemezte, hogy röviden jelezzük, a felvilágosult abszolutizmus olyan történeti helyzet terméke, amelyben a különböző társadalmi rétegek és csoportok egymást semlegesítve a főhatalmat az uralkodó kezébe „adják”, aki maga is egy ilyen erőegyensúlynak a kialakítója és haszonélvezője. Minden társadalmi és politikai cselekvés csak az ő akaratával legitimálható. A nagy leegyszerűsítő Holbach báró, a primitív vallásellenesség egyik legharcosabb tollnoka egyenesen az általános akarat megtestesülését látta az uralkodóban, ha azt teszi, ami megfelel az általa közelebről meg nem határozott társadalmi szerződésnek. Ilyen ingoványos tere József nem lépett, bár diplomatikusan elsevegett a francia filozófusokkal is, ha kellett. Kártyáit nem fedte fel. Márpedig voltak ilyenek, és pedig ifjúkorában írt politikai eszme-futtatásai. Ezek egyike „Álmodásai”. Marczali Henrik az 1880-as években írt és máig el nem avult monográfiájában meg is vallja, hogy közölhetetlen eszme-futtatásokról van szó. Nem is mutatták meg, csak betekintésre és bizalmasan. Beales közölte 1980-ban! „Megalázni és elszegényíteni a nagyokat” – olvashatjuk – ma is kellő – megdöbbenéssel. De bármennyit is megengedhetett magának erőviszonyai közepette a felvilágosult abszolutista uralkodó – hála annak, amit Norbert Elias királymechanizmusnak nevezett – vigyáznia kellett, hogy mindenkit ne fordítson maga ellen. József alapvetően a parasztságra alapozott, a nemességet nem akarta megsemmisíteni, csak mindenekelőtt az állam alkalmazottjává tenni, aki az államnak köszönheti létét, ha jól szolgálja annak javát, mármint hatalmát, ami valójában nagyhatalmi szerepvállalásaiban és azok sikereiben jelentkezik. Az uralkodó tudatalattijából vagy tudatából fakadó indítatásokat saját államrezonja cenzúrázta meg. Ezek összjátéka szépen jelenik meg, valamint a mítoszé és valóságé is. Például eltűnődhetünk azon, hogy mikor lehetett igaza Kazinczy Ferencnek, amikor a nyilvánosságnak szánt emlékirataiban József korszakát és az uralkodót dicsérte, amit lépten-nyomon idéznek, vagy amit csak magának vetett papírra, és nem idéznek: „A József felvilágosodottsága hadnagycskai felvilágosodás volt, s igen gyakran csak pajzánság.” Hogy mindez mikor hogyan és mennyire? – ez táru elénk Beales művében. És bár érthető elfogultsággal úgy vélem, hogy a magyar kérdésről többet írhatott volna, a lényeg benne van. Ez a magyar alternatíva: az alkotmányosság, konkrétan: törvényhozás az országgyűléssel együttműködve. Olyan rendszer, amelyet Kecskeméti Károly és nyomában a francia történetírás alkotmányos abszolutizmusnak nevez. Mert nem a rendi rendetlenség éltetéséről van szó. Tudjuk, és a Monarchiában is tudta mindenki, Lengyelország a maga rendiségének, a nemesi demokrá-

ciának az anarchiájába pusztult bele. Amikor a lengyel reformerek elkészítették Európa első írásos alkotmányát, amely az alkotmányos abszolútizmussal már inkább jellemezhető, akkor a három abszolutista szomszéd felosztotta. Mária Terézia sírva vette el Galíciát, József pedig ujjongva. A XVIII. században a magyar jozefinisták alapvetően az alkotmányos abszolútizmus hívei, a reformmunka érdekében az uralkodónak sokkal nagyobb jogkört adnak, mint a rendi eszmények hordozói. József viszont a megyei autonómiában és a diétában csak a rendi önzés megnyilvánulását látta. Magát orvosnak tartotta, akinek azonnal meg kell gyógyítani a beteget. És ebbe bele is rokkant. Utódja, Lipót még bátyja életében tanulmányozta a magyar alkotmányt, viszont annyira félt a besúgóktól – bár toscanai uralkodóként kitanulta a machiavellizmust –, hogy nézeteit trónra lépéséig elhallgatta, és amikor elolvasta a már említett „Álmodásokat”, beleborzongott, annyira zavarosnak és önkényuralmi szándékokkal terhesnek tartotta. Az ifjú József nem is tagadta, célja: „korlátozott despotizmus”, 10 évig korlátlan hatalomgyakorlat, radikális reformokkal. Önbeteljesítő jóslat, hiszen 10 évig uralkodott, és halála előtt beleegyezett az országgyűlés összehívásába. Lipóttal kezdetét vette az alkotmányos abszolútizmus rendszere, és a legjelentősebb józsefi vívmányokat törvénybe öntötték. Aztán ahogy a francia forradalommal szemben kibontakozott az európai reakció, Magyarországon is a bürokratikus abszolútizmus és a rendiség kompromisszuma valamiféle kettős reakcióhoz vezetett. József emléke megszépült.

Valóban, József uralkodásának tíz éve lázas reformmunka volt, reformkorunk nyitánya. Csak éppen riasztóan hangosra sikerült, és sértően hamis hangzatokkal. Hűséges maradt a megalázás – nagy uralkodóhoz nem méltó – szándékához. Megalázta még a vele rokonszenvező szabadkőműveseket is, amikor tevékenységüket korlátozta, és még inkább azzal, hogy rendeletében szélhámasságaikról szólt. Ezt a lépést az indokolta, hogy felismerte: a magyar elégedetlenek a páholynokat teszik meg az ellenállás fórumának. Szándékosan sértően nyilatkozott a magyar nyelvről, amikor a németet tette hivatalossá. Ezek csak a kisebb „pajzánságok”. Az igazán nagy a jövedelmi adó lett volna, olyan magas adókulccsal, hogy immár nemcsak a magyarok fordultak vele szembe, hanem korábbi megbízható osztrák munkatársai, és ami a legsúlyosabb, a parasztság sem rokonszenvezett azzal, hogy a robotot pénzen váltásák meg, ami a jobbágyság megszüntetésének távlati célkitűzésével kapcsolódott össze. Ez már József tragédiáját jelzi, hiszen a cseh parasztság is szembefordult az uralkodói reformtörekvésekkel, holott helyzete – hangsúlyozza Beales – rosszabb volt, mint a magyaré. Magyarországnak pedig József lett a tragédiája. Mert az uralkodó mögött ott állt egy olyan magyar reformnemzedék, amely az alkotmányosság jegyében szorosabban akart együttműködni az uralkodóval, mint ezt Hajdu Lajos oly mélyrehatóan feltárta, amikor részletesen elemezte Ürményi József és Pászthory Sándor nagyszabású reformkoncepcióját, amelyet az uralkodó egyszerűen lesöpört az asztalról. Ennek bemutatását hiányolom is Beales művéből, mert ezzel a magyar alternatíva érzékeltetését is életszerűbbé tehetné. Nem is lehetett kiiktatni a Duna-táj életéből. Széchenyi, Wesselényi, Kossuth, Deák egyaránt követelték a Habsburg Monarchia egészének alkotmányosítását. A magyar fermentum hatott is, 1848-ban kezdett valósággá válni, és 1867-ben a kiegyezéssel valami meg is valósult belőle. Nem véletlen, hogy nagy reformereink olykor visszasírták II. Józsefet, persze nem a valódit, hanem egy olyan uralkodót, akivel modern alkotmányos parlamentáris demokráciát lehet kialakítani. Nem véletlen, hogy a Monarchia történetéről, mint az elszalasztott lehetőségek történetéről is sokat lehet írni. II. József is példa lehet rá.

(Derek Beales: Joseph II. Against the World, 1780–1790. II. köt. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 733 p.)

Valójában mi a faszizmus?

A XX. Század Intézet gondozásában látott magyar nyelven nyomdai napvilágot Jonah Goldberg *Liberálfaszizmus – A baloldalt rejtett története Mussolinitől napjainkig* c. érdekes és figyelemfelkeltő elemző könyve, amely az amerikai bestseller lista élére került. A szerző a faszizmus „műfajára” keres választ, amit nem azonosít a nácizmussal, hiszen eltekintve a politikai módszerektől, régen és ma is jelen van, sokszor a progresszívizmus és nem a konzervatívizmus szellemi gyökerei azonosak a faszizmussal. Térben és időben kell a faszizmus fogalmát megvizsgálni: az elszánt baloldaliak a konzervatív jobboldalt minősítik fasisztáknak. Sokszor a szakavatott szakértők sem képesek a fogalmat teljességében megfogalmazni. Sokan vallják, hogy a faszizmus „a politikai ideológiák olyan faja, amelyben a mitikus magvak különböző változatai a populista ultranacionalizmus újjászületett formája”. Egy másik nézet, Emilio Gentile nézete szerint egy olyan „tömegmozgalom, amelyben keverednek ugyan a különböző osztályok, de a középosztály adja a bázist, hivatottnak érzi magát a nemzeti újjászületésre, hadiállapotban van ellenfeleivel, és terrorral, parlamenti taktikával és kompromisszumokkal törekszik a hatalom monopóliumára, hogy a demokráciát szétzúvva új rendszert teremtsen”. Ernst Nolte, 1980-ban, egyszerűbben fogalmazott: „a faszizmus liberalizmus- és konzervatívizmus-ellenes.” Minél közelebből vizsgáljuk a kérdést, így R. A. H. Robinson szerint is, a „faszizmus tökéletes meghatározása a huszadik század kutatóinak nagy rejtélye maradt”. Stanley G. Payne, akit sokan a faszizmus legfontosabb élő kutatójának tekintenek, 1995-ben a következőket írta: „A huszadik század végén valószínűleg a faszizmus marad a leghomályosabb a fontos politikai szakkifejezések között.” Egyes kutatók szerint a nácizmus nem is volt faszizmus, sőt, a faszizmus egyáltalán nem létezik, illetve első-sorban evilági vallásnak tekinthető. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy bár megegyeztünk a szó használatában, nincs egyetértés abban, hogy miként kellene értelmeznünk.

Jonah Goldberg a felvetések ellentmondásait a következőkben összegezi: „Bár a kutatók elismerik, hogy a faszizmus természete homályos, bonyolult és igen eltérő értelmezésekhez vezet, sok mai liberális és baloldali úgy tesz, mintha tudná, mi a faszizmus. Mi több, mindenütt faszizmust látnak – kivéve, amikor a tükörbe néznek. A baloldal furkósbót gyanánt használja a kifejezést, hogy kisöpörjék ellenfeleiket a nyilvánosságból. Végére egy fasisztát senkinek sem kell komolyan vennie, nem kötelességünk odafigyelni az érveikre, nem kell foglalkoznunk az érzéseivel vagy a jogaival. Al Gore és sok környezetvédő ezért hasonlítgatja oly buzgón a holokauszttagadókhöz mindazokat, akik kételkednek a globális felmelegedésben. Hiszen ha ez a képzettársítás megáll, miért kellene, hogy az ilyen emberek szóhoz jussanak. A »fasiszta« az »eretnek« modern formája, amellyel azokat bélyegzik meg, akik rászolgáltak arra, hogy kiközösítsék őket a politikából. A baloldal más kifejezéseket is használ: ilyen a »rasszista«, »szexista«, »homofób«, »keresztény fundamentalista«, de ezeknek a szavaknak kevésbé rugalmas a jelentőségük. [...] Georg Orwell már 1946-ban felfigyelt erre a törekvésre: »a faszizmus szónak manapság nincs más jelentése, mint hogy valami vagy valaki nem kívánatos«. A hétköznapi emberek körében végzett közvélemény-vizsgálat – »mi jut az eszébe a faszizmus szóról« – szerint a többség a diktatúrát, a népirtást, az antiszemitizmust, rasszizmust és a jobboldalt nevezte meg. Az iskolázottabbak az eugenetikát, a szocialdarwinizmust, az államkapitalizmust vagy a nagytőke baljós szerepét emlegették. Sokszor felbukkant a háború, a militarizmus és a nacionaliz-

mus. Ezek valóban szerepet játszottak Mussolini fasizmusában vagy Hitler náciizmusában, de más kifejezéseknek – például a szocialdarwinizmusnak – kevés köze van a fasizmushoz, és nem jobboldali vagy konzervatív politikai fogalom.”

Ilyen kifejezés a rasszizmus is, amely kétségtelenül a náci ideológia alapeleme volt, de ma már ennél bonyolultabb kérdés. A baloldali körök inkább tartják magukat a fasizmus orwelli meghatározásához, végső esetben mindenki fasiszta, akiknek elvei nem egyeznek meg az övékével. A helyesen értelmezett fasizmus egyáltalán nem jobboldali jelenség, hanem valójában baloldali, és az is volt. Ezt a tényt homályosítja el manapság az a téves felfogás, hogy a fasizmus és a kommunizmus egymás ellentétei. Mélyebb elemzések alapján kimondható, hogy igen csekély különbség van köztük. A fasizmus és a kommunizmus eszméi a maguk korában egyaránt utópikus, nagyreményű víziók voltak, mindkettő nemzetközi mozgalom volt, számos hívet toborzott magának az összes nyugati társadalomban. Az első világháború után született – a régi európai rend romjain – a fasiszta mozgalom, amelynek számos változata és leágazása volt, megnyilvánulásai formái nemzeti kultúrák függvényeként különböztek egymástól. Valójában azokból a szellemi forrásokból merített, mint az amerikai progresszívizmus, sőt sok tekintetben fő forrása lett a Mussolini és Hitler által Európában alkalmazott fasiszta eszméknek. Persze a kettő nem azonos, de a fasizmus több gondolatot olvasztott magába. Az is igaz, hogy az 1920-as években a fasizmus és a fasiszta gondolatok igen népszerűek voltak az amerikai baloldali körökben. Ennek megvoltak az okai. A modern amerikai liberalizmus alapítói, akik lerakták a New Deal és a jóléti állam szellemi alapjait, sok tekintetben jó elgondolásnak tartották a fasizmust, illetve a fasizmust „jó kísérletnek” tekintették az amerikai jóléti állam kialakításának vonatkozásában is.

Érdekesen alakult Sztálin „viszonya” a fasizmushoz: mindenkit, aki politikailag „feleslegessé” vált számára, egyszerűen fasisztának bélyegzett és kivégeztette.

Figyelemre méltó a szerző okfejtése az amerikai liberalizmus és a fasizmus kapcsolatáról. „Ismételen állítom, hogy az amerikai liberalizmus totalitárius politikai vallás, de nem szükségképpen orwelli jellegű. A harmadik utat keresi, egyértelműen totalitárius, amennyiben a mai liberalizmus szerint az emberi életnek nincs olyan szférája, aminek ne lenne politikai jelentősége. ... a liberális fasiszták szemében mindennek politikai jelentősége van. [...] A klasszikus fasisztákhoz hasonlóan a liberális fasiszták is jobb- és baloldal közötti »harmadik útról« beszélnék, amelyen minden jó dolog szépen összeillik, és minden nehéz választás valójában »hamis választás«...” Az amerikai progresszívizmus, amelynek leszámazottja a mai liberalizmus, a keresztény fasizmus egyik válfaja volt. Modern liberálisok számára ez nehezen megragadható fogalom, mert hozzászórtak ahhoz, hogy úgy gondoljanak a progresszívekre, mint akik rendet teremtettek az élelmiszer-ellátásban, kiharcolták a nyolcórás munkaidőt, véget vetettek a gyermekmunkának. A liberálisok gyakran elfelejtik, hogy a progresszívek otthon és külföldön imperialisták is. Tőlük ered az alkoholtilalom, az eugenetika, a hűségességek rendszere és modern formában az, amit sokan „államkapitalizmusnak” neveznek.

Sok liberális kerüli a progresszívizmus vallási vonatkozásait, mert a vallást és a progresszív politikát egymással ellentétes tényként kezeli, így kerüli a kereszténység említését, kivéve akkor, ha visszaszoríthatja annak befolyását. Természetesen háttérbe szorult a rasszizmus, bár a liberálisok továbbra is „rejtett” fajgyűlölők: hisznek abban, hogy örökkévaló a bűnük a feketékkel kapcsolatban, ez örök időkre igazolja bűnhődésük jogosságát. Ez ugyan nem azonos a náci népiértő és gonosz rasszista beállítottságával, nyelvezetük gyakran hasonlít a náci szóalkotásához és használatához. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a liberálisok náci lennének.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a zsidók nagy arányban voltak tagok az olasz Fasiszta Pártban, úgy 1938-ig. Igaz, hogy olasz földön nem voltak haláltáborok, sőt Itália német megszállása idején az olasz hatóságok egyetlen zsidót sem adtak át a nácioknak.

Ezzel magyarázható, hogy Olaszországban nagyobb arányban élték túl a háborút, mint más németek által megszállt területen. Hasonló folyamat játszódott le Spanyolországban, ahol Franco – a fasiszta diktátorok „mintapéldánya” – szintén nem adta ki a spanyol zsidókat, miközben a „liberális” franciák és hollandok buzgón együttműködtek a náci deportálások „kivitelezésében”. Ettől függetlenül Hitler bűneit nem kisebbítik ideológiájának több vonatkozásban való hasonlósága a progresszivismushoz, A náciak populista gazdaságpolitikája – bár sokan lekicsinylik ezt – ugyancsak hasonló a brit és az amerikai gazdasági programokhoz, de gyakran megfélemlenek arról, hogy az amerikai populizmusban is létezett egy erős antiszemita és összeesküvés-elmélet áramlat. Manapság viszont a populista összeesküvés-elméletek mind a bal- és mind a jobboldalon megtalálhatók. Ennek sok változata létezik, a „zsidó-lobby”-tól és az arab „utcától”, a hitleri antiszemitizmust idéző populista megnyilvánulásokig. Nem szabad figyelmen kívül hagyni napjaink különböző – sok igazságot és helyes elvet tartalmazó – egészségvédő programjainak végrehajtási metodikáját. Például az az elképzelés, miszerint egy szerves nemzeti közösségben nincs joga a polgárnak nem egészségesnek lenni, az állam kötelessége az egészségre mindenkit kényszeríteni.

A szerző gyakran alkalmazza a „liberálfasizmus” kifejezést, amit nem ő, hanem 1932-ben H. G. Wells alkalmazott, aki szócsöve volt annak a nyugati elitnek, aki a harcos progresszivismus nevében az emberiségre rá akarta kényszeríteni a haladás szellemi és gazdasági eszméjét, hirdelve, csak harcos progresszivismussal lehet felépíteni a jövőt. Wells a totalitárius kísérlet rajja volt.

Igaz, a fasizmus a progresszivismushoz és a kommunizmusához hasonlóan azért is terjeszthető, mert nem lát természetes határokat törekvései előtt. Ez más erőszakos változatokra, ideológiákra is érvényes. A liberális és konzervatív körök nagyon szeretik alkalmazni a progresszió kifejezését, bár nem tekintenek vissza a szó és a fogalom eredőjére. A liberalizmus ma nem a fegyverek erejével próbálja bevenni a világot, nem a nacionalizmusra és az agresszióra épít, hanem a „jó szándékok” ideológiájára. Jonah Goldberg ennek tudatában írja: „Könyvemem nem arról írtam, miképpen náci vagy fasiszta valamennyi liberális, inkább arra próbálok figyelmeztetni, hogy még a legjobbak sem immunisak a totalitárius kísértéssel szemben. [...] Végül pedig, minthogy szükségünk van a fasizmus valamilyen ideiglenes meghatározására, íme, az enyém így hangzik: a fasizmus az állam vallása. Feltételezi a politikai közösség szerves egységét, és a népakaratra hangolt nemzeti vezérre vágyik. Amennyiben totalitárius, mindent politikai jellegűnek tekint, s szerinte a közjó érdekében az állam minden lépése jogos. Felelősséget vállal az élet minden területéért, beleértve egészségünket és jólétünket, s erővel vagy szabályozással és társadalmi nyomással próbál egységes gondolkodást és cselekvést kikényszeríteni. Mindennek, beleértve a gazdaságot és a vallást is, az állam célkitűzéseit kell szolgálnia. Nézetem szerint a jelenlegi amerikai liberalizmusban a fasizmus mindezen vonásai jelen vannak.”

A most megjelent könyv e hatalmas gondolatkört fejti ki részletesen majd félezer oldalon keresztül, megpróbálja egyértelművé tenni, hogy mi a mai értelemben vett liberalizmus és mikor beszélünk klasszikus liberalizmusról, amely jórészt merő ellentétele az előbbinek. Így tárgyalja a fasizmust, fogalmát és jelenségét, hatalmas szakirodalomra építve tekinti át az olasz és a náci fasizmust, rávilágítva arra, hogy a két fasiszta forma szociológiailag rokon jelenség.

Az olvasó kitűnő munkát vesz a kezébe, nemcsak történészeknek, gazdaságtörténészeknek és politológusoknak szól, hanem az iskolázott értelmiségieknek is, akik szeretnék eligazodni a világ dolgaiban.

(Jonah Goldberg: Liberálfasizmus. A baloldal rejtett története Mussolinitől napjainkig. (Fordította: Berényi Gábor) Budapest, XX. Század Intézet, 2012, 462 p.)

N. D. Danjibo

Islám fundamentalizmus és szektariánus erőszak: A „Majatszine” és a „Boko Haram” válság Észak-Nigériában

Háttér

„Az iszlám és a muszlim világ iránti általános érdeklődésen belül Nigéria a figyelem középpontjába került” – írja Lamido Szanuszi Szanuszi 2007-ben megjelent *Politics and Sharia in Northern Nigeria* című tanulmányában.

Számos gondolkodó, köztük Karl Marx, Engels, Nietzsche, Lenin és David Hume is előrevetítette a vallás 'halálát' a filozófia és a gazdaság fejlődésének, illetve az emberek növekvő életszínvonalának következtében. Marx például azért agítált a vallás megszüntetéséért, mert szerinte az csak áltatja az embereket az igazi boldogság illúziójával. Számára ezért „*A vallásnak, mint az emberek illuzórikus boldogságának megszüntetése előfeltétele az emberek valódi boldogságának*”. A vallásnak ez a filozófiája és társadalomelmélete befolyást gyakorolt a kortárs gondolkodókra is. Stephen Ellis és Gerrie Ter Haar így írnak 2004-ben kiadott *Worlds of Power: Religious Thoughts and Political Practice in Africa* című munkájukban: „*A nyugaton végzett gondolkodók többsége nem láthatta előre a vallás újjászületését, mert egy sor helytelen feltevést fogalmaztak meg a vallás modernkori szerepéről*.” Úgy vélték, hogy a modernitás gondoskodni fog a vallásról és megadja neki a megérdemelt helyét a letűnt ideológiák között. Ez azért volt így, mert – ahogy arra Jean-Paul Willaime 2006-ban megjelent *Religion in Ultramodernity* című tanulmánya, illetve Jean-Claude Monod 2002-es *La querelle de la secularisation de Hegel a Blumberg* című munkája is utal – „*általánossá vált az a gyakorlat,*

hogy a nyugati modernitást a 'vallás elhagyása' viszonylatában határozzák meg”. A modernitás támogatja a szekularizmust, amelynek jelentése felszabadítás 'a vallás növekvő világiassága' alól. Ulrich Beck 1992-ben megjelent *Risk Society: Towards a New Modernity* című művében így foglalja össze a modernitás és a vallás szembenállását: „*A 19. században lehullott a lepel a társadalmi rang alapján járó előjogokról és a vallási világnézetekről...*” Az általános vélekedést tehát így lehetne összefoglalni:

„Bár a vallás továbbélhet a modern társadalmakban (és nagyfokú változatosságban), feltesszük, hogy a vallás igényeit relativizálta mind az egymással szemben álló, ám mégis könnyen elfogadható lehetőségek bősége, mind a vallási hiedelmek és gyakorlatok növekvő idioszinkretikus jellege. E két okból feltesszük, hogy a vallásos tevékenységek az emberek életének egyre inkább marginális elemévé válnak.” (Lásd Lorne L. Dawson 2006-ban megjelent *Privatisation, Globalisation, and Religious Innovation: Giddens' Theory of Modernity and the Refutation of Secularisation Theory* című tanulmányát és Anthony Giddens 1990-ben kiadott *The Consequences of Modernity* című művét.)

Ezért aztán a kutatók sokáig nem sok figyelmet fordítottak a magánügynek tekintett vallás tanulmányozására. A szekularizmus támogatói ugyancsak sarkalatos szerepet játszottak a vallás a mindennapi életben betöltött erejének csökkentésében. A szekularizációs elmélet szerint a kereszténység, a nyugati oktatás támogatására összpontosuló értékével lényegében előidézti a racionalizációt, amely természetes módon csökkenti a vallás jelentőségét is. (Lásd B. Wilson 1982-ben kiadott *Religion in Sociological Perspectives* című könyvét, illetve Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művét.) Úgy tűnhet, hogy a 20. század nagyobb részében Max Weber

Protestáns etika című műve olyan hatást gyakorolt a kapitalizmus fejlődésére, amely akaratlanul is 'csökkentette' a vallás erejét a társadalomban, mivel ösztönözte a fogyasztást és a hedonizmust. Marx számára a vallás az „elnyomottak sóhaja”, a „népek ópiuma”, melynek eltörlése csak „az embereket tárgyiasító, elidegenítő világtól” való felszabadulás révén történhet. A Szovjetunió és a keleti blokk 1989-es összeomlását követően, amely egyben a hidegháború és a Kelet és Nyugat közötti ideológiai csatározás végét is jelölte, a néhai Samuel P. Huntington 1996-ban megjelent, *A civilizációk összeesése és világrend átalakulása* című könyvében arra figyelmeztetett, hogy a kommunista Kína és az arab világ feltörekvő civilizációi a jövőben komoly kihívást jelentenek majd a nyugati kultúra számára.

„A jelen és a közeljövő legerősebb civilizációja a Nyugat, ám ereje a többi civilizációéhoz viszonyítva fogyatkozik. Miközben a Nyugat igyekszik mindjobban hangsúlyozni saját értékeit, és egyre erőteljesebben védelmezni érdekeit, a nem nyugati társadalmak választásra kényszerülnek. Némelyek utánozni próbálják a Nyugatot, illetve csatlakozni vagy „csapódni” hozzá. Más, konfuciusus vagy iszlám országok megkísérlik növelni gazdasági vagy katonai erejüket, hogy ellenálljanak a Nyugatnak, és „ellensúlyozzák” annak befolyását. A hidegháború utáni politika fő tengelye ily módon a nyugati erő és kultúra, illetve a nem nyugati civilizációk erejének és kultúrájának kölcsönös egymásra hatása.”¹

James A. Beckford és John Wallis az általuk szerkesztett és 2006-ban megjelent *Theorising Religion: Classical and Contemporary Debate* című kötetükben világosan tükrözték Huntington gondolkodásmódját, amikor azt írták, hogy Huntington hangsúlyozza a vallás jelentőségét a civilizáció számára, mivel Huntington számára a civilizáció fogalma „nem csak azokra a társadalmakra vonatkozik, amelyeket az iszlámmal való azonosulásuk határoz meg, hanem azokra a struktúrákra is, amelyeket 'Nyugat' alatt ér-

tünk, hiszen az utóbbi olyan társadalmakból áll, amelyek kifejezetten keresztény vonalak mentén fejlődtek ki”. A 2001. szeptember 11-ei események után, amikor ártatlan emberek ezreire elkövetett terrorakcióban a New York-i Világkereskedelmi Központ iker tornyait elpusztították az Oszama bin Laden által irányított iszlám fundamentalista terroristák, a vallás globális tekintetben is egyre fontosabb tényezővé kezdett válni. Ezzel párhuzamosan központi területévé vált a vallás és erőszak közötti összefonódást megérteni próbáló tudományos diskurzusnak is. Ahogy Beckford és Wallis megfigyelte: „Ma azonban gyakran úgy tűnik, hogy egy más problémával van dolgunk: ahelyett, hogy túl kevés vallás lenne, mondhatjuk azt, hogy túl sok van belőlük”, ami különösen akkor igaz, ha tekintetbe vesszük a vallási ideológiák által támogatott militáns tevékenységek erősödését is.

A vallás Nigériában különösképpen fontos és befolyásos szerepet játszik a társadalomban, olyan szerepet, amely mindig is jelentős erőként jelent és jelenik meg a nigériai állam politikai fejlődésében. Így volt ez már a gyarmati időkben, és így van ez a függetlenség elnyerése óta is. Ahogyan arra számos kutató és szakember utal, szinte nem is beszélhetünk a nigériai állammal úgy, hogy közben ne utalnánk a vallásra. A vallást azonban Nigériában leginkább negatív értelemben említik, illetve helyesebb lenne úgy fogalmazni, hogy a valláshoz kapcsolódó történelmi események miatt inkább negatív, semmint pozitív értelemben járult hozzá a nigériai állam fejlődéséhez. A dzsiháid, a polgárháborús propaganda, a *saría*, vagyis az iszlám jog alkalmazása, a Nigériának az Iszlám Országok Szervezetéhez (Organization of Islamic Countries, OIC) való csatlakozása által előidézett feszültségek és a főleg az ország északi részére kiterjedő, szüntelen vallási válságok azt jelzik, hogy a nigériai politikai fejlődésben a vallás szerepét nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Nigériában számos vallási jellegű válságra volt már példa, amelyek közül néhányat tudományos munkákban is feldolgoztak. Jelen tanulmánynak nem az a szándéka, hogy a vallási erőszak kérdéséről újabb vitát nyisson, pusztán abból indul ki, hogy a témát, mint rendszeresen visszatérő jelenséget érdemes még közelebbről megvizsgálni. Ennélfogva

1 Puzta Dóra fordítása.

az 1980. decemberi „Majtatszine” és a 2009. júliusi „Boko Haram” szektariánus lázadások, amelyek a jelen tanulmány középpontjában állnak, hozzájárulnak a vallásnak a nigériai kormányzásban betöltött szerepéről folyó vitához. A válság kirobbanásának okáról szóló közkeletű vélekedésekkel ellentétben szilárdan hisszük, hogy ezek a szektariánus válságok visszavezethetők, illetve hozzákapcsolhatók a nigériai kormányzás kudarcához. Elismerjük, hogy mivel az itt leírandó események hat észak-nigériai tagállam területére terjedtek ki, egy ilyen jellegű tanulmányt a legjobban gyakorlati tereptapasztalatokkal lehetett volna alátámasztani. Bár az áldozatokkal és közvetlen szemtanúkkal való személyes kapcsolat további elemekkel gazdagította volna a munkát, a jelen tanulmány elemzése leginkább a médiában megjelent hírekre és tudományos munkákra támaszkodik.

Az iszlám

A vallás fogalmának meghatározása mindig is fárasztó feladat volt és az is marad. A fogalom különböző nézőpontokból közelíthető meg, mint pl. a filozófia, filológia vagy teológia szemszögéből. Az iszlám fogalma eredeztethető az „*al-szalam*” szóból, amely békét jelent, ám az iszlám, mint életforma megértése túlmegy a szó eredeti jelentésén és egy egész életmódot foglal magában. Ezért az iszlámot nem lehet teljesen megérteni két alkotóelem, az *umma Muhammadija* (a muszlim hívők közössége) és a *dár-al-islám* (a béke területe, azaz az iszlám által uralt területek) ismerete nélkül. Cragg 1965-ben úgy írta le a „terra Islamicát”, amely számára a legjobban illusztrálja az iszlámot, mint „*olyan föld, ahol a dolgok örökké tanúságot tesznek az eszmék mellett, az eszmék pedig a dolgok mellett; ahol a dolgok és az eszmék folyamatos mozgásban vannak, és váltakozva egyidejűleg hol felmagasztalódnak, hol megaláztatnak a tettől a lényegi felé, az elvonttól a konkrét felé*”. Az iszlám tehát teljes behódolást jelent Allah (Isten) akaratának. Az iszlám vallás a hit öt pillérén nyugszik. Ez az öt pillér: a hit Allahban, az egyetlen igaz Istenben, a napi ötszöri ima, a böjt, az adakozás és a zarándoklat Mekkába. Az iszlám az egyszerűségből és a megelégedettségéből nyeri erejét, mivel – idézve Hobgen és Kirk-Greene szavait – „*nem ígér el-*

érhetetlent, nem kíván papokat vagy püspököket, nincsenek bonyolult dogmák vagy rituálék... és nem ismer korlátozást társadalmi helyzetre, faji hovatarozásra vagy bőrszínre vonatkozólag”. A béke az iszlámban ezért egy eszköz a cél eléréséhez, ami az *al-dzsanna* (paradicsom), azaz Allah jutalma az igazságosságért.

A fundamentalizmus

A fundamentalizmus eklektikus kifejezés, melyet három szempontból is megközelíthetünk: (i) kognitív értelemben véve a szó egyfajta zárt személyiségtypust jelöl, amely kizárólagosságot, sajátosságot és erkölcsi szigort fejez ki; (ii) kulturális-teológiai szempontból, ahol a szó szembenállást fejez ki a vallási és kulturális liberalizmussal szemben, az ortodoxia és a vallási tradíciók védelmében; (iii) a társadalmi mozgalom szemszögéből vizsgálva a fundamentalizmus jelöli szervezeti és ideológiai elkülönülését a vallási mozgalmak más típusaitól (lásd Joseph A. Komonchak, Mary Collins és Dermot A. Lane (szerk.) 1993-as *The New Dictionary of Theology* című munkájában). A vallási fundamentalizmus mikroszkopikus, ám ugyanakkor szó szerinti értelmezése a vallási gyakorlatoknak és tanításoknak, különösen a Szent Írások közvetlen transliterációjának és a hagyományok szent továbbadásának vonatkozásában. Másként fogalmazva a fundamentalisták hangsúlyozzák „*az írás tekintélyét és az igazságos élet szükségességét*”. Ugyancsak nagy hangsúlyt helyeznek „*a helyes doktrínára és a modernizmus erői elleni szervezett hadviselés szükségére*” (uo.). A jelen tanulmány ennek fényében vizsgálja a Majtatszine és Boko Haram fundamentalista reakciókat a nigériai államra.

Islám és szektarianizmus

Fuad I. Khuri 1990-ben rövid, ám rendkívül érdekes tanulmányt írt *Imam and Emirs: State, Religion and Sect in Islam* címmel a vallás és szektarianizmus értelmezéséről az iszlámban. Khuri megkülönbözteti a vallást (*dín*, ami jelenthet ítéletet, hitet és isteni törvényt) és a szektát (*taifa*), és megemlíti, hogy a *taifa* (szekta) szó több mint 26 alkalommal fordul elő a Koránban. Hozzáteszi

továbbá, hogy ezt a szót gyakran használják olyan szavak helyett, mint csoport, törzs és vallás. A *taifa* szó jelentése 'egy, az egészről levált rész' vagy 'szakadár csoport'. Ebben az értelemben véve szektának nevezzük személyek egy elkülönült csoportját, amely nem szükségszerűen tagadja a vallást, viszont ragaszkodik a vallás bizonyos alapjaihoz, mint a hit kifejezésének platformjaihoz. Ezért tehát minden vallás bővelkedik különféle szektáriánus mozgalmakban, ezért fognak újabb és újabb szektáriánus mozgalmak megjelenni mindaddig, amíg van változás a vallásos gondolatokban és gyakorlatokban.

Hogy még jobban megértsük a szektarianizmus ambivalens jellegét az iszlám vallásban, hangsúlyoznunk kell, hogy míg a vallás mindent átfogó és mindent magába foglaló, addig a szektarianizmus elkülöníti egy csoport különös és sajátos identitással rendelkező tagjait egy nagyobb közösségtől. Ebben a tekintetben minden hívő muszlim az iszlámot vallhatja vallásának, de nem mindannyian vallhatják magukat valamely szekta tagjának, jöhetnek az iszlám vallásban a tanítások és értelmezések különbözőségeiből adódóan számos szekta létezik.

A legkorábbi ismert iszlám szekták valószínűleg a szunniták és a síiták. Míg a szunniták hisznek a vallás és a társadalom integrációjában, a vallás tanításainak az állami struktúrára való alkalmazásának segítségével, a síiták a vallási puritanizmus elvét vallják, és úgy vélik, hogy az iszlámot tiszta formájában kell gyakorolni és meg kell óvni attól, hogy a társadalom megromljon. A két szekta között ellentét van a kalifáik (az iszlám prófétájának képviselői) származásának kérdésével kapcsolatban is. Míg a szunniták pontosan kijelölték azt a vérvonalat, amelyből a kalifáknak vagy imámoknak származnia kell, a síiták úgy gondolják, hogy az imám tisztségét akár egy közrendű is betöltheti, aki a vallásos tanítások és hagyomány szempontjából kiemelkedő egyéniség. Mivel a szunniták a társadalmi struktúrára alkalmazták a vallás tanításait, így elfogadták és tisztelték a politikai hatalmat is. A szunnita vezetők gyakorlatilag tevékenykedhetnek mind vallási, mind politikai vezetőként. Az

emirátus államigazgatási rendszere voltaképp a szunnita tradícióból származik. Másrészt viszont (Khuri szavait idézve):

„A síita források mindig úgy említik az imámjaikat, mint 'a szerencsétlenek', 'a megkínzóttak', 'az alázatos szegények', 'az Isten imádói' és 'az Ő vallásának követői'. Az imám ellenségeit ellenben a következő szavakkal festik le, mint 'a hatalom bitorlóit', 'a vallásilag korrumpáltak' [...] illetve az 'aranyimádók'”.

A szunniták és a síiták mindmáig vére menően vetélkednek egymással, azért, hogy a kalifák vagy imámok a saját soraikból kerüljenek ki. Ez különösen Irakban öltött elképesztő mértéket, ahol a szunniták és síiták közötti szektáriánus erőszaknak emberek ezrei áldozatul. Egy nemrégiben megjelent, az iraki Egészségügyi Minisztérium által kiadott hivatalos halotti bizonyítványokban szereplő halálokok összesítésén alapuló jelentés szerint emiatt 85 694 ember halt meg az országban erőszak következtében az elmúlt négy évben.

Nigériában több iszlám szekta is megtalálható, többek között a *Derika*, az *Izala*, a *Kaulu* (*Kablu*), a *Tidzsaniija* és a *Quaddiriya*, a síiták, a Muszlim Testvériség és még sok más szakadár csoport. Időnként összecsapásokra kerül sor egyes szekták között, illetve néha a szektákon belül is. 1987-ben például Zuruban, az északnyugat-nigériai Kebbi tagállam egyik városában robbantak ki súlyos zavargások a piac melletti (akkoriban központi) mecset feletti ellenőrzésért a *Derika* és *Izala* szekták között. Az események következtében a mecsetet évekre bezárták, a két szektának pedig mindmáig külön-külön mecsetje van, ahol tagjaik vallásukat gyakorolják. Az olyan szektáriánus tevékenységek azonban kevésbé számíthatnak megszokottnak, amelyek a nigériai állam létét fenyegették és elutasították a politikai hatalmat. Az 1980. decemberi „Majatszine” és a 2009. júliusi „Boko Haram” lázadások ezek közé tartoznak. A két szekta tevékenysége erőszakos tüntetésekből és ellenállásból csúcsosodott ki, amelyek emberek ezreinek halálát okozták.

A „majtatszine” és a „boko haram” szekták filozófiai doktrínája és ideológiája

Muhammed Marwa iszlám tanító volt, az észak-kameruni Marwa városából származott, és 1945-ben telepedett le Kano városában, ahol idővel az iszlám megtisztításával foglalkozó fanatikussá vált. Úgy gondolta, hogy az iszlámot megrontotta a modernizáció (nyugatisítás) és a modern állam kiépülése. Állandó prédikációja végül olyannyira gyűlöletkeltővé és uszítóvá vált, különösképp a politikai elit és az emirátus intézményei ellen, hogy Kano akkori emíre, Alhadzsi Szanuszi kiutasította őt a városból. Marwa 1966-ban, Alhadzsi Szanuszi emír halála után térhetett vissza Kanó városába. 1972 és 1979 között Marwát többször is bebörtönözték provokatív prédikációi és államellenes cselekményei miatt. Falola szavait idézve:

„[Marwa] korántanító és prédikátor volt. Az erőteljes egyéniségű, meggyőző és karizmatikus férfi fellázadt számos, a kanói iszlám körökben népszerű vélekedés ellen. Elítélte Szent Korán bizonyos részeit, sőt még Mohamed prófétát is kritizálta. Életútjának egyik szakaszában Marwa kijelentette magáról, hogy ő egy **annabi**, azaz isteni erővel bíró próféta, akinek küldetése a világ megmentése... Állítólag kicserélte Mohamed próféta nevét a sajátjával a Korán személyes használatára szolgáló példányaiban... Ellenezte a modernizáció legtöbb aspektusát és mindenfajta nyugati befolyást. Megvetett olyan hétköznapi technikai eszközöket, mint például a rádiók, karórák, autók vagy a motorkerékpárok, sőt még a bicikliket is elutasította. Azokat pedig, akik ezeket az eszközöket használják, illetve azokat, akik a Koránon kívül más könyveket is olvasnak pokolra való 'hitehagyóknak' tekintette”.

Teljesen nyilvánvaló, hogy Marwa kihasználta az ingatag gazdasági helyzetet és az *almdzseri* rendszert, és ezzel számos követőre tett szert a közemberek között, akik – képtelenek lévén arra, hogy másként akár az alapvető létszükségleteket is megengedjék maguknak –, a szekta és Marwa mindenre elszánt híveivé vál-

tak. A *Guardian* 1984. március 18-ai számában Iwere számos eltérést megnevezte különítette el a szektát az iszlám általános gyakorlatától:

„Naponta öt alkalommal imádkoznak kelet felé fordulva, gyöngyfűzereiket morzsolgatva, ám úgy gondolják, hogy Mohamed próféta nem volt Allah hús-vér megtestesülése... Olvassák a Koránt, de nem tartják szükségesnek, hogy elzarándokoljanak Mekkába... Míg ima közben más muszlimok az Istenhez való könyörgés jeléül nyitott tenyerüket fülmagasságba emelik, addig a Majtatszine hívei mindkét nyitott tenyerüket a mellkasukra helyezik... A Majtatszine hívei azt hirdetik, hogy az emberölés szinte kötelesség, és úgy gondolják, hogy ha képesek 'arnákat' (hitetleneket) ölni, akik nem hisznek Allahban, ezáltal a mennybe juthatnak.”

Juszuf, a Boko Haram mozgalom vezére középiskolai tanulmányaival felhagyva Csádba és Nigerbe utazott, hogy ott tanulmányozza a Koránt. A két országban töltött idő alatt radikális nézeteket dolgozott ki, amelyek teljes mértékben Nyugat- és modernizációellenesek voltak. Juszuf visszatért Nigériába, és Maiduguriban letelepedve 2001-ben egy szektát alapított, amelyet saját magáról *Juszufijának* nevezett el. A szektához több mint 280 000 ember csatlakozott Észak-Nigéria-, Csád- és Niger-szerte. Juszuf radikális és provokatív prédikációkat tartott, melyekben támadta az állam politikai intézményeit, illetve olyan iszlám tudósokat, mint Dzafar Adam, Abba Adzsii és Jahaja Dzsingir.

A mozgalom ideológiáját és filozófiáját legjobban akkor érthetjük meg, ha a megvizsgáljuk a nevében szereplő két szó, a „*Boko*” és „*Haram*” jelentését. A hausza nyelvben a „*boko*” szónak többféle jelentése is van. Jelenthet egyrészt „nyugati” vagy idegent. A „*haram*” arab eredetű szó, melynek jelentése tilos, tiltott. A két szó jelentését összeillesztve tehát a '*boko haram*' kifejezés minden nyugati, illetve a nyugati típusú oktatás betiltását jelenti. A mozgalom szándéka az, hogy a modern államberendezkedést a hagyományos iszlám állammal váltsa fel, mivel a nyugati értékek

ellentétesek az iszlám értékekkel. Az *umma Mahammadiját* (a hithű muszlimok közösségét) és a *dár-al-islámot* (iszlám közösséget) nem ronthatja meg a nyugati befolyás. A társadalomban megjelenő gonosz a nyugati civilizáció átvételének eredménye, és ahhoz, hogy az iszlám társadalmat megtisztítsák ettől a gonosztól, körül kell sáncolni azáltal, hogy megsemmisítik a modern állami intézményeket. Ez a filozófia kéz a kézben jár a *saria* törvénykezés bevezetésével. Ez a magyarázata annak, hogy miért váltak a rendőrségi épületek, kormányintézmények és kormányzati tulajdonban levő ingatlanok a szekta pusztításának célpontjaivá. Alhadzsi Ali Dandume, a nigériai képviselőház ellenzéki vezetője szerint a „Boko Haram” olyan fiatalok gyülekezete volt, akik vagy kimaradtak a középiskolából vagy sikerrel elvégezték ugyan az egyetemet, ám utána nem tudtak elhelyezkedni, és úgy gondolták, hogy reménytelen helyzetükért a kormány felelős, amely bevezette a nyugati oktatást és képtelennek bizonyult arra, hogy az ország erőforrásaival mindenki javára gazdálkodjon. Ideológiai alapját az képezte, hogy minden szektatag, aki az iszlám állam ügyéért harcol és hal meg a modern államszervezet és kormányzati intézmények elleni harcban, az automatikusan elnyeri az „al-dzsannát” (a paradicsomot vagy menyországot). A *Tell*, egy Nigériában megjelenő hetilap 2009. augusztus 10-ei száma az alább idézendő sorokkal nagyszerűen ragadta meg a Boko Haram szekta ideológiájának és filozófiájának a lényegét:

„A szekta küldetése az volt, hogy egy olyan iszlám államot alapítsanak, ahol az ‘ortodox iszlámot’ gyakorolják. Mohammed Juszuf, a szekta vezére szerint az ortodox iszlám elítéli a nyugati oktatást és az állami szférában végzett munkát, ezeket bűnös dolgoknak tartja. Ezért aztán ahhoz, hogy elérjék a céljukat, szét kell zúzni minden kormányzati intézményt, többek között az olyan szervezeteket, mint a rendőrség, a hadsereg és más egyenruhás testületek.”

Egy másik nigériai hetilap, a *Newswatch* tudomására jutott, hogy a szülők és a rendvédelmi

szervezetek képviselői már 2004-ben is aggodalmuknak adtak hangot a szekta tevékenysége és a fiatalok részvétele miatt.

„Ez azért van így, mert a diákok, különösen Borno és Yobe tagállamok felsőoktatási intézményeiben, köztük a Maiduguri Egyetemen, a maiduguri Ramat Politechnikumban és a Damaturu Szövetségi Politechnikumban, ott hagyták az iskolát, összetépték a bizonyítványaikat és csatlakoztak a csoporthoz, hogy koránleckeiket vegyenek és hirdessék az igét” (*Tell*, 2009. augusztus 10., 34. oldal).

A kormány azonban a szülők aggodalma és a rendvédelmi szervek figyelmeztetése ellenére sem tartotta szükségesnek, hogy lépéseket tegyen a szekta tevékenységének korlátozására. Ali Modu Serrif, annak a Borno tagállamnak a kormányzója, ahol a Boko Haram zavargások nagyon sok kárt okoztak az embereknek és a kormány intézményeinek, elismerte, hogy megkereste kabinetjének egy korábbi kormánybiztosa, aki lemondott, hogy a szektához csatlakozzon. Az illető megpróbálta meggyőzni a kormányzót, hogy ő is mondjon le és lépjen be a szektába, szerinte ugyanis – mivel a politika korrumpálódott – ez az egyetlen módja annak, hogy kiérdemelje a paradicsomba való bejutást.²

Észak-Nigériában gyakran megkülönböztetik a „makarantan bokót” („nyugati” oktatást nyújtó iskolákat) és a „makarantan addinit” (vallási oktatást biztosító iskolákat) vagy a „makarantan allót” (a palatábla iskolája, azaz korániskola). Tagadhatatlan, hogy általában még az észak-nigériai muszlim elit tagjai között is előnyben részesítik az iszlám korániskolát a nyugati oktatással szemben. Ez tehető felelőssé az „almadzsei” szindrómáért, olyan mértékben, hogy azokat a tanulókat, akik nyugati típusú oktatást nyújtó iskolákba jártak, megvetették és gúnyolták.

2 A kormányzó ezt egy 2009. szeptember 2-án, az African Independent Television este híradójában sugárzott interjúban mondta el.

3 Az „almajeri szindróma” annak a rendszernek az elnevezése, melyben a Korán olvasását tanuló fiúgyermeket arra kényszerítik, hogy koldulással keressék meg a napi betevőt maguknak és tanáraiknak

Meg kell jegyeznünk, hogy az almadzserik közül sokan jómódú családból származnak, de mégis kéregető életmódot folytatnak, és koldulásal szerzik meg a létfenntartásukhoz szükséges pénzt. A szülők, a társadalom és a kormány nem tartja zavarónak, hogy az almadzserik járják az utcákat. Ez sebezhetővé teszi őket a szociális kényszerekkel szemben, így szinte természetes, hogy egyesek egyfajta bármikor mozgósítható hadseregként tekintenek rájuk, amelyet erőszakos cselekmények elkövetésére lehet felhasználni.

1964-ben a néhai Ahmadu Bello, a sokotói sardauna és Észak-Nigéria miniszterelnöke azzal dicsekedett, hogy több mint 2 millió korániskolát alapított Észak-Nigéria több részében. A brit gyarmati hatóságok is együttműködtek az északi elittel a gyarmati igazgatás születésénél a közvetett uralom révén, és megakadályozták, hogy a muszlim észak ki legyen téve a nyugati oktatásnak és kultúrának. Ahogy Lamido Szanuszi Szanuszi 2007-es munkájában olvashatjuk:

„A britek és az emirátusok közötti szövetség egyik következménye az volt, hogy az északi politikai és társadalmi struktúrák integritását csak azzal tudták biztosítani, hogy elzárták a térséget a nyugati befolyás – és egyben Dél-Nigéria – elől. Hogy elszigeteljék az északot a modernitástól, a nyugati típusú oktatást nagy mértékben korlátozták azért, hogy északon megakadályozzák azt, amit Lord Lugard a brit és a bennszülött hagyományok iránti »arcátlanságnak« nevezett, és ami akkoriban kezdett megjelenni délen.”

Ebből az okból kifolyólag a brit gyarmati kormányzat csak kevés nyugati mintájú oktatási intézményt hozott létre Észak-Nigériában, és az ebből eredő következmények váltak az egyik fő okává annak, hogy Nigéria nem nyerhette el a függetlenségét 1957-ben. Gyakorlatilag az ország északi részében nem volt elegendő kellően képzett ember ahhoz, hogy az államigazgatást működtessék.

Egyre növekednek az aggodalmak a szubszaharai Afrikában, s különösképp Nigériában a válások és vallási szervezetek formálódására hatást gyakorló külső befolyások miatt is. A nigériai muszlim és keresztény szervezeteknek kapcsol-

ataik vannak a Közép-Kelettel és a Nyugattal. Míg a keresztények az euro-amerikai pólus felé húznak, addig a muszlimok az arab világban keresnek vallási szövetséget. Az 1989-es iráni forradalom és a nyugatellenes imperializmus elfogadásra talált a nigériai muszlim közösség tagjai között. Napjainkban Észak-Nigériában a keresztény igehirdetésről, sőt még a nem iszlám országok által támogatott tudományos kutatásról is úgy gondolják, hogy azok a nyugati imperializmus tevékenységének részei.

Az 1980-as majtatszine lázadások

Alhadzsi Szanuszi halála után Muhammed Marwa visszatérhetett Kano-ba és a Yan Awaki térségében telepedett le, ahol folytatta uszító prédikációit, amivel hamarosan elnyerte a „Majtatszine” nevet, ami azt jelenti ’az, aki átkozódik’. Majtatszine csoportjához rendkívül sokan csatlakoztak, köztük a *tallakawák* (közemberek), s a híveket idővel *Jan Tatszine* (azok, akik átkozódnak) néven kezdték emlegetni. Majtatszine és követői tevékenysége olyannyira aggasztóvá és fenyegetővé vált Kano állam népe számára, hogy Abubakar Rimi kormányzó 1980. november 26-án kelt levelében két hetet adott a szekta tagjainak arra, hogy elhagyják Kano tagállamot. 1980. december 18-án azonban a szekta támadásokot indított rendőrségi létesítmények, kormányintézmények, keresztények és mérsékelt muszlimok ellen...

1980. december 18-án a Majtatszine csoport kivonult a Sahuci nevű nyílt térségre, hogy prédikációt tartsanak. Mivel erre nem kaptak engedélyt, és mivel a lakosság amúgy is gyakran panaszkodott arra, ha a szekta nyilvánosan prédikál, ők zaklatásoknak vannak kitéve, a rendészeti szervek megrohmozták a területet, hogy megakadályozza az igehirdetést. A rendőrség azonban nyilvánvalóan alábecsülte a szekta erejét, és a műveletre kiküldött két rendőri egység hamarosan a szekta íjakkal, nyilakkal, késekkel és muskétákkal felfegyverzett tagjainak túleréjével találta szembe magát. A szektataragok felgyújtották mind a 13 rendőrségi járművet, megölték négy rendőrt és megsebesítették az akcióban részt vevő többi rendőrt, akiket ráadásul le is fegyvereztek.

Felbátorodva a rendőrség „vereségén”, a

szekta bevonult Kano városába, a következő szavakat skandálva: „*Jau zamu sa dzsjinni*”, ami hausza nyelven annyit tesz: „*ma vért fogunk inni*”. December 19-éig a szekta több stratégiaileg fontos épületet is elfoglalt a városban, köztük a Fagge mecsetet, néhány iskolát, egy mozit és a Sabon Gari piacot. A rendőrség tizenegy napon át képtelen volt megfékezni a sektariánus lázadásokat. Amikor már úgy tűnt, hogy a helyzet ellenőrizhetetlenné válik, Sehu Sagari akkori elnök kénytelen volt a hadsereg bevetését kérni. A hadseregnek két napba tellett, míg letörte a szekta ellenállását. A szekta vezérét a művelet során megölték, több mint 1000 sektatagot pedig letartóztatták és börtönbe vetették, ahol meglehetősen durva rendőri bánásmódnak voltak kitéve. A válság 11 napig tartott és több mint 4179 ember halálát okozta, közben házak és boltok százait gyújtották fel vagy rombolták le.

A boko haram erőszakhullám

„A legutóbbi erőszakhullám 2009. július 26-ai kezdetétől a félrevezetett csoport tagjainak és másoknak múlt hét csütörtökön történt kivégzéséig úgy tűnt, hogy a békétlenség kultúrája (sic!) elementáris erővel szabadult el. Azok, akik a válságokban a sekták oldalán harcoltak, mindenre elszánnak tünnek, hogy részt vegyenek az esztelen vérontásban és az öngyilkos küldetésekben, azok pedig, akiknek az lett volna a feladata, hogy megőrizzék a békét és helyreállítsák a rendet, a média jelentései szerint tömeges öldöklésekben és bírósági ítélet nélküli kivégzésekben vettek részt.”

Az erőszakhullámra 2009. július 24. és július 28. között került sor a hat északi tagállamban (Borno, Baucsi, Jobe, Gombe, Kano és Katszina). A *Newswatch* szerint az események 4 kilométerre a szekta Maiduguriban levő főhadiszállásától kezdődtek, miután egy pokolgép robbanásában egy ember meghalt és számos másik megsebesült. A szekta felfegyverkezett tagjai rendőrörsöket, templomokat, mecseteket, börtönöket és kormányintézményeket támadtak meg és gyújtottak fel. Ezzel egyidejűleg Baucsi, Kano és Jobe tagállamokban is támadásokat hajtottak

vége. Maiduguriban, Borno tagállam fővárosában volt a legsúlyosabb a helyzet, ahol emberek százai esetek a támadások áldozatául és számos lakóházat, templomot és kormányzati épületet gyújtottak fel vagy romboltak le. Az erőszak célpontjaiul szolgáló templomok között volt a Mennyei Templom, az Eklesiyán Yan’Uwan Nigeria, a Mélyebb Élet Bibliatemplom és számos más evangélikus templom. A szekta tagjai felgyújtották ezeket a templomokat és több, a közelükben levő járművet is. Ezt követően földig rombolták azt az épületet is, amelyben a város rendőrtisztai főiskolája igazgatójának rezidenciáját rendezték be. Felgyújtottak és leromboltak öt elemi iskolát és az alapfokú oktatásért felelős intézmény központját is. A szomszédos Jobe tagállamban Potiszukum városa is sokat szenvedett a sektás erőszaktól. Templomokat, a Szövetségi Közlekedésbiztonsági Bizottság központját, a rendőrség parancsnokságát és a Nemzeti Népeségügyi Bizottság irodáját, továbbá számos járművet támadtak meg és gyújtottak fel a szekta követői (lásd a *Newswatch* 2009. augusztus 10-ei számában).

Borno államban a biztonsági erők a szekta több mint 500 tagját ölték meg. Baucsi tagállamban 41 ember, köztük egy katona és egy rendőr vesztette életét, míg Yobe tagállamban 43-an haltak meg, többségük a szekta tagja. Mire az erőszakhullámot sikerült megfékezni, a becslések szerint 1000-1400 ember halt meg, és felbecsülni sem lehet a vagyoni kár nagyságát. A szekta tagjai a támadások során állítólag gránátvetőket, helyben készített bombákat és AK 47-es gépkarabélyokat is használtak. Egy bizonyos Abdulrasid Abdullahi a kihallgatása során bevallotta, hogy őt és a szekta egy másik tagját korábban Afganisztánba küldték, hogy ott elsajátítsák a különféle bombák és robbanószerkezetek elkészítésének módjait (lásd a *This Day* 2009. szeptember 3-ai számában), ami azt a feltételezést támasztja alá, hogy a szekta pénzügyi és katonai támogatást kapott külföldről és más terrorista csoportoktól.

Jóllehet a Boko Haram erőszakhullám mértéke más északi tagállamokban nem volt ennyire jelentős, a mozgalom rövid időn belül elterjedt. Kano

városában megakadályozták, hogy a szekta 300 követője és szimpatizánsa felgyújtson egy rendőrőrsöt. A rendőrség egy meglepetésszerű rajtaütés során nagy mennyiségű fegyvert és lőszert talált egy bizonyos Al-Amin Aldzsaszavi, a kanói Juszuiffija szekta vezérének székhelyéül szolgáló mecsetben. Katszina tagállamban a szekta tagjai megtámadtak egy rendőrőrsöt Dandza helyiségben, de a rendőrség még időben semlegesítette őket, és néhány gyújtogatót le is tartóztatott. Kaduna tagállamban 23 embert tartóztatnak le, akiknek kapcsolata volt a szektával. Sokotóban öt embert vettek őrizetbe, mert azok merényletekre tettek előkészületeket. Baucsi tagállam csapatai elpusztítottak számos, a szekta tagjainak birtokában levő épületet, sőt a szekta tagjai egy kutat is megmérgezték.

Maiduguriban a felkelés idején a szekta állítólag három napon át tartott túsul rendőröket, mialatt vezértük, a 39 éves Mohammed Juszuf a szomszédos Csádba próbált menekülni. Később a nigériai hadsereg (apósa házában tyúkólában) letartóztatta, és átadta a rendőrségnek, akik később közölték a halálhírt. Isa Juguda, Baucsi tagállam kormányzója szerint Mohammed Juszuf megtevesztette a híveit. *„Képzeld csak el, a vezértük nagyjából 32 éves, méregdrága autókkal (köztiük luxusterepjárókkal) közlekedik, válogatott magániskolákba járattja a gyermekeit, ahol azok kiünő oktatást kapnak, saját jogászai és orvosai vannak, és az emberek mégis követik őt”* (Newswatch, 2009. augusztus 10.). A kormányzó szavai azt látszanak bizonyítani, hogy a Boko Haram válság még tovább fokozódhat, hisz világossá vált, hogy a vallás tényleg használható a mozgósítás és tiltakozás eszközeként.

A „majtatszine” és a „boko haram” szektariánus erőszak trivialisálása és politizációja

Miután a nigériai hadsereg leverte a Majtatszine szektariánus erőszakot Kanóban, az akkori elnök, Sehu Sagari által irányított szövetségi kormány egy vizsgálóbizottságot hozott létre Aniagolua bíró vezetésével annak érdekében, hogy megállapítsák az erőszak kiterjedésének közvetlen és közvetett okait. A bizottság a vizsgálat eredményét hét pontban foglalta össze:

1. Muhammu Marwa, a Majtatszine szekta vezérének provokatív prédikációi a Tidzsaniija

és a Quaddirija szekták ellen;

2. A szekta mélyen gyökerező gyűlése az intézményes hatalom, különösen a rendőrség iránt;
3. A szekta ellenséges viszonya a szomszédaihoz;
4. A követők, különösképp az almadzserik felgyűverzése;
5. Majtatszine legidősebb fiának halála;
6. Abubakar Rimi kormányzónak a szektához intézett írásos ultimátuma (Kano Jan Awaki területének kiürítése két héten belül);
7. Hivatalos dokumentumok kiszivárgása Maitatsinének.

Elemzésünk szempontjából különösen a 6. és 7. pont fontos. Csodálkozhatunk azon, hogy a kormányzó által kiadott utasítás a terület kiürítésére miért jelentene hadüzenetet Kano tagállam kormánya részéről, hisz a szekta tevékenysége nemzetbiztonsági szempontból fenyegető volt. Úgy tűnik, hogy itt egyértelműen politikai hadüzenetről van szó. Kano tagállamban akkoriban egy ellenzéki párt, a Népi Megújulás Pártja (NMP) volt hatalmon. A pártot az Aminu Kano, azaz egy olyan politikai párt hozta létre, amely élesen szemben állt az oligarchikus Nigériai Nemzeti Párttal (NNP), amelyhez az akkori elnök, Sehu Sagari is tartozott. A dokumentumok kiszivárgása a szekta vezérének azt jelenti, hogy vagy neki voltak követői a legmagasabb rangú kormánytisztviselők között, vagy pedig a szövetségi kormány által felügyelt biztonsági szolgálatok maguk szivárogtatták ki ezeket az információkat. A politikai különbségekre való tekintettel várható volt, hogy a szövetségi kormány Kano tagállam kormányát vádolja majd. Ez azonban közönséges politikai zsarolás, mivel a rendőri szervezeteket csak a szövetségi kormány utasíthatja. Még a szövetségi rendőrőfkapitány is elismerte, hogy a szövetségi kormány alábecsülte a szekta erejét és ezért utasították el a tagállam rendőrfőnöknek kérését, aki több rendőrt kért a szekta által kirobbantott zavargások elfojtásához.

A várakozásoknak megfelelően Kano állam kormánya gyorsan reagált és elutasította a szövetségi kormány által felállított bizottság vizsgálatának eredményét. A kanói kormány felállította a saját vizsgálóbizottságát, mely-

nek következtetéseink inkább a rendőrséget és a Nigériai Rendvédelmet (mai nevén az Állami Biztonsági Szolgálatot) vádolták azzal, hogy nem végeztek elég hatékonyan a munkájukat, hisz Kano kormánya már korábban jelentést tett nekik a szekta tevékenységéről. Kano tagállam kormánya továbbá politikai árulással vádolta a szövetségi kormányt, mivel az „megbízta” a Majtatszine szektát, „*hogy olyan feltételeket teremtsenek, amelyekre hivatkozva az NNP által irányított szövetségi kormány kihirdetheti a szükségállapotot Kanóban*”. Így aztán a „*kanói NNP-vezetés és a tulajdonosi rétegek voltak azok, akik megszervezték, fenntartották, felszerelték és védelmezték a vallási fanatikusok Majtatszine-féle csoportosulását annak fogantatásától, születésétől és csecsemőkorától fogva*” (lásd Nasir B. Zahradeen: *The Majtatszine Saga* (1988) című könyvében).

Bizonyos tekintetben jó nyomon járhatott Kano tagállam kormánya, hiszen az NNP vezetésű központi kormány mindent megtett azért, hogy magához ragadja a vezetést, ám nem járt sikerrel, köszönhetően annak a jelentős támogatásnak, amit a NMP élvezett Kano államban. Sokkal aggasztóbb volt viszont az, hogy a Majtatszine szektariánus tevékenységekről a politikai széthúzás miatt jóformán nem vettek tudomást. A kormány nyilvánvaló hozzáállása a szektához lehetővé tette, hogy a szektatagok, szétszóródásukat követően újra rendezzék soraikat és újabb támadásokat indítsanak kormányzati létesítmények, különösen rendőrségi ellenőrzőpontok ellen Gombe, illetve később Baucsi tagállamokban 1985-ben.

Jar'Adua elnök ugyancsak trivializálta a „Boko Haram” válságot azzal, hogy ő maga Braziliában volt, amíg országának nagy része lángokban állt. Hazatérése után a „Boko Haram” erőszakhullámon feldühödve az elnök felállított egy vizsgálóbizottságot akkori nemzetbiztonsági tanácsadója, Abdul Sarki Mukhtar nyugalmazott tábornok vezetésével. A bizottság feladata az volt, hogy derítse fel a válság okait, de legfőképp az, hogy vizsgálja ki Jusuf és a szekta más vezérei halálának körülményeit. A vizsgálóbizottság még nem készítette el a je-

lentését. Azonban Nigériában az egymást váltó kormányok bármiféle pozitív eredmény nélkül alkalmazták a „vizsgálóbizottság-módszert”. A legtöbb esetben még a bizottság jelentéseit sem hozzák nyilvánosságra. Ezért aztán nem lenne meglepő, ha a „Boko Haram” vizsgálóbizottság jelentése is eltűnne a kormányzati akták süllyesztőjében.

A majtatszine és boko haram erőszak elfojtása

Fontos megjegyezni, hogy mind a Majtatszine, mind a Boko Haram lázadás ‘demokratikus’ kormányzatok alatt tört ki (az előbbi Sehu Sagari korábbi, míg az utóbbi a jelenleg hivatalban levő államfő, Umar Musa Yar'Adua elnöksége alatt; mind a volt, mind a jelenlegi elnök fulani muszlim Nigéria északnyugati részéből). A lázadások elfojtásának módja azonban, különösen pedig a Boko Haram vezérének és egyik rokonának bírósági ítélet nélküli kivégzése azt mutatja, hogy Nigéria voltaképp messze van attól, hogy demokratikus kultúrát mondhasson magáénak. A bírósági ítélet nélküli kivégzés minden kétséget kizáróan az alapvető emberi jogok megsértése, és rávilágít a törvényes eljárások hiányosságaira is.

Jóllehet immár több mint tíz éve nincs Nigériában katonai diktatúra, az állam militarizáltsága a számos demokratikus intézmény felállítására ellenére különböző formákban és különböző időpontokban továbbra is megmutatkozik. 1999 novemberében az akkori kormány Oluszegun Obasandzso vezetésével a szükségállapot kihirdetésével és a hadsereg bevetésével válaszolt az Odiban, egy, a Niger deltájában található kis közösségben kitört válságra. A hadsereg nyers brutalitással hajtott végre a hadműveletet, amelyet mészárlás, nők megerőszakolása és gyűjtögetés kísért. 2000 októberében ugyanezt a módszert alkalmazták a tiv törzs tagjai ellen Zaki-Biamban, ahol a hadsereg akcióiban számos embert mészároltak le. A támadásokat 19 olyan katona halála miatti megtorlasként indították, akikről a tivek úgy tartották, hogy segítettek a jukunoknak a tivek elleni harcban. Ez azért történhetett meg, mert a nyugalmazott T. Y. Dandzsuma tábornok,

az akkori védelmi miniszter maga is a jukun törzsből származott és el tudta intézni, hogy a katonák lépjenek fel a népe érdekében. A hadsereg szerepet játszott bírósági ítélet nélküli kivégzésekben a 2008. novemberi Jos-válság leküzdése során is.

A 2009. júliusi Boko Haram válság újabb erőszakos fellépést hozott, amit azzal indokoltak, hogy a szektariánus mozgalom célja Yar'Adua elnök kormányának megdöntése volt. A karhatalmi szervekről, különösen a nigériai hadseregről és a rendőrségről azt híresztelték, hogy részt vettek a szekta tagjainak megölésében. „*Úgy öldösik le ezeket az embereket, mintha csak nyulak volnának*”, nyilatkozta egy szemtanú a *Newswatch* tudósítójának, arra utalva, hogy a nigériai karhatalmi erők válogatás nélkül végeztek a szekta tagjaival.

Bár a nigériai kormányerőknek a demokratikus felhatalmazás okán joguk van ahhoz, hogy karhatalmi eszközökkel lépjenek fel az államrend elleni szervezkedések esetén, ám ezt a hatalmat is a demokratikus intézményeken keresztül, a jogállami elveknek megfelelően kell gyakorolni. Juszufot, akit katonák tartóztattak le apósa házában, a hadsereg által nyilvánosságra hozott videofelvételek tanúsága szerint épen és egészségesen adták át a rendőrségnek. Később azonban a letartóztatott szektavezér meghalt. A rendőrség azt állította, hogy egy szökési kísérlet közben kirobbant tűzharcban vesztette életét, ám azt nem tudták megmagyarázni, hogy az elhunyt szektavezér, akinek élettelen testén a kiszívargott felvételek szerint számos golyó ütötte seb látszik, miért volt még mindig megbilincselve? A rendőrség által végrehajtott bírósági ítélet nélküli kivégzések áldozatai közé tartozott rajta kívül még Budzsi Foi, a vallási ügyek korábbi kormánybiztosa (aki lemondott tisztségéről, hogy csatlakozzon a szektához és később a szekta pénztárnokainak egyike lett), illetve Mallam Baa Fugu Mohammed, a szektavezér apósa is, aki önként megadta magát a rendőrségnek. A nigériai rendőrség főparancsnoksága elismerte, hogy ezeket a vezetőket „elég hamar megölték”. (*The Nation*, 2009. augusztus 10-ei száma, 1. oldal.)

A korai figyelmeztető jelek figyelmen kívül hagyása

A nigériai kormány, minden kormányzati szinten mindig is meglehetősen könnyelműen kezelte a vallási ügyeket, tekintet nélkül azok súlyosságára és fenyegetőségére. Szinte minden, Nigériában eddig kirobbant szektariánus és vallási erőszakhullám megelőzhető lett volna. A biztonsági szervezetek jelentései – szövetségi, állami, ill. helyi szinteken is – többször figyelmeztették a kormányokat a vallási szélsőségeség jelentette veszélyekre. A Majtatszine és a Boko Haram válság egyáltalán nem a semmiből, minden előjel nélkül alakult ki; a biztonsági szervezetek mindkét válság kitérése előtt jelentést tettek a két szekta aggasztó tevékenységeiről. Amikor a Majtatszine csoportosulás tevékenysége már Kano polgárainak békéjét fenyegette, Baba Yaro, az állam nemzetgyűlésének tagja, javaslatot terjesztett a parlament elé, és kérte, hogy Majtatszinét és csoportját tiltsák el a nyilvános prédikációtól. Ám javaslata nem talált támogatásra képviselőtársai körében, akik úgy tekintettek Majtatszine tevékenységére, mint az iszlám terjesztésének és védelmének egyik formájára (Falola 1998: 152). [Falola, Toyin: *Violence in Nigeria: The crisis of religious politics and secular ideologies*. University of Rochester Press, (Rochester, NY), 1998.]

1980 áprilisában, 8 hónappal a válság kirobbanása előtt a kanói helyi önkormányzat azt javasolta az állam vezetésének, hogy sürgősen lépjenek fel Marwa ellen, prédikációi kapcsán, mielőtt még túl késő lenne. Szavait idézve:

„A prédikáció módja a társadalom többsége számára elfogadhatatlan, mivel teljességgel semmibe veszi az iszlámnak a muszlimok által elfogadott és gyakorolt elveit. Ez a fanatikus már odáig ment, hogy kíséretét késekkel és más, gyilkos eszközökkel fegyverzi fel. Gyakorlatilag felépítette a saját városállamát.” (A vizsgálóbizottság jelentése, 1981.)

A rendőrség táviratot küldött Lagosba, Nigéria akkori fővárosába, hogy jelentse a Marwa és tanítványai tevékenysége következtében kialakult

helyzetet, és ezáltal mielőbbi lépésekre késztesse a szövetségi kormányt:

„Mintegy 2000 vallási fanatikus elfoglalta a Yan Awaki laktanyát Kano városában... Semmibe veszik a törvényességet. Ha eljárás indul ellenük, a bírósági tárgyaláson nem jelennek meg. A kanói Városi Fejlesztési Tanács megkísérelte törvényes úton távol tartani őket, de nem engedelmeskedtek. A nemzetgyűlés négy alkalommal hívta meg vitára vezérüket, Muhammad Marwát, ám ő egyszer sem jelent meg. A területüket egyfajta önálló államnak tekintik, ahová mások nem léphetnek be.” (A vizsgálobizottság jelentése, 1981.)

Két hónappal azelőtt, hogy a Majtatszine lázadások kitértek Kanóban, a Nigériai Biztonsági Szolgálat (Nigerian Security Organization, NSO), mai nevén Állami Biztonsági Szolgálat (State Security Service, SSS) a következőket jelentette:

„A közvélemény azon követelése ellenére, hogy minden szükséges eszközt bevetve fékezzék meg ezeket a bűnözőket és vonják felelősségre a vezérüket, Marwát – akiről úgy tudják, hogy kameruni és aki már régóta komoly gondokat okoz a térségben –, úgy tűnik, hogy a kormány semmit sem tett annak érdekében, hogy kordában tartsa a szekta vallási indítatású vandalizmusát és huliganizmusát. A lakosság többségét meglepi, hogy a tagállamban egy ilyen embernek szabad a saját kezébe vennie az állami irányítást és békétlenséget szítania.” (Lásd Falola, 1998: 151.)

Mondanunk sem kell, hogy sem a szövetségi kormány, sem Kano tagállam kormánya nem fordított figyelmet a rendőrség és a NSO figyelmeztetésére mindaddig, amíg a Majtatszine szekta tevékenysége komoly károkat nem okozott.

A „Boko Haram” esetében a rendőrség és a hadsereg 2005-ös „Fűrészpor Hadművelete” (*Operation Sawdust*) során, amely kiterjedt Borno, Baucus és Yobe tagállamok területére, letartóztattak néhány iszlám fundamentalistát, akiknek tevékenysége fenyegetést jelentett a ni-

gériai nemzetbiztonságra. A letartóztatottak között volt Juszuf Mohammed (a „Boko Haram” szekta vezére), egy bizonyos Bello Maiduga és egy Asafa nevű személy. Ezek a letartóztatások hozták napvilágra az első tényeket a fundamentalisták és az al-Kaida terroristacsoport közötti kapcsolatáról. A három letartóztatott bevallotta, hogy Afganisztánban, Libanonban, Pakisztánban és Irakban képezték ki őket terrorcselekmények elkövetésére. A művelet során lefoglalt tárgyak között voltak térképek, sőt a fővárosban, Abudzsában található egyes kormánylétesítmények és fontosabb épületek alaprajzai is. A letartóztatottakat őrizetben tartották mindaddig, míg a korábbi elnök, Obaszandzso 2007-ben leköszönt. Amikor az őt követő elnök, Musza Yar'Adua lépett hivatalba, néhány muszlim közéleti személy és az elit tagjai igyekeztek elérni a letartóztatott fundamentalisták szabadon bocsátását azzal, hogy megpróbálták meggyőzni az elnököt arról, hogy a letartóztatottak egyszerű iszlám igehirdetők. Yar'Adua elnök végül elrendelte Juszuf és néhány más fundamentalista szabadlábra helyezését.

A „Boko Haram” válság előtt az Állami Biztonsági Szolgálat 14 jelentést készített Borno tagállam kormányának, az elnöknek és a rendőrfőkapitányságnak. Ali Modu Serrif kormányzón kívül azonban sem a rendőrség főfelügyelője, sem Yar'Adua elnök nem tett semmit Juszuf és tevékenysége ellen. Serrif kormányzó, miután olyan jelentések jutottak el hozzá, melyek szerint a szekta bombákat készít, elrendelte a rendvédelmi szervek bevetését. Azok rajtaütöttek a szekta épületein, eközben az egyik helyben készített bomba felrobbant és megölte a szekta egyik tagját. Ez az eset váltotta ki azt az erőszakhullámot, amely feldúlta a hat északi tagállamot. Nigériában, ahol a hatalom központosított, a rendőrség vezetője nem tehet lépéseket anélkül, hogy az elnök ne utasítaná. Az elnök nem vállalta, hogy lépéseket tegyen, amelynek oka feltételezhetően az volt, hogy a lázadók ugyanahhoz a muszlim csoporthoz, *ummá*hoz tartoznak. Ez azonban emberi életekben és a szektáriánus erőszak során elpusztított tulajdonban mérve nagyon sokba került a nigériai államnak.

Szektáriánus erőszak nigériában: vakbuzgóság vagy rossz kormányzás?

Számos elemzés a nigériai szektáriánus erőszak eseteit a vallási fundamentalizmus és fanatizmus ügyeire szeretné korlátozni. Az ideológiai radikalizmusnál azonban sokkal többet kell számításba vennünk ahhoz, hogy megértsük a nigériai szektáriánus erőszak okait. Történeti tekintetben például számításba kell vennünk a különböző iszlám mozgalmak közötti egészségtelen rivalizálást, amely mozgalmak egyike-másika közép-keleti és ázsiai támogatással is rendelkezik. A folyamatos sulykolás következtében muszlimok sokasága vallja azt, hogy ha az iszlám védelmében halnak meg, mártírrá válnak. Ezért aztán hajlandóak erőszakos cselekmények során feláldozni az életüket.

Azután ott van az „almadzseri szindróma” esete is. Számtalan munkanélküli lézengő járja az utcákat, hogy koldulással tegyenek szert a korániskolai tandíjhoz szükséges pénzre. Ezek a fiatalok készek arra, hogy némi pénzért erőszakos cselekedetekben vegyenek részt. Nem sokkal az egyik vallási válság után meglátogattam egy katolikus kórházat Kadunában, ahol találkoztam néhány, a válság idején súlyosan megsebesült állítólagos almadzserivel. Egyikük, aki az egyik lábát veszítette el, és szörnyű kínokat élt át, azt kiáltozta: „miért történt ez velem? Most oda az életem, mindössze 200 nairáért”. További kérdéseimre válaszolva a sebesült elmondta, hogy sokuknak (számos almadzserinek) adtak pénzt azért, hogy az erőszakos cselekményekben részt vegyenek.

Talán a leghelytállóbb magyarázat a vissza-visszatérő erőszakra, beleértve a vallási és szektáriánus erőszakot is, a jó kormányzás csődje Nigériában. A „Boko Haram” válság idején az *al-Dzsazíra* hírtévézió kitűnő elemzést sugárzott a nigériai helyzetről. Nigéria a világ 5. legjelentősebb kőolajtermelő országa, ám a lakosság túlnyomó többsége mégis a napi 1 dolláros létminimum alatt él. Charles Soludo, a központi bank korábbi elnöke szerint a szegénység Észak-Nigériát sújtja leginkább. Soludo statisztikái jól mutatják, hogy az ország északi

részének középső régiójában az emberek 67%-a, az északnyugaton 71,1%-a, az északkeletiben pedig 72,2%-a él a létminimum alatt. Nem véletlen, hogy „a munkanélküli fiatalok növekvő tömegei, különösen a városokban, megragadnak minden, a szektáriánus válságok által kínált alkalmat, hogy az állam gazdasági intézményein kitöltsék a dühüket”. Úgy gondolom az *al-Dzsazíra* elemzésének célja az volt, hogy elválassza az iszlámot az erőszak fogalmától, jöllehet nem tudott magyarázatot adni a szektáriánus erőszakra Irakban a szunniták és a síiták között. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a nigériaiaktól sokáig megtagadták a jó kormányzást. A fiatalok, akik legnagyobb számban részt vettek az erőszakos cselekedetekben, illetve a szektáriánus erőszak hadseregének tagjaivá váltak az első áldozatai ennek a rossz kormányzásnak és az akut korrupciónak. Azok a tanult fiatalok, akik összetépték egyetemi diplomájukat, hogy ezzel bizonyítsák hűségüket a szektához, valószínűleg elkeseredésükben és csalódottságukban tették ezt. Nem nehéz elképzelni annak a fiatal férfinak vagy nőnek az elkeseredését, aki egyetemi vagy főiskolai diplomát szerzett, ám még évekkel később sem sikerült munkát találnia. Egy ilyen ember számára a nyugati oktatás mindig is értéktelen marad. Az igazat megvallva ezek a fiatalok egy olyan országban élnek, ahol az oktatást megvetéssel kezelik és ahol a képzett emberek jelentéktelenek, a képzetlen politikai banditák viszont kiváltságokat kapnak.

A vizsgálóbizottság szerint a Majtatszine lázadások egyik oka az ország gazdasági helyzete, amelynek következtében emberek milliói, különösen a fiatalok maradtak állás vagy bármiféle más, emberhez méltó élethez szükséges eszköz nélkül. Bala Usman következetesen kitartott azon véleménye mellett, hogy a vallás köntöskében megjelenő erőszak mindig is az elit és a politikusok manipulációi miatt jött létre. Usman megkérdőjelezte az erőszak és az iszlám fundamentalizmus közötti kapcsolatot is:

„De mi is az, ami fanatikussá teszi őket? Milyen hiedelmek, értékek és megszokások vannak napjaink Nigériájában, amelyeket különösen

4 A naira Nigéria hivatalos pénzneme.

fanatikusan elleneznek vagy támogatnak? Mi az pontosan az iszlám hitben és gyakorlatban, a mai világban, amit annyira alapvetőnek tekintenek, hogy az minden cselekedetüket ilyen totálisan és kizárólagosan meghatározza?” (lásd: Juszuf Bala Usman: *The Manipulation of Religion in Nigeria: 1977-1987* (1987), 73. oldal).

Bala Usman nem fogadta el azt a tényt, hogy a fanatizmus volt az, ami erőszakos tüntetésekbe hajszolta a Majtatszine szektát, s inkább úgy vélte, hogy a rossz kormányzás által előidézett gazdasági nehézségek állnak a háttérben. Mallam Husszaini Szaliszu iszlám tanító a következőket mondja: „*a fiatalok között tapasztalható elkeseredettség és szegénység az országban termékeny talaj az ilyen csoportok tevékenysége számára... viselkedésük teljességgel iszlámellenes, de a probléma egésze a kormány kudarcában gyökerezik, amely – a kormányzat minden szintjét beleértve – nem tudta az emberek jólétét kiemelt fontosságú céllá tenni*”. A tanító így folytatta: „*Időzített bombán ül az a nemzet, amelyik megengedi, hogy a fiataljai télenek legyenek, mert a kétségbeesett, csalódott emberek a vallásban keresnek vigaszt*.” Van igazság az iszlám írástudó álláspontjában, mivel azok, akik részt vettek a „Boko Haram” erőszakhullámban, gyakorlatilag mindannyian 18 és 40 év közötti munkanélküliek voltak. A *Nigerian Tribune* című napilap egyik vezércikke tökéletesen ragadta meg a probléma lényegét:

„[...] az északon kitört legutóbbi zavargások jó alkalmat szolgáltatnának a szövetségi, tagállami és helyi kormányok által képviselt állam számára Nigériában, hogy az élet és tulajdon védelme iránti törvényes felelősségüket megerősítsék. Ebbe természetesen beletartozik egy olyan környezet megteremtése, amely az egyének számára lehetővé teszi, hogy hozzáférhessenek az óhajtott jobb élethez. Ez az első lépés az élet- és vagyonbiztonság felé. Ennek elhanyagolása egyenlő azzal, hogy szabadjára engedjük az erőszakot, az anarchiát, és teret engedünk az erkölcsi normák fokozatos leépülésének. A kormány érzéketlensége és a polgárok

haragja együttesen pedig olyan út, amely egyenesen egy egyébként elkerülhető társadalmi tűzvész kitérésének irányába vezet.”

Hillary Clinton, az USA akkori külügyminisztere nagyon jól ragadta meg a konfliktus erősödésével összefüggő problémát, amikor 2009. augusztusi nigériai látogatása során a következőket mondta:

„A Nigéria gazdagsága és szegénysége közötti szakadék legközvetlenebb oka a kormányzás csődje szövetségi, állami és helyi szinten is... Az átláthatóság és elszámoltathatóság hiánya kikezdte a kormány legitimitását és hozzájárult olyan csoportok megerősödéséhez, amelyek támogatják az erőszakot és elutasítják az állam hatalmát.” (*The Nation*, 2009. augusztus 14., 1. oldal)

Úgy tűnhet, hogy van egyfajta szándékos törekvés a nigériai politikai elit részéről, hogy a politikai célok elérése érdekében folytassák az állampolgárok elszegényítését. A választási eljárással összefüggő legtöbb probléma Nigériában azzal hozható összefüggésbe, hogy sok nigériainak először is a szegénységből eredő gondokkal kell megküzdenie. Így aztán ezek az emberek mindig készek arra, hogy a politikusok által eléjük vetett bármilyen csekély összegért, állampolgári felelősségükről megfélemedkezzenek, vagy éppenséggel azzal szöges ellentétben cselekedjenek (lásd N. D. Danjibo és Abubakar Oladeji: *Vote Buying in Nigeria: An Assessment of the 2007 General Elections* (2007) című tanulmányát).

Ebben az értelemben nagyon komoly összefüggés van a szegénység és a zavargások között. A jó kormányzásnak, melynek végső célja a szegénység csökkentése, hosszú utat kell megtennie ahhoz, hogy a társadalomban megjelenő konfliktus problémáját orvosolja. Fisher és szerkesztőtársai által 2000-ben kiadott *Working with Conflict* című kötet szavait (151. oldal) idézve:

A [jó kormányzás] célja nem kevesebb, mint növelni a politikai, gazdasági, társadalmi és közösségi struktúrák kapacitását annak érdekében,

hogy a lakosság alapvető szükségleteit kielégítsék és jogait biztosítsák. Ennek a folyamatnak része, hogy képessé tegye ezeket az intézményeket arra, hogy irányításuk és kialakításuk révén hatékonyan tudják kezelni az esetleges konfliktusokat, akár az intézményen belül, akár a környezetükben jelentkeznek az.

A politikai hatalomnak és a politikai rendszereknek ezért afelé kell haladniuk, hogy a jó kormányzás intézményesítése és gyakorlata által biztosítsák az alapvető létszükségeketet.

Összegzés

A vallás a jövőben is olyan erő lesz Nigériában, amivel számolni kell, a szektáriánus mozgalmak pedig még erőteljesebbeké válnak, és mindig készek lesznek majd szembeszállni a nigériai kormányzattal. Amíg nincs értelmes alternatíva, addig a nigériai fiatalok részt fognak venni az erőszakban, bármilyen köntösben jelenjen is meg az. Dacára az óriási erőforrásoknak, amelyek az ország az utóbbi években összegyűjtött, a nigériai kormány kudarcot vallott abban a tekintetben, hogy jó kormányzást biztosítson az állampolgárok számára. Becslések szerint az ország népességének több mint 70%-át kitevő fiatalok körében 60% fölötti a munkanélküliség aránya. Összefüggésbe hozható egyrészt a tömeges szegénység, mint a rossz kormányzás eredménye, illetve másrészt az elkeseredettség és az erőszak, mivel – ahogy azt a megfigyelések is mutatják – „*a törvény és rend összeomlása az afrikai államokban alapjában véve a rossz kormányzás örökségének eredménye volt*”. A Majtatsine és Boko Haram szektáriánus erőszakhullám vizsgálható ebből a szempontból. A vallást a társadalmi problémák legfőbb okának tekintenek. Ahogy Matthew Hassan Kukah egyházi vezető joggal jegyzi meg a *Boko Haram: Some Reflections on Causes and Effects* című (jelenleg még kiadatlan) 2009-es munkájának kéziratában: „*A rossz kormányzás, a korrupció, a biztonság és jólét teljes hiányának káros hatásai mind-mind mindennapi életünk részévé váltak. Világos, hogy a szekta tagjainak szemében az*

állandó korrupció, a közérkölcsök összeomlása, az igazságtalanság és a többi, mind azoknak róható fel, akik hatalmon vannak. Érvelésük szerint azok, akik kormányoznak minket, azért alakítják így az ország életét, mert a nyugati oktatás révén tettek szert az eszközeikre.” A nigériai politikai elitnek ezért határozottan ki kell állnia az igazi demokráciára való törekvés és a jó kormányzás mellett. Ebben a tekintetben a jó kormányzás a gyógyír a konfliktusra és a zűrzavarra, beleértve a szektáriánus erőszakot is. Mindaddig, amíg a nigériai kormány nem mutat elkötelezettséget a kormányzás stílusának megváltoztatására minden állampolgár java érdekében, addig folyamatosan számolnia kell ilyen és hasonló válságokkal.

(www.infra-nigeria.org)

Berthold Seewald

Az oroszországi háborúk
hatása a katonákra

Napóleon és Hitler oroszországi hadjáratainak összehasonlító elemzése

1812-ben a napóleoni Grande Armée Moszkva ellen indult. A Wehrmacht 1941-ben ugyanezt az utat tette meg. Ugyan a kiváltó okok különböztek, mindkét hadjárat megsemmisítő háborúvá alakult át.

Június vége volt, amikor kitört ez a két honvéddő, Oroszországban máig jelentőséggel bíró háború. Németország 1941. június 22-én rohanta meg a Szovjetuniót. I. Napóleon császár 1812. június 24-én adta ki a parancsot Grande Armée-jának: „Harcra fel! Vonuljunk át a németeken, vigyük a háborút orosz földre!” Egy fél év sem telt el, és az éhhalál elől menekülő túlélők már ismét a határfolyónál támolyogtak.

A vállalkozás dimenziói még 200 év távlatából is csodálatra méltók. Európa minden részéről érkező 600 000 katona menetelt a végtelen messzeségbe Kelet felé, elképzelhetetlen

megpróbáltatásokat, gyilkos klímát átvészelve vívtak atavisztikus háborút. A napóleoni katasztrófával foglalkozó számtalan, nemrégiben megjelent könyv közül kiemelkedik Adam Zamojszkisz *1812* című kötete. Először is, mert lebilincselő előadásmódja elének tárja Napóleon oroszországi hadjáratának teljes és borzalmas képét; másodsor, mert epikus tükörképe (és ellentettje), nem pusztán tudattalanul, Tolsztoj *Háború és békéjének*, és végül harmadszor, mert párhuzamot von Adolf Hitler 131 évvel későbbi hadjáratával, és kihangsúlyozza a két megsemmisítő háború közötti kísérteties hasonlóságot.

A lerohanás

A népirtás végrehajtói

Ugyanazok a kímérák és ugyanaz az elbizakodottság hajtotta Napóleon és Hitler katonáit. Ugyanazok a haditervek, ugyanazok a hibás számítások, ugyanazok a hibák vezettek mindkettejük kudarcához. És ugyanaz a romlottság, a rombolás, ugyanazok a bűnök, amelyek a Németországtól Moszkváig tartó széles, 1500 kilométeres úton megtörténtek. Ha nem tudnánk más forrásokból, Zamojszkisz kötete alapján könnyen megbizonyosodhatnánk arról, hogy Hitler jól ismerte a Napóleon oroszországi hadjáratának túlélői által írt dokumentumokat, amelyben azok beszámolnak a háborúban résztvevő emberek jellemének eltorzulásáról. Mintha Hitler azért küldte volna katonáit Oroszország elfoglalására, hogy azáltal a népirtás készséges végrehajtóivá váljanak.

Csodálatos módon ez az egyetlen pont, amiben a két háború különbözik: Napóleon habozott elrendelni a támadás megindítását, mivel a háború célja alapvetően banális volt. Oroszországot vissza kellett kényszeríteni abba a szövetségbe, amely az 1807-es Poroszország ellen vívott háborút követően jött létre. Oroszországnak erősítenie kellett volna az Anglia elleni kontinentális blokádot, míg Napóleon közép-európai játszójának utat nyitnia.

A villámháború ígérete

A Grande Armée felvonulása alapján véve fenyegetés volt. Csak miután I. Sándor cárnál Napóleon nyíltan nem tudta kieszközölni, döntött úgy, hogy megteszi a második lépést, „hogyan

Oroszországnak az utolsó ötven év alatt Európa ügyeiben gyakorolt baljószerű befolyásának véget vessen”, ahogy a császár fordult katonáihoz.

Ezzel szemben Hitler esetében az oroszok ellen vezetett háború mindig is politikai cél volt. És totális megsemmisítést kellett volna magával hoznia. Így a Wehrmacht propagandisztikusan és katonailag is kiképzetten került felállításra. Őket követték a népirtás végrehajtói, míg a napóleoni hadseregben a hadi ellátás együtt mentelt a sereggel, hogy a civil orosz lakosságot lehetőség szerint kímélni tudják. A háború azonban hamarosan más szabályokat követelt meg.

Ahogy útána Hitler, Napóleon is a villámháború stratégiáját választotta. „Legfeljebb két hónap, és Sándor kegyelemért könyörög”, állította a császár, aki udvartartása és testőrsége által védedten vonult keletre. Így láthatta, hogy nem sokkal a határ után a hadi ellátás már nem ment tovább. A cipők s a ruhák gyorsabban koptak el, mint, hogy pótolhatták volna.

A kiszolgálórendszer összeomlása

Gyorsan terjedt a vérhas és a tífusz. Egyes egységek katonáik kétharmadát veszítették el, anélkül, hogy azok egyáltalán harcolhattak volna. Hamarosan halottak és letarolt mezők szegélyezték az útvonalakat. A dezertálások és az öngyilkosságok száma aggasztó méreteket öltött. A francia hadi ellátás minden átmenet nélkül alakult a környék teljes kifosztásává. Mind több katonára hagyta el az alakulatát, hogy erővel elvegye, ami a parasztnak a túléléshez volt szükséges. „Az otthonokat lerombolták vagy kifosztották, a lakóik elmenekültek, vagy olyan szegények voltak, hogy elmenekülni sem tudtak; más lehetőségük nem maradt”, írta az egyik szemtanú.

Így történt, hogy a Grande Armée széttűzlött, még mielőtt nagy csatákat vívhatott volna az orosz hadsereggel. Amikor végül Borogyinónál, néhány napnyi menetelésre Moszkvától, az első komoly összeütközésre sor került, Napóleonnak még 130 000 katonája volt. Estére ugyan győzedelmeskedett, de 28 000 katonát elveszített. A Wehrmacht veszteségei is olyan mértékűre rúgtak mintegy három hónap elteltével, hogy 1941 októberére Moszkva bevétele már gyakorlatilag esélytelené vált, és meg is hiúsult.

Nincs visszavonulás

Hitlerrel ellentétben Napóleon tudvalevőleg elérte Moszkvát. A város egy tűz következtében – a kivonuló oroszok, a fosztogató franciák gyűjthették fel, vagy csak gondatlanságból gyulladt ki – nemsokára kétharmad részben elpusztult. A franciák magukkal vittek mindent, amit értékesnek véltek. De élelmiszert nem kaptak értük. A fenyegető hideg ellen sem volt védelem, hiszen Napóleon, csakúgy, mint Hitler, gyors győzelemmel számolva, nem gondoskodott a katonái megfelelő téli ruházatáról. Túl későn, 1812. október 20-án döntött a császár a „taktikai irányváltoztatás” mellett. A Führer ugyanezt a retorikát követte. Nála sem lehetett szó visszavonulásról.

Mintegy 100 kilométer hosszú volt az a menetoszlop, amely 1812 őszén nyugat felé hömpölygött, hátulról és oldalról a kozákoktól és gerilláktól szorongatottan, akiket korábban a fosztogató franciák támadtak. Zamojszkisz számtalan szemtanú beszámolójával bizonyítja, hogy elsősorban nem az – eleinte még elviselhető – őszi időjárás, hanem a szervezetség, a fegyelem csökkenése miatt következett be a katasztrófa. Azok az alakulatok, amelyek fegyelmezettek maradtak, jó eséllyel kezdték meg a visszavonulást nyugat felé.

Ám ők egyre kevesebben voltak. Ezzel együtt viszont több tízezresre nőtt a száma a szétszóródottaknak, a lemaradóknak, azoknak, akik azt remélték, hogy rabolt kincsekkel új életet kezdenek hazájukban. Sok volt köztük az asszony és a gyermek – a hadsereg és a kíséret hozzátartozói, csakúgy, mint külföldi menekültek Moszkvából. Ők voltak az első áldozatok.

„A háború átformálja jellemünket”

Néhány megfigyelést kiemelve: „Az egész út elhagyott kocsikkal és ágyúkkal tele... itt is ott is elhullott lovak, fegyverek, és mindenféle holmik... minden lépéssel halottakba botlani.” „A kocsisok sáncokat raknak belőlük, keréknyomokat töltenek fel velük.” „Azok, akik hagyták magukat fellökni, többé nem tudtak felállni, és agyontaposták őket.” „Voltak férfiak, akik saját elerőtlenedett testüket marcangolták.”

„Ez a hadjárat olyan borzalmakat hozott, ahogy legbensőbb természetünket megváltoztatta, és olyan erénytelenné nevelt, amely előttünk korábban ismeretlen volt”, írta Eugéne Labaume. Ez vonatkozott a foglyokkal való bánásmódra is, akikkel mind egy szálig végeztek.

Mégis relativizálja Zamojszkisz a borzalmak számait: a Grande Armée mintegy 550-600 000 emberéből decemberben százharmincezen tértek vissza. Az a harmincezer könnyebben sérült katona is bizonyára életben maradt, akiket még nyáron szereltek le a seregből. Tehát nagyjából 400 000 francia és szövetséges lelte halálát Oroszországban. Az oroszok veszteségei sem lehettek sokkal kisebbek.

A gyilkolás laboratóriuma

A Wehrmacht vesztesége 1941-ben nem érte el ezeket az arányokat. Mintegy 3 millió férfi indult útnak júniusban, és félmillióra rúgott a veszteség az év végén. Ők is drámai változásokon mentek keresztül. A hadosztályok ezredekké zsugorodtak, utánpótlás nem volt, az ígért karácsonyi élelmiszeradagok helyett mindössze jó tanácsokat kaptak, olyanokat például, hogy hogyan kell fagyott krumpliból ételt készíteni. „Senki sem tudta, hol is van a front”, írta Willy Peter Reese, egyike annak a sok leszakadónak, akinek alig volt esélye a túlélésre. „A felebaráti szeretet kihalt... a háború a végítélet eljövételének jele.”

Ellentétben Napóleonnal, aki katonáival a felvilágosodás eszméit szerette volna terjeszteni, Hitler parancsainak szellemében a zsidókat és oroszokat lelőhető állatokként kezelhették a katonák. Hitler előre tervezte az 1941-es orosz hadifoglyok elpusztítását, míg a Grande Armée esetében a körülmények kényszerítették ki ezt.

Mindkét moszkvai hadjárat alapvetően változtatta meg az azokat túlélő emberek életét azzal, hogy szélsőséges viselkedésre kényszerítette őket. Antropológiai lecke, amely Hitler és Napóleon bukásának összevetéséből tanulható. Elsősorban az embertelenség ideológiai összetevői különböztek a háború e két boszorkánykonyhájában. Igaz, nemsokára már ideológiára sem volt szükség. Az áldozatoknak viszont ez már vajmi keveset számított.

(Akademische Blätter)

Sandrine Cabut

A kannabisz és a fiatalok: füstbe ment IQ

A tét nem kevesebb, mint a társadalom egészségi állapota: fordulóponthoz érkezett egy vitatott téma, a kannabisz kérdése, amely a leggyakrabban fogyasztott illegális anyag a világon. A nevesebb tudományos folyóiratokban közzétett klinikai és epidemiológiai tanulmányoknak köszönhetően az egészségügyi kétségek immár nem az ideológiai viták körül merülnek fel. Az amerikai Tudományos Akadémia folyóirata, a PNAS (*Proceedings of the National Academy of Sciences*) nyáron megjelentetett cikke különösen meglepő.

Új-zélandi és angolszász kutatók húsz éven keresztül ezer személyen folytattak vizsgálatokat, és megállapították, hogy a kannabisz serdülőkorban elkezdett, rendszeres és hosszan tartó fogyasztása képes megváltoztatni a szellemi képességeket. Az IQ felnőttkorra 8 ponttal süllyed. Ezt a mértéket nem lehet jelentéktelennek nevezni – mondják a cikk szerzői. *„Azok, akik az IQ-teszten 8 ponttal kevesebbet teljesítenek, hátrányos helyzetbe kerülhetnek velük egyidős társaikkal szemben az élet számos fontos területén, az életük hátralevő részére nézve is”* – írják. Meg kell jegyeznünk, hogy az IQ számos tényezőt befolyásol: ilyenek a felsőfokú tanulmányok megkezdése, egy jó állás megszerzése, a munkateljesítmény, a jövedelem, de a betegségek legyőzése, a szív- és érrendszeri megbetegedések vagy az Alzheimer-kór kialakulása, továbbá a korai elhalálozás veszélye is.

Az új-zélandi eredmények nem igazán meglepőek. Az érzékszervi teljesítmények romlása – memóriazavarok, koncentrációs képesség romlása, motiválatlanság – régóta ismert a hosszú ideje kannabiszt fogyasztók esetében. Madeline Meier és kollégái egy olyan vizsgálatba fogtak, amely a serdülők agyának drog hatására történő elváltozásait vizsgálja. És ezek az új vizsgálati eredmények azért is nagyon hihetőek, mivel Meierék egy széles körben alkalmazott módszert használtak, és a teljes kutatást közzé-

tették. A korábbi kutatások elsősorban a kábítószert fogyasztók és a nem fogyasztók szellemi képességeit vizsgálták és hasonlították össze. Itt azonban a kutatásban olyanok vettek részt, akik korábban nem próbálták ki a hasist, valamint két évtizeden keresztül rendszeresen vizsgálták őket. Minden résztvevő a Dunedin elnevezésű csoporthoz tartozik (nevét arról az új-zélandi városról kapta a csoport, ahol a résztvevők laknak). A Dunedin születési kohorsz vizsgálat egy olyan módszer, amely számos egészségügyi és viselkedési szempontból vizsgál 1972 és 1973 között született 1037 résztvevőt születésüktől fogva.

Az önkénteseket a fogyasztási szokásaikról és függőségükről öt alkalommal kérdezték, 18, 21, 26, 32 és 38 éves korukban. A neuropszichológiai tesztek 13 és 38 éves korban végeztek el. Az intelligenciahányadosban bekövetkezett csökkenést (amely a két mérés között összesen 8 pontos eltérést eredményezett) azoknál fedezték fel, akiknél a kísérlet serdülőkorban kezdtek meg, és akik azóta rendszeres fogyasztóvá váltak ezalatt a hosszú idő alatt – ami azt jelenti, hogy hetente legalább négyszer fogyasztották a kábítószert. *„Ez a változás általános probléma, a neuropszichológia működésének öt területén jelentkezik, és nem magyarázható mással, mint az oktatás csökkenő színvonalával, az alkohol és más drogok használatával”* – mondják a szerzők. A teszteken túl úgy tűnik, hogy a rendszeres fogyasztók barátai és családtagjai felfigyeltek a korán megkezdett marihuána fogyasztás miatt bekövetkező rossz fizikai állapotra, memóriazavarokra, illetve a rossz koncentrációképességre.

Másik figyelemreméltó megfigyelés, hogy a drog fogyasztásának abbahagyása vagy csökkentése nem állította vissza teljes mértékben a korábbi szellemi képességeket. Madeline Meier és kutatótársai hangsúlyozzák, hogy a fogyasztás későbbi, felnőttkorban történő megkezdése nem jár az IQ-teszten elért eredmény csökkenésével.

„Néhányan azt gondolják, hogy a memória és koncentrációs zavarok megszűnnek a kannabisz fogyasztásának abbahagyásával. A tanulmány azt mutatja, hogy a zavarok visszafordíthatatlan-

nok, és elég jelentősek ahhoz, hogy a mindennapi életben kellőképpen zavarók legyenek” – fűzte hozzá Philippe Arvers, a Grenoble-i Katonai Kutató- és Egészségügyi Központ orvos-epidemiológus és -addiktológusa.

„Ez egy nagyon hasznos tanulmány, hiszen a marihuána és az agy működése közötti kölcsönhatás bemutatása mindenki számára fontos” – mondja Mickael Naassila professzor, az amiens-i Alkohol- és Gyógyszerfüggőség Kutatócsoport vezetője. „A kutatás megerősíti az elképzelést, hogy minél későbbre kell halasztani a drog ezen fajtájával való találkozást” – mondja.

Az új-zélandi kutatásban azon személyek alcsoportja, amelyek intelligenciahányadosa a legérzékenyebben reagált a marihuánára (a droggal való korai megismerkedés, rendszeres és tartós használat miatt) meglehetősen szerény létszámú: körülbelül negyven ember, azaz a vizsgált személyek 5%-a, jegyezte meg Jean-Luc Martinot gyermekpszichiáter, az amiens-i kutatás vezetője. „Ez a tényező az eredmények körülményeként értelmezésére ösztönöz, a tényeket és a viselkedéseket is egyaránt meg kell vizsgálni. Nem készült objektív elemzés például az agy működéséről, mint például egy MRF”, nyomatékosítja a francia kutató.

A serdülőkorúak agyának anatómiai és funkcionális MRI vizsgálata – ez az, amit Jean-Luc Martinot a közeljövőben egy európai projekt keretében végezni fog. A kutatás célja, hogy a fiatalok szellemi épségére és a függőségekre ható biológiai és környezeti tényezők közötti kapcsolatot kutassa.

2000 előtt ismeretlen terület volt a fiatalok agyának fejlődése, amelyről csak mostanában lebbentették fel a fátylat. „A képképző vizsgálatoknak köszönhetően most már tudjuk, hogy a normális agyi fejlődési folyamat során a szürkeállomány sűrűsége csökken, amely az agykéreg alatti régióknak ellenőrzéséért felelős idegpályák kialakulásával jár együtt” – magyarázza Jean-Luc Marintot. „Ez az űrtartalom-csökkenés az agy hátsó lebenyében, amely az érzékelő funkciókért felel, azután eléri az elülső lebenyt, amely az ösztönökért, az érzelmekért és a szociális kölcsönhatásokért felel. Bizonyos módosulások

következnek be a fehérállományban is, amely megerősíti a neuronok közötti kapcsolatot.” A szakértők számára a serdülőkor érzékeny időszak: „Az érzelmi, környezeti, vagy az olyan káros tényezők, mint a drogok, még fel nem ismert kölcsönhatásba lépnek az agy fejlődésének fázisai folyamán.”

Mickael Naassila szerint, ez a folyamat 20-25 éven át tart, de a felnőtt agy már alkalmazkodóbb, így képes új neuronokat kialakítani. Mi történik, amikor ez a szerv teljesen átalakul a függőséget okozó anyagokkal való találkozásakor? Mindegyik drognak ugyanolyan hatása van? Némelyikünk másoknál hajlamosabb a függővé válásra?

„Az egyedüli termék, amely ténylegesen káros az idegekre, az az alkohol, amely közvetlenül az agyi membránokat támadja meg” – pontosítja Michel Reynaud pszichiáter, a Paul-Brousse-i Egyetemi Kórház Pszichiátriai és Addiktológiai Osztályának vezetője, valamint a Kannabisz-függőség című mű társszerzője (Addiction au cannabis, Médecine-Sciences, Flammarion, 2009). „A dohány, a kannabisz és a heroin azok az anyagok, amelyek azon receptorok működését gátolják meg, amelyek a dopamin továbbítását szabályozzák. Így ez felel a jutalmazásért, az érzelmek feldolgozásáért, a motivációért.” Ez egy olyan folyamat, amely, az addiktológus szerint megmagyarázza a fiatalok körében tapasztalt különös érzékenységet.

Az alkohol által a fiatalok agyában okozott károk az állatkísérleteknek és a klinikai vizsgálatoknak köszönhetően ismertebbek. Megállapították, hogy a korán megkezdett alkoholfogyasztás, melyre gyakran „rohamivásként” kerül sor, magába foglal többek között olyan anatómiai károsodásokat, amely egy olyan rendszer működésének lassulását eredményezi, mint a hippocampus, amely a tanulásban és a memória kialakulásának folyamatában tölt be fontos szerepet. Mickael Naassila, aki száz tanuló agyát vizsgálta brit tudósokkal, szintén arra a következtetésre jutott, hogy a rohamivók amigdálájában – amely az érzelmekre hat – hiperaktivitás mutatkozik meg, és ez késlelteti az agyi fejlődést.

Miért a kannabisz? „A felnőtt fogyasztóknál

végzett vizsgálatok arra engedtek következtetni, hogy anatómiai hiányok mutatkoznak az érzelmekért és a memóriáért felelős régiókban (hippocampus, amigdala)” – mondja Jean-Luc Martinot. „A kannabisz- és dohányfüggő felnőttek körében végzett vizsgálataink során megállapítottuk, hogy a dopamin-transzporter 20%-

kal csökken. Majdnem ugyanazt látjuk, amit az idegrendszeri betegségeknél. A serdülőknél már hiányoznak olyan elemek, amelyek a normális fejlődéshez szükségesek.” A készülőben lévő európai tanulmányból még többet fogunk tudni.

(Le Monde Science et Techno)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bolla Emőke közgazdász, Phd-hallgató,
Budapest

Dr. Haid Tibor alezredes, jogtanácsos,
az NKE-n Phd-hallgató, Fonyód

Dr. Sallai János egyetemi docens, NKE
Rendészettudományi Kar, Budapest

Dr. Tarrósy István egyetemi adjunktus, Pécs

Dr. Vida Csaba egyetemi adjunktus, a had-
tudomány PhD-fokozatos, Budapest

Faragó Péter közvélemény-kutató,
Budapest

Gerencsér Tibor Phd-hallgató, Pápa

Kapronczay Károly történész, Budapest

Mezei Balázs egyetemi professzor, PPKÉ
BTK, Piliscsaba

Miskolczy Ambrus egyetemi tanár,
Budapest

Pap Krisztián könyvtáros, író, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Mezei Balázs: Molnár Tamás (1921–2010) pályarajza 1

SZÁZADOK

Pap Krisztián: A német katonai felső vezetés 1938 és 1941 között (2. rész) 14

Dr. Vida Csaba: Az Osztrák–Magyar Monarchia katonája, a csehszlovák haderő tisztje, a Szlovák Köztársaság védelmi minisztere és a csehszlovák állam kishivatalnok (Gondolatok Ferdinand Catlosról) 37

Gerencsér Tibor: A nyugati civilizáció peremén. Marian Zdziechowski és Oskar Halecki Magyarországról 50

Sallai János: Vasfüggöny (Elektromos jelzőrendszer, EJR), bontástól a határnyitásig 56

MŰHELY

Tarrósy István: A térségi együttműködés jelentősége és jellegzetességei Kelet-Afrikában. 69

Dr. Haid Tibor: Út az új európai romaintegrációs stratégiához 84

Bolla Emőke – Faragó Péter: Krízishelyzet az iskolapadban – avagy emberi erőforrás válságban? 94

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Miskolczi Ambrus: II. József és a magyar kérdés angol szemmel 103

Kapronczay Károly: Valójában mi a fasizmus? 106

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

N. D. Danjibo: Iszlám fundamentalizmus és szektáriánus erőszak: A „Majtatszine” és a „Boko Haram” válság Észak-Nigériában (109) Berthold Seewald: Az oroszországi háborúk hatása a katonákra (123) Sandrine Cabut: A kannabisz és a fiatalok: füstbe ment IQ (126)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Pályázati felhívás

A *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat* és a *Doktoranduszok Országos Szövetsége* idén is **ismeretterjesztő cikkpályázat** hirdet a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak, hogy saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

- 1.) **Élet és Tudomány** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10–12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4–6 színes képet, ábrát, grafikont, illusztrációt is csatolni kell.
- 2.) **Természet Világa** kategória: itt a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15–18 ezer n (szóközökkel), amihez színes illusztráció is csatolandó.
- 3.) **Valóság** kategória: itt a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35–40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. Mindhárom kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat egy nyomtatott kézirat és négy elektronikus (CD) példányban kérjük kizárólag postai úton benyújtani. A képeket, illusztrációkat külön-külön képfájlban kell elmenteni, a szövegben csak az ábra helyét kérjük feltüntetni.

A díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – szintén megjelentethetjük. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

A pályázat jeligés, kérjük, hogy a pályázó zárt, a jeligével ellátott borítékban mellékelje nevét, pontos lakcímét, e-mail címét, telefonszámát, doktori iskolájának és vezető tanárának a nevét.

A pályamunkákat a TIT címére kérjük küldeni: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1088 Budapest, Bródy Sándor u. 16. A borítékra a feladó helyén csak a jeligét tüntessék fel, valamint írják rá: „Doktorandusz cikkpályázat” és a kategória nevét.

A pályázatok beérkezési határideje: **2012. december 31.**

